



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Jens Engberg

Danmarks forhold til Rusland

Kristian Hvidt

Breve fra J. L. Holstein Ledreborg 1885-92

Mogens N. Pedersen

Partiernes holdning ved vedtagelsen af regeringens lovforslag 1945-66

Erik Rasmussen

Statskundskab og historie

Roar Skovmand

Den danske kirkes historie
fuldført

Love for »Jysk Selskab for
Historie«

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE VII, 3 · 1967

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent kr. 30.-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

DANMARKS FORHOLD TIL RUSLAND

1558–1562

Af Jens Engberg

Da russiske tropper i 1558 rykkede ind i Livland, måtte Danmark tage et diplomatisk initiativ for at varetage sine interesser i Balticum.

Amanuensis, mag. art. Jens Engberg gennemgår de dansk-russiske forhandlingers forløb 1558–62 og påviser, at fastsættelse af en mægling mellem Ordensstaten og Rusland ikke var det væsentlige af det, gesandtskabet 1558–59 skulle opnå i Rusland.

I maj 1557 forelagde Christian III på en herredag i København rigsrådet en række spørgsmål, hvoraf flere vedrørte Danmarks stillingtagen til de begivenheder, der fandt sted i Østeuropa. Propositionerne om disse forhold koncentrerede sig om to punkter. Kongen ønskede for det første at høre, hvad rigsrådet mente, der skulle gøres ved, at engelske købmænd var begyndt at sejle nord om Norge til Rusland ¹, hvorved landets borgere skadedes og kongen unddroges toldindtægter. Dernæst ville kongen vide, hvordan man skulle forholde sig til en eventuel henvendelse fra Livland om hjælp mod Polen, idet der gjordes opmærksom på, at Danmark havde rettigheder at varetage i Estonien, dvs. den nordlige del af Livland ². Rigsrådet frarådede i sine svar, at kongen foretog sig noget, der kunne tolkes som en fjendtlig handling mod de engelske skibe. Man burde i dette spørgsmål se tiden an. Angående Livland fandt man, at en anmodning om hjælp ikke burde afslås ³.

Allerede i september 1557 sluttede den tyske ridderorden i Livland fred med Polen ⁴, og baggrunden for kongens andet spørgsmål kunne så-

1. Det var i 1553 lykkedes det engelske »Company of Merchant Adventurers« at sende et skib til St. Nicolaus klostret ved Dvinas munding. Englænderne blev venligt modtaget af tsaren, der ønskede at udnytte denne nye handelsvej. I foråret 1557 befandt der sig en russisk delegation i London. Hassø p. 556–57. Willan p. 22–46.
2. Man mente i Danmark i 15. og 16. årh., at salget af Estland i 1346 kun havde været en pantsættelse, der ikke havde anfægtet den danske konges højhedsrettigheder. Ved lejligheder, hvor det passede i dansk politik, hævdedes dette over for Livland, sidst i 1554. Møllerup p. 2–48.
3. Danske Magazin 4, V p. 103–115. Propositioner og svar nr. 3 og 7–8. Kongens propositioner er dateret 27. april, rigsrådets svar 15. maj 1557.
4. Freden i Pozwol 5. sept. 1557. Ordensstaten indgik et forbund med Polen-Litauen, i modstrid med de livlandsk-russiske aftaler af 1554. Arnell p. 18. Vernadsky p. 227–230.

ledes synes at være faldet bort. Der var imidlertid sammenhæng mellem rigsrådets ønske om en forsigtig politik over for de engelske købmænds direkte handel på Rusland og dets opfordring til en aktiv politik i det livlandske spørgsmål. Rigsrådet må allerede på dette tidspunkt have indset, at Danmark intet kunne opnå i Livland uden Ruslands billigelse. Fra slutningen af 1540'erne havde nemlig den russiske tsar, Ivan IV Vasiljovits, ført en politik, hvis mål var dels at skaffe Rusland stilling som en stormagt i Europa, dels at sikre at Rusland selv fik udbytte af de livlandske byers handel med russiske varer. Denne politik ville, hvis den lykkedes, medføre den tyske ridderordens fordrivelse fra Livland og Ordensstatens opløsning. Kun ved kraftige indrømmelser havde Livland i 1550'erne formået at udskyde opgøret med Rusland⁵. Ved at stoppe den ny sejlads på Hvidehavet ville Danmark ikke blot pådrage sig Englands, men også Ruslands fjendskab, hvorved enhver mulighed i Livland ville være forspildt. Iøvrigt havde man på dette tidspunkt endnu ikke skaffet sig fuld klarhed over, hvad det egentlig var, der foregik i disse fjerne egne⁶. Både Sverige og Polen havde søgt at bevæge kongen til at lukke strømmene ved Norge, da russerne ad dem kunne indkalde vesteuropæiske håndværkere og indføre krigsmateriel til stor skade for alle stater ved Østersøen⁷. For rigsrådet har det sikkert ikke været indlysende, at en styrkelse af Rusland og en dermed følgende svækkelse af Sverige og Polen ville medføre en fare for Danmark. Tilmed ville en spærring være et brud med den traditionelle danske politik over for Rusland. Allerede i 1493 var der blevet oprettet et forbund mellem Danmark og Rusland. Dette forbund, der tilsagde handelsfrihed og retsbeskyttelse til indbyggerne fra begge lande, var blevet fornyet i 1506 og 1517. Ved den sidste lejlighed havde storfyrsten givet de danske købmænd privilegier i Rusland⁸. Siden Ivan IV havde begyndt sin orientering mod vest, havde Østersøstaterne søgt at bremse Ruslands udvikling ved at isolere det⁹.

5. I 1550 sluttedes et års våbenstilstand mellem Rusland og Livland; i 1552 sluttedes en ny fred for 5 år. Samme år tog tsaren Livland med i sine titler. I 1554 pålagdes det Livland at betale tribut til Rusland og ikke indgå noget forbund med Polen-Litauen. Svensson p. 102–113. Vernadsky p. 227–230.

6. Først i januar 1557 beordredes lensmændene i Nordnorge til at undersøge sagen. I april samme år sendtes nogle folk til det sted, hvor handelen foregik. Hassø p. 560–61. Det engelske handelskompagni var iøvrigt i 1557 af den opfattelse, at kun varer, som kunne bære dyre fragter, kunne transporteres ad den nye vej. Attman p. 57.

7. Hassø p. 558–60.

8. Huitfeldt p. 1008, 1009–1111 og 1114. Hjärne p. 17–18.

9. Særlig den såkaldte Hans Schlitte-affære er kendt. Schlitte havde i 1548 i Tyskland hvervet 123 læger, officerer, arkitekter, ingeniører og andre eksperter, som skulle føres til Rusland. Han blev imidlertid på Livlands initiativ stoppet af kejser Karl V. Svensson p. 70–71. Waliszewski p. 242. Eckardt p. 158.

Kun Christian III havde støttet Ivan ved at tilbyde ham, at han kunne få danske teknikere i sin tjeneste ¹⁰.

I marts 1558 rykkede russiske tropper ind i Livland, og Christian III satte sig i forbindelse med russerne for at beskytte de danske interesser. Henvendelsens ordlyd er ikke kendt, da brevet ikke er indført i Tyske Kancellis »Ausländische Registrant«. Det lader sig imidlertid delvis rekonstruere ¹¹. Brevet er blevet udfærdiget i to eksemplarer, det ene til tsaren, det andet til den russiske feltherre i Livland. Tsarens eksemplar har været stilet til »Vor ven, broder og nabo«, som det var sædvane i brevveksling mellem Danmark og Rusland. Kongen har i sit brev forlangt, for det første at hans private besiddelser i Livland, godserne i Ny og Gammel Kolck, ikke blev rørt. For det andet gjordes opmærksom på, at Narva, Estonien, Harrien, Wirland og by og stift Reval tilhørte Danmark ¹² og altså burde skånes af russerne. For det tredje udtrykte kongen sin smerte over udgydelsen af kristent blod, og han henstillede til tsaren at vise Livland den billighed at modtage dets fredsforhandlere. De to eksemplarer af dette brev blev det pålagt kongens lensmand på Kolck, Christoph von Münchhausen, at besørge videre ¹³.

Russernes besvarelse af dette brev og deres behandling af overbringeren er illustrerende for den primitive form, som de brugte i deres forbindelser med andre stater. Den mand, som von Münchhausen i overensstemmelse med kongens ordrer sendte af sted, har selv skildret sine oplevelser hos russerne. Såsnart han var kommet ind på russisk-besat område, blev han og hans følge taget til fange af nogle russiske soldater, der straks ville til

10. Brev fra Christian III til Ivan, 3 maj 1552. Kongen tilbyder tillige at sende tsaren eksemplarer af Den augsburgske Konfession og Luthers katekismus. Huitfeldt p. 1545. Jens Møller: Kong Chr. III søger at indføre Bogtrykkerkunst i Rusland. Theol. Bibl. X, Kbhvn. 1816 p. 326–31 og Wipper p. 122. Danske ingeniør-officerer skal have foretaget den sprængning af Kazans mure i 1552, der muliggjorde Ivans erobring af Kazan, og som skaffede ham frie hænder til at vende sig mod vest. Eckardt p. 158. Waliszewski p. 223. Danmarks villighed på dette punkt er for så vidt i overensstemmelse med traktaten mellem Danmark og Rusland af 1517, hvor det hedder: »Det skal oc være fremmede oc Kjøbmænd, disligest huer oc alt Haandvercks Folck frijt for udi vore Lande, oc paa vore Strømme at kjøbslaa, oc bruge allehaande Hantering, effter deris Villie ...«. Huitfeldt p. 1110. I sept. 1557 anså bymyndighederne i Dorpat en krig med Rusland for uundgåelig, da tsaren havde ladet sig forsyne med våben og krigsfornødenheder bl. a. fra Danmark. Bienemann I p. 35.
11. På grundlag af svar fra den russiske statholder i Dorpat (Schirren 30), kongens omtale af det i brev til Christoph von Münchhausen 5. juli 1558 (Schirren 12) og instruksen til gesandterne til Rusland fra 26. sept. 1558 (Schirren 50).
12. Området svarer omtrent til det, der senere kom til at udgøre republikken Estland. I det følgende vil det blive benævnt Estland.
13. Kongen til Münchhausen 5. juli 1558. Schirren 12.

at hugge hovederne af dem. Da de skreg, at de bragte breve fra kongen af Danmark, blev de under bevogtning ført til en officer, hvem de forklarede, hvad de ville. Officeren forlangte at få brevene at se, brød dem op og læste dem. Derefter befalede officeren, at sendebudet skulle føres til Moskva, men han protesterede, da han ikke kunne ride dag og nat, som soldaterne kunne. I stedet blev han ført til Dorpat og fik lejlighed til at aflevere det ene brev til den øverstkommanderende, fyrst Peter Ivanovits Sujskij. Sujskij ville ikke lade brevbringeren forlade slottet i Dorpat, under påskud af, at han ikke skulle tære på sine penge ved at ligge i byen. Han fik imidlertid ikke mad på slottet, men måtte på det dyreste lade det bringe op fra byen. Under sin fængsling blev han udspurgt, om kongen havde fred med sine naboer¹⁴, og om hvor mange soldater Danmark havde samlet. Endvidere spurgte man ham om, hvorfor kongen skrev sådanne onde breve, og hvorfor kongen turde kalde tsaren sin broder, hvad ikke engang den tyrkiske kejser, der dog stod over den danske konge, dristede sig til. Det blev gjort sendebudet klart, at han som overbringer af slette breve ville blive holdt tilbage i Dorpat og straffet¹⁵.

Tsarens eksemplar af kongens henstilling fik man aldrig svar på¹⁶. Der kom derimod i sommeren 1558 to andre breve fra Rusland. Det ene var fra den russiske kommandant i Wischegorod nær Livland, som bad om frit lejde for nogle russiske købmænd¹⁷. Det andet var fra fyrst Sujskij, der 13. august skrev til kongen. Han nævner tsaren ved alle hans titler, men kalder kun den danske konge »Christian til Danmark«. Som over for sendebudet bebrejder han kongen, at han vover at kalde tsaren sin broder, så meget mere, som han ikke tidligere har haft nogen forbindelse med tsaren¹⁸. Sujskij går overhovedet ikke ind på en drøftelse af de danske krav, men nægter at brevveksle yderligere med kongen, sålænge denne ikke ændrer sin skrivemåde til tsaren¹⁹.

Det er klart, at dette brev ikke kun er en meningstilkendegivelse af en tilfældig officer i Dorpat. Sujskij var af Ruslands fornemste fyrsteslægts

14. Det var forudset, at sendebudet kunne blive udspurgt om dette, og Münchenhausen fik besked om at pålægge ham at svare, at Danmark havde fred. Jvf. note 12.

15. Bienemann V p. 482–87. Beretningen er aflagt i Riga.

16. I instruksen til gesandterne til Rusland fra 26. sept. 1558 hedder det om kongens skrivelse til tsaren: »Wustenn aber nicht, ob Ir Key. Matt. die briefe zuhanden khomen wehren, oder nicht, . . .« Schirren 50.

17. Brevene er dateret 17. maj 1558. Refereret hos Scerbacev: Datskij Archiv p. 19 nr. 52.

18. »Vund thouornhe heffstu vuses herrn keine kentnusse gehabtt, . . .«. Schirren 30.

19. Schirren 30.

øverstkommanderende over de russiske tropper og tsarens statholder i Livland²⁰. Det er for tsaren, han har talt²¹.

Brevet kunne med sin benægtelse af alle forbindelser mellem Danmark og Rusland forekomme at være en skarp afvisning af kongens ønsker. Der nævnes dog intet om, at tsaren var uvillig til at samarbejde med Danmark. Muligvis har han været irriteret over de livlandske henvisninger til kongen af Danmark²², men intet er kommet frem om dette i brevet. Ivan IV havde ved sin kroning i 1547 officielt antaget titel af tsar²³, og det var ham magtpåliggende som et tegn på Ruslands stilling som en stormagt at få denne titel anerkendt i Europa. Kongen har sandsynligvis i sit brev brugt storfyrst-titlen og som nævnt kaldt Ivan »broder«. Den russiske storfyrstes nye værdighed tillod ham imidlertid ikke længere at lade sig kalde broder af kongen af Danmark²⁴. Iøvrigt brugte Ivan et arrogant og fornærmende sprog i sin korrespondance med fremmede potentater, også over for dem han gerne ville forhandle med²⁵.

20. Waliszewski p. 176, 246–47, 418. Waliszewski transkriberer navnet Chouiski.

21. Det er ikke sandsynligt, at Sujskij har handlet på egen hånd. Sujskij var som flertallet af de russiske bojarer ikke nogen tilhænger af tsarens politik i Livland, og han var ifølge tsarens opfattelse langsom til at udføre de ordrer, han fik fra Moskva (Nørretranders p. 77), men Ivans styre var ikke sådan, at han tillod sine undergivne at føre selvstændig udenrigspolitik. Han brugte iøvrigt at lade sine breve til fremmede fyrster udgå fra sine underfyrster for at markere sin egen ophøjethed. Fleischhacker p. 94–95. Hjärne p. 22–23.

22. Den foretagsomme lensmand på Kolck, Christoph von Münchhausen, havde i juli 1558 på kongen af Danmarks vegne taget Reval i sin beskyttelse og opfordret andre byer og fæstninger til at give sig ind under Danmark. Schirren 22 og 23. Bienemann II p. 134, 141, 172. Münchhausen advarede mod at krænke kongen af Danmark da denne så sammen med alle tyske fyrster, kurfyrster herrer og det hele kristelige ridderskab med højeste kraft og magt til lands og til vands ville bekrige tsaren. Bienemann V p. 473, 475. Tilsyneladende skete dette på hans eget initiativ. Kongen fralagde sig i et brev til kurfyrst August ansvaret for Münchhausens handlinger. Ausländische Registrant. Chr. III til kurfyrst August af Sachsen 23. nov. 1558.

23. Waliszewski p. 169–173. Titlen havde været i brug allerede under Ivan III, men først efter Kazans erobring i 1552 blev den hævdet over for udlandet. Wipper p. 70.

24. Ivan accepterede kun »broder« fra den tyrkiske sultan, den tyske kejser, khanen af Krim og den polske konge. Wipper p. 168, 175. I april 1559 måtte det danske gesandtskab i Moskva undskylde og forklare kongens brug af forkert tiltale af tsaren. Schirren 111 p. 92. Tsaren ville ikke nægte at hans forgængere havde kaldt kongerne Hans og Christian II for broder, men siden da havde tsaren udvidet sin magt ved at erobre Kazan, mens Danmark havde mistet Sverige. Hjärne p. 34.

25. Den engelske dronning hånede han, fordi hun ikke havde fuld suveræn magt. Wipper p. 172. Den svenske konge nægtede han endnu i 1560 at give folkeretslig anerkendelse, og han skrev til ham, at Gustav Vasa havde været en kræmmer, og at han var kommet ind i Sverige drivende med en flok kvæg. Fleischhacker p. 94–95.

Hos kongen, der lå syg i Voergaard i Vendsyssel ²⁶, befandt sig i september 1558 udsendinge fra Livland, der forhandlede om betingelserne for en dansk støtte i Livland. Det var de livlandske udsendinges mening, at forhandlingerne ville føre til et heldigt resultat, men ved en pludselig vending af den danske politik i september kuldkastedes alt, hvad der var nået ²⁷. Der kan næppe være tvivl om, at det var ankomsten af Sujskis brev, der fik kongen og hans rådgivere til at skifte mening. Det russiske brev må have forekommet dem at kuldkaste alle forestillinger om, at Danmark takket være sit traditionelt gode forhold til Rusland ville have særlige chancer for at gøre sig gældende i Livland. Man har besluttet først at søge undersøgt, hvor stor den russiske krigsmagt var, og hvordan den russiske holdning ville blive ²⁸.

Mens rigsrådet i maj 1557 klart havde tilkendegivet, at det ønskede en dansk indgriben i Livland, viste det sig nu, at der var divergerende opfattelser blandt kongens rådgivere. Kansleren Johan Friis var for et dansk initiativ, lederen af det Tyske Kancelli, Andreas von Barby, var imod. For dem begge har det været spørgsmålet om Ruslands stillingtagen, der var det afgørende. Allerede i august 1558 skrev von Barby til statholderen på Københavns slot, Mogens Gyldenstjerne: »Es haben die Lifländer und Lübeck angesuchen der Russen kriegshandel halber, derwegen nicht vil fruchtpar fürwendung zu thun« ²⁹. Til den samme skrev Johan Friis i maj 1559: »Som thu schriffuer om thend liiflendtzt hendel, tha hauer thu vel hørd, huorleids nu tilgaar, at Ryssen byder the lifflender anstand; Gud forlade the men, ther raadde fraa uti Aalborg, ath vor salig herre icke ther anamide thet hans k. Mt. war bodhet; thet haffde nu verit klart verck« ³⁰.

Hvor fuldstændigt den barbyske opfattelse har sejret, fremgår af et brev fra Christian III til kurfyrst August af Sachsen fra 14. september 1558. Kongen redegør for den russiske krigsmagts styrke i Livland, nævner de livlandske anmodninger om hjælp og slutter: »und ist hochbedencklich hendel ofzuleden« ³¹.

26. Colding p. 290.

27. Møllerup p. 67–68. Udsendingene kom til København midt i august og beordredes af kongen sendt til Jylland. I anledning af anmodningen om hjælp beordrede kongen tre spioner sendt til Livland for at udforske forholdet mellem russere og livlænderne, hvormeget russerne havde indtaget af Livland, hvor stærke livlænderne var mod dem, og om Livland havde andre muligheder for hjælp. Kgl. Missive til Mogens Gyldenstjerne. Marquard I p. 464.

28. At dette har været den egentlige hensigt med gesandtskabet fremgår tydeligt af den instruktion, gesandtskabet fik med.

29. Marquard I p. 450. Andreas von Barby til Mogens Gyldenstjerne 5. aug. 1558.

30. Marquard I p. 562–563. Johan Friis til M. G. 17. marts 1559.

31. Chr. III til kurfyrst August af Sachsen 14. sept. 1558. Ausländische Registrant.

De livlandske udsendinge fik intet tilsagn om en aktiv dansk støtte; de måtte rejse hjem med et løfte om en pengesum og et dansk forsøg på en mægling over for Rusland, for hvilket Danmark betingede sig Estland³². Antagelig har den bestandige frygt for Sverige og de »lothringske praktiker« virket med til, at Barby og kongen ikke turde engagere sig på en ny front.

Det spørgsmål rejser sig derimod, hvad det er, der kan have bevæget rigsrådet og Johan Friis, der så kraftigt modsatte sig kongens deltagelse i Ditmarskerkrigen³³, til at ønske Danmark draget ind i de spegede forhold i Østeuropa. Det har næppe været Johan Friis' bundethed af fortidens traditioner, der har gjort sig gældende³⁴. Snarere har han indset, at opretholdelsen af Danmarks stilling som den stærkeste magt i Østersøen var betinget af, at de bestående forhold i Balticum ikke ændredes til skade for Danmark. Man havde ingen interesse i ændringer og fulgte helst en konservativ politik. Kunne Ordensstaten imidlertid ikke opretholdes i Livland, måtte Danmark have hånd i hanke med udviklingen og hindre, at en anden magt styrkede sin stilling ved at lægge Livland ind under sig. Det har naturligvis i første række været Sverige, man har tænkt på³⁵. Selv om Johan Friis og rigsrådet ikke ønskede den krig med Sverige, som kom i 1563, så er der næppe tvivl om, at de gerne har set Sverige hæmmet i sin bevægelsesfrihed af en dansk besættelse af Livland. Rigsråderne har næppe heller været blinde for de fordele, der kunne flyde af, at Danmark satte sig i besiddelse af de havne, som Ruslandshandelen foregik fra. Med herredømmet over Øresund og over de kilder, som al velstand flød fra, som hanseaterne kaldte de livlandske havne³⁶, ville Danmark kunne dominere handelen i Østersøen.

32. Mollerup p. 70. Overenskomsten er sluttet 16. sept. 1558. Schirren 44. Det kunne synes, som om Danmark havde sikret sig Estland på meget billige betingelser. Uden danske soldater til at beskytte det mod russerne, var gevinsten imidlertid intet værd, medmindre det under den lovede mægling skulle lykkes at få en ordning med tsaren.

33. Jvf. f. eks. Johan Friis' udtalelse om at kongen satte Danmark og Norge på spil for at vinde en niende part af Ditmarsken. Brev til Mogens Gyldenstjerne 10. maj 1559. Marquard I p. 606–607.

34. Som hævdet af Colding p. 287.

35. Gustav Vasa var fuldt ud klar over Livlands betydning. I et brev til sønnen Erik (XIV) fra december 1558 udmalede han, hvorledes situationen ville være for Sverige, hvis Danmark også blev dets nabo mod øst. Han spurgte, om ikke Erik ville give ham ret i, at det var bedre at snuppe benet fra hunden end at blive bidt af den, dvs. komme Danmark i forkøbet og tage Livland. Droysen p. 372.

36. Attman p. 3. For rigsrådets beslutning i maj 1557 på herredagen har det praktiske forhold været af betydning, at man havde de penge, som en indgriben i Livland ville koste. Astrid Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne. Historisk Tidsskrift 10 VI 1942 p. 114.

II

Skønt Danmark havde afslået at støtte Ordensstaten aktivt, havde man ikke afskåret sig fra enhver indblanding i de livlandske forhold. Efter at de livlandske udsendinge var rejst hjem, bemyndigedes Christoph von Münchhausen på Kolck til at forhandle med sin broder, der var biskop over Øsel stift, om at overdrage bispedømmet til Christian III's næstældste søn, Magnus ¹. Samtidig udfærdigedes følgeskrivelser og instruktioner for det gesandtskab, der iflg. løftet til Ordensstaten skulle mægle med Rusland. Den 26. september underskrev kongen disse papirer på Dronningborg ved Randers.

Det drejede sig om et brev til den livlandske ordensmester og et til tsaren samt om særskilte instruktioner for forhandlingerne med hver af disse to fyrster. Kongen anmodede i brevet til ordensmesteren denne om at være gesandterne behjælpelige med rejsen til Rusland ². Gesandterne bemyndigedes til at byde ordensmesteren indtil 50.000 daler for Estland. De skulle holde fast ved, at Danmark havde højhedsret over Estland og skulle søge at få ordensmesteren til skriftligt at indrømme dette, så man havde noget at forelægge tsaren til støtte for de danske krav ³.

Brevet til tsaren er denne gang stilet til »dem Keysern unnd grossfursten aller Reussen, unserm besondern geliebten Herrn freundt und Nachbarn«. Det tidligere brev om Danmarks krav på Estland refereres. Der angives som grund til, at kongen overhovedet henvender sig til tsaren, at Danmark ikke har givet Rusland nogen grund til at skade sig, men at der tværtimod altid har bestået det bedste forhold mellem de to lande. Kongen må derfor tro, at de russiske angreb skyldes, at tsarens feltherre ikke har været klar over Estlands rette tilhørsforhold. Der sendes nogle danske gesandter til tsaren for at forhandle om sagen, og kongen anmoder om, at der må gives Estland våbenstilstand så længe, som disse forhandlinger står på. Det fremgår klar af brevet, at med dette var det væsentligste sagt. Næsten som i forbigående nævnes det, som officielt skulle være det egentlige formål med henvendelsen. Kongen beder tsaren om (unns zu freuntlichen ehren) at give også Ordensstaten våbenstilstand ⁴.

Instruktionen til gesandtskabet om dets forhandlinger med russerne

1. Mollerup p. 74.

2. Schirren 48.

3. Schirren 49.

4. Schirren 51. Over for udlandet blev det fremstillet, som om det eneste formål med missionen var at hjælpe Ordensstaten på opfordring af den tysk-romerske kejser. Christian III til kurfyrst August af Sachsen, Ausländische Registrant 25. okt. og 23. nov. 1558.

er et mærkværdigt dokument. Den er lang og skrevet i et omstændeligt sprog, der bestandigt gentager sig selv. Redigeringen er dårlig, tilsyneladende uden sammenhæng springes der fra punkt til punkt⁵. Det anvises udførligt gesandterne, hvorledes de skal henvende sig til tsaren; af og til glider instruktionens forfatter over i direkte tale til Ivan. Dette i forbindelse med den fuldstændige eftergivenhed, som pålægges gesandterne på alle punkter, gør det sandsynligt, at instruktionen er skrevet med henblik på, at russerne ville få den at se⁶. Skulle afsendelsen af gesandtskabet til Moskva overhovedet have et andet formål end at overrække instruktionen som et brev til tsaren, må gesandterne have haft en mundtlig instruks, der kunne anvise dem, hvor de skulle understrege kongens ønsker.

Den her foreliggende instruktion pålægger gesandterne, såsnart de var kommet til Livland, at sætte sig i forbindelse med ordensmesteren for at få hjælp til rejsen ind i Rusland. De skulle især søge at få nogle gode tolke, der tidligere havde været hos tsaren, og som kunne instruere dem i skik og brug ved det russiske hof. Gesandterne skulle forhandle med ordensmesteren om freden med Rusland, men skulle ikke lade sig rokke bort fra, hvad kongen havde pålagt dem⁷. Ville ordensmesteren personligt tale med gesandterne, skulle de begive sig til ham, men dog huske, at det var i Moskva, deres hovedopgave lå⁸.

Stod de russiske soldater endnu i Livland, skulle gesandterne henvende sig til deres øverstkommanderende og udvikle for ham, som i brevet til tsaren, at det næppe var tsarens hensigt at krænke kongen af Danmark⁹.

5. Sammenlignes denne instruktion med den senere for gesandtskabet til Rusland i 1562 (24. marts, TKUA, Rusland, A, II, 13), træder forskellen tydeligt frem. Hvor den første er vidtløftig og upræcis, er den anden kort og koncis. Skyldes denne forskel, at Barby i 1559 var død, taler det ikke til fordel for hans evner som leder af tyske cancelli.

6. Det har tilsyneladende ikke været ualmindeligt, at et gesandtskabs instruktion blev set af den fyrste, der skulle forhandles med. Kejser Ferdinand var således i 1561 i stand til at sende den livlandske ordensmester en kopi af en instruktion for et dansk gesandtskab til ham (Bieneman IV p. 220–225 359). Hertug Magnus svarede i oktober 1561 den svenske konge på en instruktionsskrivelse, kongen havde givet nogle svenske gesandter, der havde forhandlet med Magnus (Schirren 285). Formålet med denne fremgangsmåde må have været at opnå mere uformel kontakt. Over for Rusland har metoden haft særlige fordele, da man ikke har kunnet gå ud fra som givet, at russerne ville anerkende diplomaternes ukrænkelighed.

7. »Aber doch Inn allem unserm beuhell gemess«.

8. »doch sich nicht uf ziehen lassenn Das solchs zu verflug unnd verhinderung der gesanden Reyse unnd ausrichtung an den grosfursten den Russe zugelangen«.

9. Efter den første budbringers oplevelser hos den øverstkommanderende i Dorpat er det forståeligt, at det pålagdes gesandterne at sikre sig »gnugsam unnd unbefahrt gleidt unnd pass«.

Muligvis ville den øverstkommanderende indvende, at Estland tilhørte tsaren, og at det tilkom ham at træffe afgørelserne i denne sag. I så fald skulle der svares, at tsarens vilje sikkert ville ske ved, at der blev givet våbenstilstand, men man skulle iøvrigt ikke trænge på for ikke at skade forhandlingerne hos tsaren.

Ankommet til Moskva skulle gesandterne søge audiens. Her skulle de passe meget nøje på at vise tsaren og de russiske herrer den største ærbødighed, nøjagtig som hvis de fik foretræde for den romerske kejser¹⁰. De skulle sige til tsaren, at kongens forfædre og han selv altid havde æret og ville ære den russiske tsar, ligesom enhver indbygger i Danmark og Norge gjorde det. Venskabet mellem Rusland og Danmark havde netop i de sidste år givet sig udslag i et øget handelssamkvem med besøg af mange russiske købmænd i København og andre steder i kongens lande. Dette så kongen på med glæde, og han ville stadig gerne give de russiske købmænd tilladelse til at handle i Danmark¹¹. Dette har været kongens stærkeste argument, og sandsynligvis det eneste, som har kunnet gøre indtryk på tsaren. Ved at fremhæve de handelsmæssige fordele Rusland kunne have af et godt forhold til Danmark, har man kunnet erindre om, at dette gode forhold ville være betinget af russisk forståelse af de danske krav i Livland. Såfremt tsaren ønskede de dansk-russiske traktater fornyet, skulle gesandterne sige, at kongen ikke fandt dette nødvendigt, da de havde evig gyldighed. Insisterede tsaren, ville kongen være villig til at give en bekræftelse, men kun på den gamle traktat.

Danmarks retmæssige krav på Estland skulle bevises ved hjælp af medbragte kopier af breve på landet. Muligvis ville tsaren forklare sit angreb på Estland med, at ordensmesteren, der iflg. den danske redegørelse var kongens lensmand, havde forbrudt sig mod ham. I så fald skulle der indvendes, at det ikke var sædvane blandt venligtsindede fyrster, at de straffede hinandens undersåtter¹². Kongen ville derimod gerne selv skaffe tsaren tilfredshed over for ordensmesteren.

Instruktionen opstiller tre muligheder for, hvad man kunne foreslå tsaren med hensyn til Estland. Han kunne for det første overlade landet til kongen i den udstrækning, denne krævede det. Instruktionens forfatter

10. I direkte modstrid med, hvad der var befalet først i instruktionen hedder det her, at gesandterne ikke skulle rette sig efter de livlandske tolke, da disse ikke viste ærbødighed nok over for tsaren, og at det var bedst, om de fik nogle tolke, der ikke havde været brugt af livlænderne i Rusland.

11. Denne ret var tilsikret russerne i traktaten mellem Danmark og Rusland af 1517. Huitfeldt 1109–1111.

12. Måske en hentydning til traktaten af 1517, hvor det hedder, at de af begge landes indbyggere, der forbyrder sig, skal dømmes efter forhandlinger på begge sider. Huitfeldt p. 1110.

har næppe anset det for sandsynligt, at dette ville ske, idet han uden overgang går over til at opridse den anden mulighed. Den var en deling, således at tsaren beholdt af Estland, hvad han havde erobret, og overlod kongen resten. Der skulle oprettes en kommission på fire russere og fire danskere til at forhandle om den nøjagtige grænse, hvis tsaren gik ind på forslaget. Det er dette, man har villet opnå. Det nævnes i forbindelse med dette forslag, at de russiske købmænd skulle gives frihed til at handle også i de dele af Estland, som kom i kongens besiddelse. Man har villet opstille for Ivan, at selv om han overlod Danmark dele af Estland, ville han dog have nået sit formål, nemlig at skaffe den russiske handel fri adgang til Østersøen¹³. Da man imidlertid ikke havde andet at byde Ivan IV end fortsat fri handel i Danmark og ikke var villig til at sætte magt bag kravet, er det forståeligt, at man har indset muligheden af et tredje forløb. Det var, at tsaren ville beholde hele Estland selv. Skete det, skulle gesandterne erklære, at kongen på grund af sit venskab med tsaren ikke ville tage ham det ilde op. Med den indsats man ville gøre, var der heller ikke meget andet at stille op. Man må imidlertid tro, at gesandterne er blevet instrueret mundtligt om i dette tilfælde at henvise til den russiske handels fordele af tsarens venskab med kongen. Mæglingen mellem Ordensstaten og Rusland skulle iflg. instruktionen indskrænkes til en opfordring til tsaren om, som en vennetjeneste over for kongen og som en barmhjertighedsgerning over for livlænderne, at give en våbenstilstand. Det betones, at Danmark ikke havde nogen politisk interesse i dette¹⁴.

Til at lede gesandtskabet udvalgte rigsråd Claus Urne til Bæltebjerg. Han havde af sine forældre været bestemt til den gejstlige stand og havde studeret i Wittenberg og Paris. Efter reformationen trådte han over i den verdslige stand og fik flere lensposter. I 1549 blev han landsdommer i Skåne. Han havde nogen erfaring i diplomatiske forhandlinger, da han i 1537, 1547 og 1554 havde deltaget i grænsemøder og forhandlinger med svenskerne¹⁵. Foruden af Claus Urne skulle delegationen bestå af rigsråd Peder Bille til Svanholm, Wladislav Wobitzer, der kaldes lensmand til Trojborg og Hieronymus Thenner, der kaldes doktor¹⁶.

13. Svensson: Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall paa den Livländska Ordensstaten 1558. Lund 1951.

14. »Mitt bitt Ir Key. Matt wolttenn diese unser suchung nicht anderst auffnehmenn Dann das unnsere freuntlich furderung aus christlichem bewegen verner Blutt vergiessenn zu verkhumenn«.

Hele instruktionen er trykt hos Schirren som nr. 50.

15. Dansk Biografisk Leksikon XXIV p. 540–541.

16. I instruktionsskrivelsens adresse. Schirren 50.

Peder Bille havde i 5 år opholdt sig i Tyskland hos Philip af Hessen. Efter sin hjemkomst i 1541 beklædte han en række vigtige administrative poster. Hans speciale synes at have været militære sager¹⁷. Wobitzer var fra Pommern og havde studeret i Wittenberg. I 1534 gik han i tjeneste hos Christian (III), der gjorde flittigt brug af ham som administrator og diplomat. I 1536 havde han forhandlet i Sachsen om økonomisk støtte til Danmark, i 1547 deltog han i mæglingen mellem greven af Oldenburg og biskoppen af Münster. I begyndelsen af 1550'erne deltog han i forhandlingerne i Mecklenburg og i 1553 i den delegation, der støttede hertug August af Sachsens krav på kurfyrsteværdigheden¹⁸. Også Thenner var tysker, født i Hessen. Han havde studeret jura i Marburg, senere i Orléans, hvor han tog den juridiske doktorgrad. I 1558 havde han fået ansættelse i Tyske Kancelli¹⁹. Delegationen må siges at være formålstjenligt sammensat, med to danske rigsråder, begge uddannet i udlandet, den ene med diplomatiske erfaringer, den anden militærkyndig, og to tyskere, hvoraf den ene var en trænet diplomat og den anden ekspert i juridiske spørgsmål.

Der gik lang tid, før gesandtskabet kom til Rusland. Dets medlemmer samledes i København, hvor de fra hvælvingen under slottet fik udtaget papirerne vedrørende livlandske og russiske sager²⁰. Det var meningen, at rejsen skulle ske med skib til Riga, men efterårsstormene forsinkede afrejsen, og da man nåede den 20. oktober, turde man ikke sejle af hensyn til vinterstormene. Det blev så besluttet, at skibet med delegationens fornødenheder skulle gå til Riga som planlagt, mens udsendingene selv rejste over land. Man regnede med, at rejsen til Riga ville tage tre uger.

Den 13. november var delegationen kommet til Danzig, hvorfra der sendtes et brev til kongen. Det var ikke gode nyheder, man havde at meddele. Kolck skulle være brændt af, og Reval blev angrebet af russerne, der også stadig sad i Dorpat²². Man havde truffet nogle livlandske gesandter, der kom fra hertug Albrecht af Mecklenburg. De mente, at den

17. Dansk Biografisk Leksikon III p. 49–50.

18. Dansk Biografisk Leksikon XXVI p. 197–198.

19. Dansk Biografisk Leksikon XXIII p. 478–480.

20. Marquard I p. 495. Kgl. Missive til Mogens Gyldenstjerne 10. okt. 1558.

21. Brev fra Claus Urne etc. 20. okt. 1558 til kongen. TRUA, Rusland, B, 37. Kongen havde iøvrigt forudset, at det ville blive for sent på året til en rejse til søs. Der medgaves delegationen 4000 daler. Kgl. missive til Jochum Beck 25 sep. 1558. Kancelliets Brevbøger.

22. Efterretninger om krigsbegivenhederne i Livland havde kongen allerede fået, da de spioner, som var sendt dertil (I note 27), i slutningen af oktober kom hjem. Christoffer Huitfeldt til Mogens Gyldenstjerne 29. og 30. okt. 1558 Marquard I p. 500–501.

tyske kejser nu ville tage del i forsvaret af Livland, da han havde erfaret, at det søgte om hjælp hos andre fyrster; kejseren ønskede nemlig ikke at se Livland glide bort fra det tyske rige. Det er forståeligt, at dette rygte opskræmte gesandterne. Talte det sandt, måtte alle forhåbninger bortfalde, om at der kunne drages en gevinst ud af det livlandske fallitbo²³.

Gesandterne skriver videre, at det ikke var lykkedes dem at engagere en tolk, men at de havde fået fat på en købmand, der kunne russisk. Ham havde de fået til at oversætte de to russiske breve. Der blev vedlagt en kopi af oversættelsen, så kongen kunne se, hvad de indeholdt²⁴. Der ligger ikke længere nogen kopi ved brevet, og det er ikke lykkedes at finde ud af, hvad det er for russiske breve, der er tale om. Der findes, såvidt det har kunnet konstateres, ikke andre russiske breve fra dette år i Rigsarkivet, ej heller nævnes andre i forhandlingerne med russerne. En publicering af russiske akter i Rigsarkivet har ikke disse med²⁵. Man kan formode, at det kan dreje sig om en skrivelse fra tsaren til gesandtskabet. Sujskij's brev er det ikke, for det var vedhæftet en af Sujskij selv beseglet oversættelse til tysk. Desværre må problemet stå åbent.

Den 5. december nåede gesandtskabet frem til Riga. Ordensmesteren Wilhelm von Fürstenberg, der var hårdt trængt af russerne og modstander af Ordensstatens tilknytning til Polen, indledte nye forhandlinger med det om dansk støtte. Da gesandterne var instruerede om ikke at binde Danmark, stillede de så store krav, at det kunne forventes, at ordensmesteren ikke ville acceptere dem. Alligevel blev der opsat en aftale, som gjordes betinget af kongens ratifikation. Tillige aftaltes det, at de danske gesandter skulle have bemyndigelse til på Ordensstatens vegne at slutte en kortvarig

23. Over for den tyske kejser tog Danmark kraftig afstand fra tsaren. Man indrømmede, at Danmark tidligere havde haft forbindelse med Rusland, men det var foranlediget af, at Norge grænsede op til Rusland. Danmarks intervention i Livland skyldtes udelukkende et kristent ønske om at komme Ordensstaten til hjælp. Bienemann IV p. 220–225.

24. Afsnittet ang. dette lyder: »Wir haben in unser ankunfft alhier fleis gehabt, Eu. Ko. Maitt. gnedigsten beuhelich nach einen dolmetschen welcher erfahrenn und zu den hendeln zugebrauchen zuerlangen, habe aber keine bekommen mugen, wiewoll wir gleichwoll einen kaufgesellenn so der reussischen sprach kundig angetroffen, derselbig die beiden reussische brieue auf vorgehendt eidtliche gelubdte, solches aller im geheim zuhalten, ins deutsche gebracht, und haben Eu. Ko. Maitt, derenselbigen inhalt und meinung aus ingeschlossenen Copien die wir hiemit Eu. Ko. Maitt. untherthenigst zu schickenn, gnedigst zuersehenn, und scheint aber der brieff mit dem guldenem sigell den hanllungenne nicht fast dienlich zu sei«.

Brevet findes i TKUA, Rusland B 37.

25. Scerbacev: Datskij Archiv.

våbenstilstand med Rusland²⁶. Samtidig med at disse forhandlinger førtes, søgte gesandterne forbindelse med tsaren. Kongens brev sendtes ham sammen med en anmodning fra gesandterne om frit lejde til rejsen ind i Rusland og om våbenstilstand for Ordensstaten²⁷. Tsaren svarede gesandterne, at han gerne gav dem det ønskede lejde, og at de hurtigst muligt skulle komme til ham i Moskva. Han var imidlertid ude af stand til at give Ordensstaten våbenstilstand, da hans soldater allerede stod i Livland. Iøvrigt var det livlænderne, der havde begyndt krigen²⁸. I et brev til kongen udtrykte gesandterne deres tilfredshed med den over for dem venlige tone i tsarens brev. De mente desuden, at tsaren ville vise sig at være forhandlingsvillig, da han skulle have vanskeligheder med tatarerne²⁹. De medbragte penge var sluppet op, og man havde måttet låne 1500 daler af nogle borgere i Reval, men de var også næsten brugt. Man bad derfor kongen om hurtigst muligt at sende flere penge³⁰. Først den 21. februar forlod gesandtskabet Reval³¹.

Den 19. marts kom gesandtskabet til Moskva, hvor det fik at vide, at tsaren holdt et bud fra Danmark indespærret. Da budet var blevet frigivet, kunne han overrække gesandtskabet to skrivelser fra Frederik II. Den ene meddelte om Christian III's død, den anden var en fornyet fuld-

26. Mollerup p. 86–90, gesandternes beretning til kongen 10. jan. 1559. Schirren 91.

27. Gesandternes skrivelse til tsaren 23. dec. 1558. Schirren 78, og beretningen til kongen, jvf. note 26. En lignende skrivelse sendtes til den nye kommandant i Dorpat, fyrst Dmitri Obolenski. Dette fremgår af Obolenskis svarskrivelse til gesandterne, 28. jan. 1559. (Schirren 98). Obolenski anbefalede gesandterne at opfordre livlænderne til at sende et gesandtskab til tsaren. Selv havde han ikke myndighed til at indgå aftaler af den art. Obolenski har tilsyneladende været stærkt interesseret i at få sluttet krigen, da han også har opfordret ordensmesteren direkte til at bede tsaren om fred. Som nævnt (I note 21) var de russiske stormænd imod tsarens ekspansion i Livland. Også til kommandanten i Narva skal gesandtskabet have skrevet. Mollerup p. 91.

28. Tsarens brev til gesandterne, jan. 1559. Gesandterne angiver dette svars sene ankomst som grunden til deres lange ophold i Reval. Det kom dem først i hænde den 26. jan. Gesandtskabet til kongen 11. feb. 1559. Schirren 98.

29. Gesandterne til kongen 11. feb. 1559. Schirren 98. Mens tsaren i 1558 havde foretaget et mislykket angreb på tatarerne ved Dniepr (Vernadsky p. 228) synes der ikke i jan.-feb. 1559 at være noget, der kan bekræfte rigtigheden af dette rygte.

30. Gesandtskabet til kongen. Schirren 100. Brevet er dateret Reval 19. feb. 1559, og det siges, at rejsen ind i Rusland påbegyndes om to dage. Gesandtskabet rejste over Ivangorod, ved Narva. Efter hvad det senere hævdedes af byrådet i Reval, blev det holdt tilbage der af en russisk officer. (Bienemann III p. 135 og 186). Der foreligger intet fra gesandternes side om dette.

31. Jvf. forrige note. I brevet til kongen 9. feb. 1559 erklærede gesandtskabet at ville forlade Reval den 11., men det blev altså forsinket. TKUA, Rusland B, 37.

magt til at overrække tsaren³². Dens indhold kan imidlertid ikke have overrasket tsaren, da gesandtskabet den 28. marts kom i audiens og gav ham den. Budet havde nemlig været frataget brevene under sin fængsling og havde fået dem igen med seglene brudt³³. En englænder, der i 1558 besøgte tsaren, har skildret sin modtagelse ved hoffet³⁴. Hvis de danske gesandter har fået samme modtagelse, er de blevet inviteret til at spise hos tsaren i en stor sal, hvor der sad mere end 300 mennesker. Ligesom englænderen er de antagelig blevet placeret ved et bord lige over for tsaren og har fået bragt deres mad fra tsarens eget bord. Efter middagen har alle med undtagelse af tsaren og hans nærmeste medarbejdere trukket sig tilbage, og gesandterne har fået lejlighed til at aflevere deres medbragte tale³⁵. Dens indhold var ganske som indholdet af instruktionsskrivelsen, med omtale af den russiske handel i Danmark, krav på Estland og bøn om våbenstilstand for Ordensstaten. Talen blev besvaret af en af de russiske herrer med nogle venlige almindeligheder³⁶. Gesandterne overrakte tsaren en gave, et sejerværk af guld. Ivan tog venligt imod det, men tre dage senere lod han det bringe tilbage med besked om, at han ikke ville have det, da han troede på Gud og intet havde at skaffe med planeter og tegn³⁷.

I dagene fra den 5. til den 8. april forhandlede der mellem de danske udsendinge og russerne. Fra russisk side førtes forhandlingerne af Alexis Adachev og Ivan Mikailovits Viskovatij³⁸. Adachev var en mand af en ikke adelig familie, der var blevet nært knyttet til Ivan efter i en kritisk situation i 1547 at være forblevet ham tro. I 1559 var han steget til at være tsarens mest betroede minister, dels på grund af sin dygtighed, dels fordi han repræsenterede tsarens opposition mod de gamle dominerende fyrsteslægter. Allerede i 1560 faldt Adachev i unåde, fordi han ønskede

32. Begge skrivelser er udstedt den 10. jan. 1559 i Kolding. De indeholder intet andet end en kort meddelelse om kongens død og fuldmagt i Frederiks II's navn som »erwelther Koning« til at føre forhandlingerne med tsaren i overensstemmelse med den medgivne instruktion. TKUA, Rusland C 91.

33. Gesandternes brev til kongen 19. maj 1559. Schirren 126.

34. Morgan p. 34.

35. Talen må være udarbejdet i Danmark, for den nævner Christian III som endnu levende.

36. Notat af gesandterne nederst på talen. Schirren 104.

37. Heldigvis for gesandtskabets økonomi ville den guldsmed i Reval, hos hvem uret var købt, tage det igen. Gesandternes brev til kongen jvf. note 33.

38. Dette fremgår af tsarens svar til gesandterne, Schirren 109. Der deltog en tredje russer, som det ikke er lykkedes at identificere. Han kaldes »Kasarin Dobroffskenn«. Tilsyneladende har han intet sagt. De samme to brugtes åbenbart til at føre forhandlinger med fremmede delegationer, idet de i 1557 førte forhandlingerne med en livlandsk delegation, Svensson p. 131.

den russiske politik i Livland afviklet og kræfterne koncentreret om kampen mod tatarerne på Krim ³⁹. Hans indstilling til den danske henvendelse om et samarbejde i Livland kan altså næppe have været positiv. Viskovatij var kommet i tsarens tjeneste ved samme lejlighed som Adachev. Efter at have haft en underordnet post i administrationen var han avanceret, så han i 1559 var leder af det kancelli, der stod for de udenrigske anliggender ⁴⁰. Han var i modsætning til Adachev tilhænger af Livlands-politikken og velsagtens derfor også venligere mod gesandterne.

På forhandlingernes første dag modtog gesandterne et skriftligt svar på den tale, de havde holdt over for tsaren. Det var formuleret som en kraftig afvisning af de danske ønsker, men var måske mere ment som et fordelagtigt udgangspunkt for en drøftelse end som et definitivt svar. Der begyndtes med kongens omtale af det gamle venskab mellem Danmark og Rusland og de handelsmæssige fordele, begge landes købmænd havde af den frie adgang til begge lande. Dette fremstilledes i den russiske version, som om den danske konge ydmygt havde ansøgt om tsarens venskab og beskyttelse. Tsaren havde siden gesandternes tale undersøgt de gamle breve mellem hans og kongens forfædre og havde konstateret, at der havde været venskab imellem dem. Følgelig ville han ikke afvise kongens anmodning. Heller ikke ville han forbyde danske købmænd at komme til Rusland eller russiske at rejse til Danmark. Efter at dette punkt således var spændt fra de øvrige, omtales kongens krav om Estland. Det afvistes pure. Livland var for 600 år siden blevet erobret af tsarens forfædre og havde siden da været en del af det russiske rige. Tsaren vidste godt, at livlænderne for mange år siden havde haft noget maskepi for med de danske konger, og andre havde indladt sig med den romerske kejser, men de pågældende var blevet hårdt straffet, og siden havde Livland været tsaren skatskyldig. De russiske forhandlere skulle forevise de danske gesandter de breve, der beviste rigtigheden af dette ⁴¹. Tsaren kunne altså kun henvise den danske konge til at slå sig tilfreds med sine egne lande og lade være med at søge at komme i besiddelse af tsarens, sådan som kongens egne forfædre havde skrevet under på at ville det. Også ønsket om en våbenstilstand for Ordensstaten blev afslået. Der gaves en i denne forbin-

39. Waliszewski p. 179–181, 303–309.

40. Waliszewski p. 305, 339, 345, 371. Vernadsky p. 274–275. Svensson p. 134. En med Viskovatij samtidig livlænder, som ellers ikke var russervenlig, har skildret Viskovatij således: »Ivan Nikhailovich Viskovati er en meget fremragende mand, hvis lige man ellers ikke fandt på den tid i Moskva. Hans viden og forstand, som en moskovit, der aldrig havde fået nogen undervisning, forundrede højligt de fremmede ambassadører«. Wipper p. 169.

41. Det har antagelig drejet sig om papirer fra forhandlingerne i begyndelsen af 1550'erne jvf. I note 5.

delse interesseløs redegørelse for den russiske opfattelse af de livlandske spørgsmål. Bemærkelsesværdigt er det kun, at russerne fandt det nødvendigt at give den ⁴².

Efter at dette svar var blevet læst op for gesandterne, blev det udlagt og kommenteret for dem af de russiske forhandlere ⁴³. De bebrejdede ud-sendingene, at deres konge benyttede en tid, hvor tsaren var optaget af at straffe de ulydige livlændere, til at fremføre »solchen lose rede« om Estland. De foreviste nogle breve fra kongerne Hans og Christian og bad gesandterne selv se efter, om Livland figurerede i titlerne. Den danske konge kunne godt opgive enhver tanke om, at tsaren ville afstå så meget som en hårsbredde jord. Gesandterne svarede, at den danske henvendelse var venligt ment, og de håbede, at den også blev venligt opfattet. I øvrigt bad de om at måtte udarbejde et skriftligt svar, hvilket russerne gik med til; forhandlingerne blev udsat en dag.

Fremstillingen af begivenhederne den 7. og 8. april er skrevet af de danske gesandter, og russernes opfattelse af dem ser man således kun fra deres modparts side. De danske gesandter har imidlertid ikke fremhævet sig selv på russernes bekostning. Man får umiddelbart det indtryk, at de russiske forhandlere har været danskerne langt overlegne. Da de danske gesandter kom igen med deres svar, fremførte de således ikke nye argumenter, men bad kun russerne læse nogle medbragte dokumenter, der skulle bevise rigtigheden af kravene på Estland ⁴⁴. Russerne nægtede imidlertid så meget som blot at se dem og til sidst, da danskerne blev ved, afviste de dem med hånende ord. Dermed var de danske gesandters muligheder udtømt, og initiativet gik over til russerne. Denne manglende forhandlingsevne hos gesandterne behøver ikke at betyde, at de ikke havde de nødvendige kvalifikationer, men skyldes snarere, at de ikke havde mandat til at inddrage sig i drøftelser med russerne om de projekter, som blev forelagt dem.

Adachev indledte med at meddele, at tsaren havde besluttet, til ære for den danske konge, at give ordensmesteren fred. Betingelsen var blot, at ordensmesteren kom til Moskva og i gesandternes nærværelse kastede sig for tsarens fødder, overgav sine slotte til tsaren og betalte en skat, med andre ord, underkastede sig fuldstændigt. Til dette sagde gesandterne, at de dels ikke vidste, hvad ordensmesteren ville synes om det, dels ikke havde befaling til at blive så længe i Moskva. Adachev svarede, at netop den omstændighed, at de ikke havde befaling til at få ordnet sagen på

42. Schirren 109.

43. Gesandternes referat af forhandlingerne den 5. april 1559. Schirren 108.

44. Gesandternes skriftlige erklæring. Schirren 110.

denne måde, kunne skaffe dem fortjeneste hos kongen, hvis de nu viste personligt initiativ. Dette belyste han med et eksempel fra Ruslands historie. Hans ord om, at gesandterne først kunne få lov at rejse hjem, når ordensmesterens svar forelå i Moskva, må have bekommet disse ilde ⁴⁵. De bad imidlertid blot om, at deres skriftlige redegørelse måtte blive forelagt tsaren. Dette afviste russerne som nytteløst. Gesandterne spurgte, om der kunne blive givet livlænderne fire måneders våbenstilstand, mens de rejste til ordensmesteren og forelagde ham de russiske synspunkter, men det afslog kansleren Viskovatij leende.

Da de to danske ønsker således var afvist, gik Viskovatij over til at tale om venskabet mellem tsaren og kongen. Han fremstillede det, som om det var et selvstændigt spørgsmål uden forbindelse med de foregående. Viskovatij forklarede, at det var tsarens ønske, at der blev oprettet en traktat, der lige som de tidligere dansk-russiske traktater sikrede købmændenes uhindrede adgang til begge riger. Dette afviste danskerne i overensstemmelse med deres instruks med den begrundelse, at det var unødvendigt, da de gamle traktater stadig var gældende. Viskovatij var ikke tilfreds hermed. Han ønskede det udtrykkeligt nævnt i en ny traktat, at russerne også havde handelsfrihed i Norge og således adgang til at handle fra Vardø. Vardøhus var udgangspunkt for den norske handel med Nordrusland, og det kunne derfor være i Ruslands interesse at sikre sig adgangen dertil. Med den engelske handel på Hvidehavet havde Vardøhus fået fornyet aktualitet som den fæstning, hvorfra handelen kunne stoppes ⁴⁶. Havde russerne først fået fastslået, at russiske købmænd havde uhindret adgang til Vardø, ville det blive vanskeligt for Danmark at forhindre den engelsk-russiske handel i disse egne. Måske har russerne ligefrem forestillet sig muligheden af at skyde handelen mod vest til Vardø, som var nemmere at besejle end Archangelsk.

Kansleren forelagde gesandterne et udkast til en traktat. Det gik ud på, at den danske konge havde søgt om tsarens venskab og om fri adgang for danske købmænd til tsarens lande, og at tsaren havde bevilget dette, mod at kongen indrømmede russiske købmænd samme ret i sine lande. Blandt tsarens lande og byer nævntes Narva og Reval, og alene af den grund måtte forslaget være uantageligt for gesandterne. De svarede, at de ikke havde bemyndigelse til at underskrive en sådan traktat, men at de gerne ville forelægge udkastet for kongen, og at kongen utvivlsomt

45. Handlingsgangen i dette er meget lig den i 1578, hvor russerne også truede den danske gesandt Jacob Ulfeldt med at ville tilbageholde ham for at få ham til at gå længere, end hans beføjelser tillod ham. Jacob Ulfeldt lod sig tvinge, hvad man ikke gjorde i 1559. Dansk Biografisk Leksikon XXIV p. 479.

46. Hassø p. 561–563. I 1563 lod Danmark Vardøhus' befæstningsværk udbedre.

ville acceptere det. Dette blev taget meget unådigt op af Viskovatij, der ikke kunne se sammenhængen mellem kongens i brevet til tsaren udtrykte ønske om venskab og gesandternes afvisning af en traktat, der netop skulle sikre dette venskab. Man mærkede forskellen mellem Danmarks gamle arvekonger og de nye valgkonger, der holdt Christian II fanget. Adachev spurgte, hvad egentlig hensigten med gesandternes rejse havde været, siden de nu ikke ville have det, som de angav at komme for. Til dette kunne gesandterne svare, at de også var kommet for at rejse krav om Estland og om våbenstilstand, og dette havde russerne ikke villet forhandle om. De ville imidlertid foreslå, at der aftaltes tidspunkt og sted for et nyt dansk-russisk møde, hvor en traktat kunne drøftes. Kansleren afviste dette; skulle der opnås noget, så skulle det ske i Moskva. Det var bedst, gesandterne blev, til sagerne var gået i orden. Gesandterne søgte at tale med russerne om udveksling af fanger, men også dette afvistes, derom kunne forhandles, når de øvrige spørgsmål var afgjort. I denne trykkende stemning sluttede mødet. Der blev ikke berammet flere, og for gesandterne stod kun tilbage at søge om afsked hos tsaren. Russernes uforblommede trusler om at ville holde dem tilbage kan ikke have gjort dem fortrøstningsfulde, hvad dette angik ⁴⁷.

Den følgende dag, den 8. april, gjorde de danske udsendinge et sidste forsøg på at nå til et resultat. De fik arrangeret et møde mellem Peder Bille, Thenner og Viskovatij, der synes at have været venligere indstillet end Adachev. Ønsket om mødet blev begrundet med, at danskernes manglende færdighed i russisk måske havde bevirket, at de russiske herrer ikke helt havde forstået dem. Viskovatij tog venligt imod dem. Peder Bille og Thenner sagde nu rent ud, at spørgsmålet om oprettelsen af en traktat mellem Danmark og Rusland i og for sig ikke var af stor vigtighed for dem, men at de ikke havde villet gå med til det, fordi russerne ikke havde villet indrømme den danske konge hans ret i Estland. Viskovatij svarede med at holde et lille foredrag om Ruslands historie, hvordan det bestandigt var vokset, og hvordan storfyrsterne aldrig havde givet afkald på noget, som de engang havde erobret. Der ligger i hans ord en vis indrømmelse af det berettigede i de danske krav, men tillige en afvisning af dem med den stærkeres ret. Viskovatij turde ganske simpelt ikke komme til tsaren med de danske ønsker, sagde han.

Gesandterne bad om, at der i det mindste måtte blive givet våbenstilstand, så forhandlingerne ikke havde været helt uden resultat. Her viste Viskovatij sig pludselig mere villig til at høre på dem, end han havde været ved de tidligere samtaler. Hvis man nu satte, at tsaren gik

47. Gesandternes referat af forhandlingerne den 7. april 1559. Schirren 111.

ind på det, sagde han, hvem skulle så fremstille de ydmyge livlændere for ham, hvis de danske udsendinge tog hjem. Denne tekniske vanskelighed mente gesandterne dog kunne overvindes, hvis tsaren var indstillet på at vise den danske konge den venlighed at skåne livlænderne. Uden at det var kommet til en afgørelse, skiltes man, tilsyneladende i en venligere stemning end den foregående dag ⁴⁸.

Før gesandterne rejste, blev de igen fremstillet for tsaren, hvor de fik oplæst en afsked. Den var holdt i en på baggrund af forhandlingerne meget venlig tone. Det blev pålagt gesandterne at gøre kongen klart, at tsaren gerne ville have et venligt forhold til ham og gerne så, at der kom et nyt gesandtskab til ham, så der kunne blive oprettet et venskabeligt forbund. Tsaren kunne dog ikke følge kongen i hans ønske om at få overladt Estland, men han ville gerne for kongens skyld benåde livlænderne og give dem 6 måneders våbenstilstand, hvor der kunne forhandles om en endelig fred ⁴⁹.

Trods antydninger af at noget sådant kunne ske, kom det alligevel som en overraskelse for gesandterne. De mente, at det var tsarens vanskeligheder i hans krig med khanen på Krim, der var skyld i, at der nu blev givet Ordensstaten 6 måneders våbenstilstand, skønt kravet først var blevet kategorisk afvist, og skønt der kun var blevet bedt om, at våbenstilstanden blev på 4 måneder ⁵⁰.

Der foreligger ikke noget om, at situationen på sydfronten var særlig kritisk for tsaren i de første måneder af 1559, så det er tvivlsomt, om gesandterne havde ret i deres vurdering. Der var sket det, at spørgsmålet var blevet gjort til et indenrigspolitisk stridspunkt. De russiske stormænd, bojarerne, kæmpede en forbitret kamp mod Ivan IV, der søgte at styrke sin magtstilling. Ved at erobre Livland ville Ivan ikke blot skaffe Rusland adgang til at udøve indflydelse i Europa og sikre det fri tilførsel af nødvendige varer, men han ville også styrke de russiske købmænd, der var hans forbundsfæller i kampen mod bojarerne. Dertil kom, at tsaren som Ruslands største købmand selv ville øge sine egne indtjeningsmuligheder ved at kunne handle fra Livland ⁵¹. Af de ovennævnte årsager var bojarerne modstandere af krigen mod Ordensstaten; tillige havde de ingen gevinst af denne krig, mens krigene mod tatarerne gav dem store rigdomme i bytte og skaffede dem rådighed over tatarernes mægtige godser. I 1560 sikrede Ivan sig ved et kup den enevældige magt,

48. Gesandternes referat af forhandlingerne den 8. april 1559. Schirren 112.

49. Tsarens afsked til de danske gesandter. Schirren 114.

50. Gesandternes brev til kongen 19. maj 1559. Schirren 126.

51. Wipper p. 111. Se afsnit IV.

Adachev blev fængslet, og mange bojarer blev henrettet, men i 1559 var bojarerne endnu de stærkeste⁵². I 1564 skrev Ivan IV i sin korrespondance med den flygtede bojar, Andrej Kurbskij: »Hvorledes skulle jeg ikke erindre modsigelserne angående de tyske byer, både fra popen Silvestr⁵³ og Aleksej (Adachev) og Jer allesammen til hver en tid, om ikke at gå i krig, og hvorledes I, efter den danske konges listige anvisning tåbeligt gav livlænderne et helt år til at samle kræfter i?»⁵⁴. Med »Jer allesammen« mener Ivan utvivlsomt »det udvalgte råd«, der var domineret af de gamle fyrsteslægter. Dette råd må, mens der blev forhandlet med de danske gesandter, have drøftet anmodningerne og have besluttet, at ønsket om våbenstilstand for Ordensstaten var en velkommen anledning for tsaren til at få sluttet krigen i Livland uden prestigetab. Denne opfattelse blev ikke delt af tsaren, som det fremgår af hans brev, han måtte imidlertid give efter. Den erklæring, som tsaren udstedte, om at han for den danske konges skyld ville indrømme en våbenstilstand på 6 måneder fra den 1. maj, er dateret den 1. april 1559⁵⁵. Det må antages at være en postdatering; man kan dårligt forestille sig, at erklæringen har ligget færdig fra før gesandterne var begyndt at forhandle med russerne.

Efter at de havde fået deres afsked af tsaren, forlod gesandterne Rusland så hurtigt, som det var dem muligt. Den 12. maj kom de til Reval⁵⁶, hvorfra de skrev til kongen for at aflægge rapport om de opnåede resultater. Det var ikke meget, der var nået. Det, som havde været det egentlige formål med rejsen, erhvervelsen af Estland, havde man ikke kunnet opnå. Paradoksalt nok havde man derimod fået det, som havde været det officielle mål, men som man ikke havde været synderligt interesseret

52. Svensson p. 55–57, 107–109, 149. Wipper p. 71–74. Waliszewski p. 231–248, jvf. Jørgen Steen Jensens redegørelse for Donnerts opfattelse i *Historisk Tidsskrift* 12, I p. 389.

53. Silvestr, munk, rådgiver for Ivan, fjernet samtidig med Adachev. Waliszewski p. 177, 302–304.

54. Nørretranders p. 77.

55. Schirren 113.

56. Gesandternes brev til kongen, 18. maj 1559. Schirren. I Reval fandt gesandterne et brev fra kongen ventende. Det er dateret 21. feb. 1559. Brevet pålægger gesandterne at udføre deres hverv i Rusland bedst muligt, kongen lagde særligt vægt på, at godset Kolck blev bevaret. Tillige sendte han 3000 daler, som efter forskellige vanskeligheder nåede gesandtskabet i Reval. Schirren 10, *Kancelliets Brevbøger* 20. feb. og 31. marts 1559. Kgl. missiver til Mogens Gyldenstjerne. Forinden gesandtskabet rejste hjem, rapporterede det til ordensmesteren. Der blev påny forhandlet om dansk støtte til Ordensstaten, men forhandlingerne blev resultatløse, da det polske parti fik gennemtrumfet en henvendelse til Polen. Møllerup 95–100.

i, nemlig en våbenstilstand for Ordensstaten. Sammenholdes gesandternes optræden under forhandlingerne med deres skriftlige instruks, ses det, at de har fulgt den nøje. De har ikke bundet Danmark på nogen måde, har ikke lade sig lokke af de russiske tilbud, men har holdt fast ved det, som det var deres opgave at opnå. Gesandterne kunne ikke bebrejdes det dårlige udfald af deres udsendelse. Som nævnt kom russiske indenrigs-politiske problemer til at betyde noget for udfaldet, men den egentlige grund lå dog i instruktionen.

Det havde vist sig, at det ikke var tilstrækkeligt at true med en afbrydelse af handelsforbindelserne for at få russerne til at overlade Danmark besiddelsen af Estland. På grund af virkelige og indbildte farer havde man ikke turdet true med det eneste, som havde kunnet overbevise tsaren om nødvendigheden af et godt forhold til Danmark, nemlig en spærring af kongens strømme ved Øresund og Norge. Man havde heller ikke vovet at indgå et nyt forbund med Rusland i stedet for det gamle fra 1517, hvis mod Sverige rettede politiske bestemmelser forlængst havde mistet deres værdi. Det sidste havde man antagelig villet afholde sig fra for ikke at blive blandet ind i Ruslands krige, men man får tillige det indtryk ved at læse gesandtskabets papirer og korrespondancen med andre europæiske stater, at den danske regering havde en udtalt dårlig samvittighed ved at søge forbindelse med de næsten som hedenske tyrker betragtede russere⁵⁷. Har dette været tilfældet, har det ikke virket fremmende for forståelsen mellem Danmark og Rusland. Først efter Frederik II's regerings tiltrædelse begyndte man en mere realistisk politik over for Rusland, men da var det allerede for sent.

III

Allerede da Frederik II den 10. januar 1559 havde underskrevet de fornyede fuldmagter til gesandtskabet i Rusland, var det blevet klart, at den danske politik i Livland ikke ville blive opgivet, selvom Christian III var død. Lensmanden på Gotland blev beordret til at sende nye

57. Christian III's og Frederik II's korrespondance med kurfyrst August af Sachsen er meget oplysende om det indtryk, man i Danmark ønskede, at udlandet skulle få af den danske politik i Livland. Skønt denne korrespondance ellers er ret åbenhjertig, ville man ikke indrømme over for kurfyrsten, at formålet med gesandternes udsendelse i 1558-59 var at hævde de danske krav på Estland. Man angav, at det kun var for at skaffe Ordensstaten fred for de hængende moskovitter (Ausländische Registrant. 8. juli 1558, 14. sep. 1558, 23. nov. 1558, 25. okt. 1558).

spioner til Rusland¹, og kongen skrev til gesandtskabet, for at det kunne se, at det stadig skulle arbejde videre efter de givne retningslinier². Da det blev klart i Danmark, at resultatet af missionen var blevet en russiske afvisning af de danske ønsker, blev der startet en modaktion. Ved et kongeligt missive blev det meddelt, at kongen af Polen og ordensmesteren af Livland lå i krig med den russiske tsar. De to førstnævnte ville følgelig ikke tillade, at der blev gjort russerne tilførsler. Det skulle derfor gennem borgmestre og råd i København og Malmø og tolderne i Helsingør befales, at de borgere, der drev sejlads på Rusland, skulle indstille denne handel. Dette blev begrundet med, at kongen ikke ville give Polen og Ordenstaten grund til klage og heller ikke ville have, at borgerne led skade ved, at deres skibe blev opbragt³. Denne begrundelse er ikke antagelig. Hvis det i missivet anførte havde haft nogen betydning, skulle befalingen have været udstedt allerede i 1558, da krigen begyndte. Standsningen af tilførsler har været en konsekvens af de fejlslagne forhandlinger med russerne, absolut nødvendig, hvis man ønskede for fremtiden at blive taget alvorligt af russerne.

Endnu mens dette handelsforbud var i kraft, skrev kongen til tsaren, i juni 1560. Kongen takkede tsaren for våbenstilstanden, men gjorde det klart, at hans hovedformål med afsendelsen af et gesandtskab til tsaren havde været at underrette denne om kravet på Estland. Kongen skrev dog, at da forholdet var så godt, som det var, mellem ham og tsaren, tog han ikke i betænkning at bede om, at tsarens venlige følelser over for ham også måtte blive udstrakt til at gælde hans broder, der var blevet biskop over Øsel stift⁴. Baggrunden for denne skrivelse var, at forhandlingerne mellem brødrene von Münchhausen havde ført til, at biskoppen havde solgt sit stift til Frederik II. Denne havde igen overladt det til sin broder, hertug Magnus, som hans arvepart⁵. I september 1560 havde russerne angrebet Magnus' stift⁶, hvilket antagelig er forklaringen på fremkomsten af kongens skrivelse på dette tidspunkt. Der nævnes intet i brevet om de afbrudte handelsforbindelser med Rusland.

I vinteren 1560–61 fulgte man med interesse udviklingen i krigen mellem Rusland og Ordensstaten. Gennem de udsendte spioner fik man at vide, at tatarerne fra Krim var trængt langt op i Rusland og havde brændt

1. Kancelliets Brevbøger. Kgl. missive til Christoffer Huitfeldt 21. jan. 1559.

2. Schirren 10, brevet er dateret 19. feb. 1559.

3. Kancelliets Brevbøger. Kgl. missive til København, Malmø og tolderne i Helsingør, 12. maj 1559.

4. Schirren 198.

5. Møllerup p. 105–108, 115.

6. Møllerup p. 135.

Moskva af ⁷. Tsarens hustru var død ved Moskvas brand ⁸, og man så med bekymring, at der forhandlede med Sverige og Polen om et nyt ægteskab ⁹. Hvadenten tsaren ægtede en polsk eller en svensk prinsesse, ville det føre til en alliance mellem Rusland og det pågældende land eller måske med både Sverige og Polen, og i alle tilfælde ville det betyde, at Danmark måtte opgive at gøre sig gældende i Livland. Således udmaled Frederik II perspektiverne i juli 1561 i et brev til kurfyrst August af Sachsen, og hans irritation kommer tydeligt frem, når han skriver: »Die henndel verwirren sich der ortter, je lennger je mehr, unnd wirt dem Muscowitter damit wenig widerstand«. Nu havde den svenske konge også meldt sig i Livland, og kongen måtte med beklagelse meddele, at det var lykkedes svenskerne at indtage slottet i Reval, og intet tydede på, at de ville slå sig til tåls hermed ¹⁰. Reval havde været en af de byer, som Danmark gjorde krav på over for Rusland.

I maj 1561 var Danmark blevet direkte impliceret i de livlandske affærer, idet hertug Magnus ikke havde kunnet klare forsvaret af sit bispedømme alene. Han havde måttet indgå en overenskomst med sin broder, hvorved den reelle magt over bispedømmet overlodes til kongen ¹¹. Frederik II lod udnævne en statholder over bispedømmet, der bestod af det meste af øen Øsel og det overfor på fastlandet liggende område, Wieck. Denne stholders navn var Didrik Behr. Han var tysk livlænder og havde været den forrige biskops foged på fæstningen Arensburg. Han havde arbejdet ivrigt for, at bispedømmet skulle overdrages til Magnus ¹². I forbindelse med sin udnævnelse til statholder havde han været i København. Da han vendte hjem, havde han med sig et brev fra kongen til tsaren og en instruktion, da det var meningen, at han skulle rejse til Rusland. Brevet var blot en opfordring til tsaren om at

7. Bienemann IV p. 191. Meddelelsen er ikke rigtig. Moskva brændte, men det havde ikke noget med tatarerne at gøre.

8. Vernadsky p. 230.

9. Marquard II p. 149. Mogens Gyldenstjerne underretter 4. feb. 1561 kongen om de sidste nyheder fra Sverige.

10. Ausländische Registrant. Kongen til kurfyrst August af Sachsen, 31. juli 1561. – Allerede i 1558 havde hertug Johan af Finland søgt forbindelse med ordensmesteren for at tilbyde svensk hjælp (Arnell p. 29–30), der var blevet forhandlet, men Gustav Vasa havde ikke været tilstrækkeligt interesseret. (Arnell p. 32, 42, 51). Gustav Vasas sønner opgav imidlertid ikke planerne, og der forhandlede videre med Ordensstaten i 1559 (Arnell p. 78–88). Efter Gustav Vasas død besluttede kong Erik sig til en aktion. Det lykkedes at få Reval byråd til at anmode om svensk hjælp, og i juni 1561 rykkede svenskerne ind på slottet i Reval. (Arnell p. 144 165–174 Møllerup p. 150–153). Der protesteredes fra dansk side over dette. Schirren 268.

11. Colding p. 292.

12. Møllerup p. 142–143.

høre på, hvad Behr vil forebringe ham¹³. Instruktionen går ud på, at Behr skal fortælle tsaren, at kongen i den sidste tid har fået mange opfordringer fra lübeckerne, hollænderne og adskillige fyrster, bl. a. den romerske kejser¹⁴, om at forhindre tilførslerne af varer til Rusland, ligesom der var kommet opfordringer til at indgå et forbund mod Rusland. Kongen ville dog nødig bryde det venskab, han havde med tsaren og ville hellere indgå en fred med ham på sine egne og sin broders vegne. Det skulle være en fred, der skulle omfatte Øsel stift, såvel som kongens og Danmarks gamle besiddelse i Livland, nemlig Estland. Det foresloges tsaren, at han forhandlede med Behr om de nærmere betingelser for denne fred¹⁵.

Med denne skrivelse var de danske bestræbelser for at erhverve Estland trådt ind i en ny fase. Man gjorde sig ikke længere illusioner om, at det var tilstrækkeligt, at Danmark blot gjorde opmærksom på sin tvivlsomme ret til Estland, så ville tsaren overlade det til kongen. Det Danmark uvedkommende spørgsmål om våbenstilstand for Ordensstaten, der havde virket hæmmende på forhandlingerne i 1559, kobledes nu ud. Instruktionen indeholder en regulær trussel om, at Øresund og havet ved Norge ville blive spærret for varer til og fra Rusland, hvis tsaren ikke ville trække sine tropper ud af Estland og overlade det til Danmark. Det gøres tsaren klart, at Danmark ville have en lang række stater bag sig, hvis man skred til dette. Truslen om at ville indgå et forbund mod Rusland har skullet understrege dette. Hvis tsaren derimod ville vise sig forhandlingsvenlig, bemyndiges Behr til at erklære, at kongen igen ville tillade den danske handel med Rusland. Denne nye kraftige politik har dels været en følge af den forsigtige Christian III's død, men har i høj grad også været bevirket af Andreas von Barbys død i august 1559¹⁶ og den dermed følgende svækkelse af det anti-livlandske parti. Efter Barby overtog Hieronymus Thenner ledelsen af det tyske kancelli¹⁷. Han havde deltaget i gesandtskabet til Rusland og kendte det livlandske problem. Tillige havde han stiftet bekendtskab med den russiske måde at drive udenrigspolitik på. På flere andre vigtige poster rykkede modstandere af

13. Schirren 244.

14. Disse skrivelser er ikke fundet frem. Gesandtskabet i 1562 fik kopier af dem med til forevisning for russerne. Gesandtskabets instruktion 28. maj 1562. TKUA Rusland B 37.

15. Instruktionsskrivelse for Behr dateret, 5. maj 1561. Schirren 245.

16. Dansk Biografisk Leksikon II p. 138.

17. Dansk Biografisk Leksikon XXIII p. 478. Thenner blev ikke leder af udenrigspolitikken i samme grad, som Barby havde været det. Det var Johan Friis, der traf afgørelserne. Colding p. 96, 109.

Livlands-politikken ud og erstattedes af tilhængere¹⁸. Johan Friis' indflydelse voksede igen.

I juli 1561 afleverede Behr brevet til tsaren til den russiske øverstkommanderende, der netop var midt i et plyndringstogt ind i Øsel-bispedømmet¹⁹. Den øverstkommanderende indstillede fjendtlighederne og opfordrede Behr til at komme til Moskva så hurtigt som muligt. Da Behr havde forladt Livland, ankom der en ny instruktion fra kongen. Den var foranlediget af, at Behr havde bedt om at få nye ordrer med henblik på svenskernes optræden i Reval. Den nye instruktion indeholdt dog intet nyt, Behr skulle stadig hævde kongens ret til Reval²⁰. Den kraftige politik over for Rusland kom klart til udtryk. Behr skulle gøre det klart: »Das wir nicht geneigt sein werden, zu zusehen, Dass unnserer Reichs gerechtikeitten In einiger masse Abgebrochen, . . .«. Forhandlingerne i Moskva førtes denne gang af Behrs sekretær, Friedrich Gross, med den russiske kansler Viskovatij, den samme, som havde forhandlet i 1559 med de danske gesandter. Tonen var mere imødekommende, end den havde været i 1559. Kansleren erklærede, at forhandlingerne hurtigst muligt burde føres til et heldigt resultat, og bad Gross aflevere en skitse over det område, som kongen og hertug Magnus mente hørte under dem. Denne skitse ville kansleren så forelægge tsaren. På den af Gross afleverede fortegnelse var opført øen Øsel, Wieck, Harrien, Wirland, Reval, Kolck og Kurland²¹. Flere af disse områder havde russerne sat sig fast på, andre havde ordensmesteren uretmæssigt besat, men Gross erklærede, at det var kongens hensigt at tage dem fra ham. Samtidig med at denne liste afleveredes, bad Gross om, at tsaren ville give sine soldater ordre til ikke at angribe de omtalte områder, i hvert fald så længe der forhandlede. Den 5. september 1561 fremstilledes Behr for tsaren og bragte ham kongens hilsen i overensstemmelse med instruktionen. Tsaren var venlig, lod Behr beværte og gav ham ved afskeden en gave. Inden Behr rejste, kom han igen i audiens hos tsaren. Her forklarede man ham, at Livland var et gammelt russisk område. Forskellen mellem tonen ved denne lejlighed og i 1559 trådte tydeligt frem, idet der blev erklæret, at kongen kunne sende sine befuldmægtigede til Moskva. Man kunne så sammenligne de russiske dokumenter på Livland med de danske, som russerne i 1559 overhovedet ikke havde villet se på. Der kunne eventuelt opsættes en overenskomst

18. Colding p. 459.

19. Ifølge hertug Magnus beretning gjorde brevet et sådant indtryk på den russiske øverstkommanderende, at han, så snart han havde fået det, løb ud og kaldte sine soldater tilbage. Magnus til Frederik II. Schirren 275.

20. Schirren 276.

21. Schirren 280.

mellem kongen og tsaren. Der blev givet våbenstilstand for de ønskede områder, dog kun indtil foråret 1562, hvor russerne forventede at se de danske gesandter i Moskva. Tsaren tog selv venligt afsked med Behr, gav ham hånden og bad ham overbevise kongen om hans venskab²². Behr fik en skrivelse med til kongen, hvor der sagdes det samme, som han allerede havde fået mundtligt at vide²³.

Med bekymring havde gesandtskabet under Behr konstateret, at der samtidig med det befandt sig et svensk gesandtskab i Moskva. Det var udsendt i maj 1562 af den nye svenske konge, Erik XIV. Formålet med dets udsendelse var officielt at forny de af Gustav Vasa med Rusland afsluttede traktater. I gesandtskabets instruktion var der dog lagt mere vægt på at få klarlagt Ruslands indstilling til den svenske ekspansion i Livland end på fornyelsen af de gamle traktater. Erik forlangte folkeretslig anerkendelse af tsaren og tilbød en traktat, der forbød Sverige at støtte Ordensstaten eller Polen mod Rusland. Til gengæld skulle Ivan indrømme Sverige den samme garanti²⁴. Friederich Gross havde spurgt Viskovatij, hvad formålet med den svenske mission var, og ville vide, om tsaren havde indgået nogen aftale med den svenske konge. Viskovatij svarede, at der ikke var lovet Sverige noget med hensyn til Livland²⁵. Dette var rigtigt. Ivan havde heller ikke villet indgå det ønskede forbund, men havde svaret, at alle gamle mænd i Sverige åbenbart var døde, siden ingen havde fortalt den nye konge, at han ikke var værdig til at slutte forbund med tsaren. Dog indvilligede Ivan i, at der blev sluttet en 20-årig fred. Den skulle blot ikke oprettes mellem ham og Erik, men mellem Erik og statholderen i Novgorod, der mere var den svenske konges jævnbyrdige end tsaren²⁶. Set på denne baggrund har tsaren behandlet de danske udsendinge både i 1559 og 1561 med overstrømmende venlighed.

Den afvisende russiske holdning over for Sverige var efter al sandsynlighed forårsaget af tsarens planer om at indgå et forbund med Danmark. Da det efter de forskellige danske udsendinges mening var russerne meget magtpåliggende at få afsluttet en traktat med Danmark, og da alle tidligere dansk-russiske forbund havde haft brod mod Sverige, måtte Ivan indtage en reserveret holdning over for Erik XIV, i hvert fald indtil traktaten med Danmark var sikret. Endvidere må tsaren have set med ubehag på, at endnu en magt ville gøre sig gældende i det Livland, som han hævdede var hans. Danmark blev foretrukket for Sverige, fordi

22. Skildringen hviler på Friedrich Gross' referat. Schirren 278.

23. Schirren 282.

24. Arnell p. 186–187.

25. Schirren 278.

26. Arnell p. 190–191. Fleischhacker p. 104.

Sverige efter al sandsynlighed kunne blive Rusland en farligere nabo i Livland end Danmark kunne. Som besidder af Finland kunne Sverige gøre Livland til en naturlig del af riget, hvad det fjerne Danmark aldrig ville være i stand til. Situationen med samtidige danske og svenske henvendelser må imidlertid have været Ivan velkommen.

I Danmark fik man ikke blot meddelelse fra gesandtskabet om svenskerne tilstedeværelse ved det russiske hof, man fik også næsten daglige meldinger fra hertug Magnus om de svenske fremskridt i Harrien og Wirland, netop de områder som Danmark gjorde krav på. Højdepunktet nåedes, da Erik XIV i september tilbød hertug Magnus 40.000 daler og svensk beskyttelse af sine områder, hvis han ville anerkende den svenske konge som sin overherre²⁷. Der vistest en forbløffende passivitet i Danmark over for dette. Der blev protesteret over for svenskerne i Livland, men over for den svenske konge foretog man sig intet direkte. I september 1561 forlængedes det dansk-svenske Brømsebroforbund fra 1541 uændret for et år²⁸. I de første måneder af 1562 forhandlede der i København om en fornyelse af forbundet. Det krævedes fra svensk side, at Danmark skulle anerkende de svenske erhvervelser i Livland, men det afvistest af de danske forhandlere, Estland hørte til Danmark²⁹. Danmarks udenrigspolitiske situation var farlig i sidste halvdel af 1561, alligevel tumlede man i kredsen af kongens tyske rådgivere med fantastiske planer om, at kongen skulle søge at blive tysk kejser³⁰. Måske har dette haft skyld i, at man behandlede det i sammenligning hermed ubetydelige forehavende i Livland så ligegyldigt. I marts 1562 udfærdigedes der instruktioner for det gesandtskab, der i overensstemmelse med aftalen i Moskva i 1561 skulle forhandle om en dansk-russisk aftale. Der er et mærkeligt skær over denne instruktions bestemmelser om det danske krav på områderne i Estland, som det pålagdes de danske udsendinge at hævde over for tsaren. Dele af disse områder var erobret af svenskerne, noget man ikke var uvidende om i Danmark. Alligevel nævntest Sverige ikke i denne forbindelse i instruktionen. Den eneste rimelige forklaring på denne mærkværdighed synes at være, at man først ville sikre sig mod overraskelser fra russerne, før man ville tage et opgør med svenskerne. Denne formodning bekræftest, når den danske holdning over for Sverige i tiden indtil gesandternes hjemkomst iagttages. Man førte fra dansk side

27. Møllerup p. 155–157. Magnus afslog tilbudet, men i så svage vendinger, at Frederik II fandt anledning til at bebrejde ham det.

28. Colding p. 463.

29. Colding p. 464.

30. Colding p. 429.

en tydeligt henholdende politik, det synes evident, at man ventede på resultat af forhandlingerne i Moskva ³¹.

Instruktionen til det nye gesandtskab er dateret den 24. marts 1562. Det pålagdes gesandterne at begive sig så tidligt af sted, at de kunne være i Narva før udløbet af den våbenstilstand, der var aftalt med russerne. Så snart de var ankommet til russisk område, skulle de meddele det til tsaren. Forhandlingerne skulle føres på den måde, at gesandterne begyndte med at redegøre for de tidligere dansk-russiske møders forløb og formål. Man havde i Danmark fået det indtryk, at tsaren gerne ville have et forbund med den danske konge, og gerne ville indrømme ham hans rettigheder i Livland. Derfor havde kongen nu sendt sine gesandter til tsaren, for at de nærmere enkeltheder kunne aftales. Gesandterne skulle minde om, at man ved Behrs gesandtskab havde nævnt, at den danske konge var blevet opfordret til at afbryde tilførslerne til Rusland, men at kongen ikke havde lyst til at gøre dette, da han hellere ville leve i fred med tsaren. Kongen kunne dog let have gjort det, da opfordringerne havde været kraftige. Til bevis herpå skulle udsendingene nu forevise kopier af breve fra den romerske kejser og den polske konge om dette. Gesandterne måtte gerne lade russerne læse disse breve, men skulle passe på, at der ikke blev taget afskrifter, velsagtens fordi man ikke ville have frem, hvilken brug der blev gjort af disse breve. Dernæst skulle alle beviserne på de danske krav på Estland fremføres. Der var ikke meget heri, som russerne ikke havde hørt før. Nyt var det, at det temmelig frejdigt skulle hævdes, at lensmanden på Kolck havde været den danske konges lensmand i Estland, og at han havde varetaget de danske interesser over for ordensmesteren. Hvis russerne hævdede, at Estland lå for langt væk til at kunne tilhøre den danske konge, skulle gesandterne på et kort vise dem, at f. eks. Island lå endnu længere væk. Gesandterne skulle oplæse »das ORIGINAL auf die Narva«, antageligt et dokument fra 1345, der skulle bevise, at Danmark i sin tid kun havde pantsat Narva ³². Det skulle udmales, hvilke store fordele russerne ville have, hvis Narva var dansk, idet de så kunne være sikre på, at der altid ville være købmænd, der kunne tilføre dem udenlandske varer. For at det kunne konstateres, hvorledes russerne stillede sig til dette, skulle alle breve herpå fremlægges »mit etwas ernst, doch glimplich«. Mærkede man, at russerne ikke var forhandlingsvillige på dette punkt, skulle der siges, at kongen ville afstå fra sine rettigheder i Narva, blot for at der kunne oprettes en ven-

31. Colding p. 468. Efter aftale med kongen søgte Johan Friis at holde svenskerne hen så længe som muligt.

32. Laursen p. 23.

skabstraktat med tsaren. Tsaren skulle anerkende som hørende under kongen og hertug Magnus Kolck, Padis kloster, Reval stift med tilliggende, Øsel med alle slotte og Wieck. I øvrigt skulle der henvises til den af Didrik Behr afleverede fortegnelse. Blev det nødvendigt, måtte der renonceres på Kolck og Reval. Hårdt presset måtte gesandterne gå med til en fred, der kun indrømmede hertugen og kongen besiddelsen af hele øen Øsel med fæstningerne Arensburg og Sonneburg³³. Dette var ganske vist også mere end bispedømmet omfattede, da disse fæstninger havde hørt under ordensmesteren. Blev dette fremført af russerne, skulle det hævdes, at de kun havde været ordensmesterens len. Gesandterne skulle i det hele taget søge at sikre så meget som muligt for kongen og hertug Magnus.

Der kunne oprettes en fred på følgende betingelser:

1. De erhvervede landområder skulle udtrykkeligt nævnes i traktaten.
2. Traktaten skulle indeholde forpligtelse for tsaren og kongen om ikke at føre krig mod hinanden, hverken til lands eller til vands.
3. Tsaren og kongen skulle forpligte sig til ikke at indgå fjendtlige forbund mod hinanden.
4. Købmænd fra begge lande skulle have fri adgang til at drive handel i Danmark og Rusland, dog at tsaren og kongen skulle forbeholde sig ret til fortsat at opkræve told efter gældende regler, hvilket antageligt skulle sikre kongens fortsatte ret til at opkræve Øresundstold. Købmænd fra kongens lande skulle fortsat have ret til at besidde deres gårde og kirker i Ivangorod og Novgorod, i overensstemmelse med overenskomsten af 1517, ligesom det skulle være de russiske købmænd tilladt at besøge København.
5. Der skulle sættes to enslydende traktater op på tysk og russisk. Tsaren skulle efter russisk skik bekræfte traktaten ved at kysse på korset for den, hvorefter kongen ville aflægge ed. Hvis tsaren ikke ville kysse på korset, ville kongen heller ikke aflægge ed. I stedet skulle gesandterne så blot aflægge eden.

I nogle slutbemærkninger siges det, at gesandterne ikke måtte indlade sig på at lade traktaten omfatte mere. Hvis russerne ville have, at der også skulle være bestemmelser om forbund mod fælles fjender, skulle der svares, at noget sådant ville kongen utvivlsomt gerne gå ind på; gesandterne havde blot ikke fuldmagt til det. Så snart denne traktat var afsluttet, ville kongen imidlertid sende nye gesandter til Rusland, for at

33. Sonneburg på Øsel hørte ikke under bispedømmet. Det erhvervedes for Danmark i konkurrence med Sverige i 1564. Møllerup p. 158–160.

det kunne aftales, hvordan venskabet yderligere kunne styrkes. Bag dette ligger sandsynligvis det, at Ordensstaten i november 1561 var ophørt med at eksistere. Den sidste ordensmester havde givet sig ind under polsk overherredømme³⁴. Polens overtagelser af dele af Ordensstaten førte til en polsk-russisk krig³⁵. Samtidig var der stridigheder mellem Sverige og Polen om deres livlandske besiddelser, og Polen søgte at få Danmark med i et forbund mod Sverige³⁶. Man har i Danmark ikke villet risikere at blive trukket med ind i den russiske krig med Polen, hvis støtte man gerne ville have mulighed for at appellere til i en eventuel kommende krig med Sverige. Samtidig ville man gerne lade muligheden for et dansk-russisk forbund stå åben, også for tilfælde af en krig med Sverige. Man har håbet, at forholdene med tiden ville klare sig, så situationen ville blive mere overskuelig. Indtil videre ville man blot ikke afskære sig fra nogen mulighed. Spurgte russerne, hvordan forholdet til Sverige var, skulle der svares, »das solchs zweifelhaffig sey«. Angående Polen skulle erklæres, at Danmark overhovedet intet havde med dette land at gøre, hverken godt eller ondt. Begge dele var for så vidt rigtigt. Det ville ikke have nyttet at skjule for russerne, at forholdet til Sverige var spændt. Det kunne russerne erfare fra Sverige. Der førtes forhandlinger med Polen, der resulterede i, at man i april 1562 i København erklærede over for en polsk gesandt, at forbundet mod Rusland ikke ville blive rettet mod nogen anden magt³⁷.

Instruktionen er klar og realistisk udformet. Der kan ikke være tvivl om, at dens bagmand har været Johan Friis, selv om han måske ikke direkte har været dens forfatter. Den 18. februar 1562 skrev kongen til Johan Friis, at han havde ladet hans memorialer angående afsendingene til Rusland forelæse for sig og efter Johan Friis' råd ville lade sagen stå hen, til Didrik Behr kom tilbage. Da han skulle være på rejsen, skulle Johan Friis underrette kongen om hans ankomst, så kongen selv kunne høre Behrs beretning³⁸. En uge efter at kongen havde skrevet dette brev, skrev Johan Friis til kongen. Hans brev har en næsten irriteret klang, det forekommer, som om han bebrejder kongen hans langsomhed. Johan Friis skrev, at han tidligere havde talt med kongen om den gave, der skulle overrækkes tsaren, om der skulle gøres en hjort af guld, eller om man skulle sende ham et enhjørninge-horn. Det var nu på tide at lade gaven gøre færdig i en fart. Hvis kongen ikke ville sende tsaren

34. Mollerup p. 160–162.

35. Arnell p. 244.

36. Arnell p. 250–51. Colding p. 472.

37. Colding p. 473.

38. Kancelliets Brevbøger 18. feb. 1562.

gaven, kunne han jo selv beholde den, den mistede ikke sin værdi³⁹. Kongen må have svaret, at man skulle give tsaren enhjørninge-hornet, for tre dage senere skrev Johan Friis og spurgte, hvordan det skulle beslås. Hvis det blev gjort, så hornet kunne stå som en lysestage på et bord, som kongen åbenbart havde foreslået, ville det koste i det mindste 2000 gylden. Hvis man gjorde det på en simplere måde, kunne det gøres for 100 gylden. Johan Friis mente, man skulle vælge den enkle indfatning, ligesom man gav en smuk ædelsten en simpel indfatning for at fremhæve dens værdi. Sparsommeligheden er forståelig, for rentemesteren havde sagt, at han intet guld havde, og Johan Friis måtte selv lægge ud⁴⁰.

Til det nye gesandtskab blev ikke udtaget nogen af dem, som havde deltaget i de foregående. Claus Urne, lederen af det første gesandtskab, skulle have fulgt hertug Magnus til Livland i 1560, men vægrede sig. Han måtte imidlertid af sted, men blev syg og måtte vende hjem⁴¹. Tilsyneladende har man rådført sig med ham, da instruktionen blev skrevet for det nye gesandtskab i marts 1562, idet han da blev kaldt til kongen. Han skulle komme så hurtigt som muligt, dag og nat uspart⁴². Det har måske været for ikke at minde russerne om de første forliste forhandlinger, at man tog nye folk. Ejendommeligt er det imidlertid, at alle udsendingene var mænd uden diplomatiske erfaringer. Den betydning, man fra dansk side lagde på at få en traktat med den russiske tsar, blev markeret ved, at man tog en så fornem person som kongens rigshofmester til at være gesandtskabets leder. Rigshofmesteren, Eiler Hardenberg, havde været hofmester for Frederik II, mens denne var prins. Han havde i nogle år haft den vigtige lenspost på Gotland, men havde ellers ikke gjort sig bemærket på nogen måde, da han i 1559 overtog rigshofmesterens fornemme, om end ikke så politisk betydningsfulde embede⁴³. Hvis der foruden Eiler Hardenberg havde deltaget nogle mænd med prøvede diplomatiske evner, kunne man have opfattet ham som en kun repræsentativ

39. Danske Kancelli, B, 40. Breve til kongen fra Kansler og Rentemester 1538–71. 25. feb. 1562.

40. Som note 39, 28. feb. 1562.

41. Colding p. 143.

42. Første gang befaledes Claus Urne til at give møde for kongen 9. marts 1562, allerede den 11. marts kom en ny ordre. Kancelliets Brevbøger. Det hedder i ordrene, at Urne skal komme for at aflægge regnskab for sine udgifter i Rusland. Det opfattes af Colding, som om man havde en kritik at forebringe Urne (p. 144). Situationen med udfærdigelsen af en ny instruks for et gesandtskab til Rusland taget i betragtning forekommer det rimeligere at antage, at man har villet gøre nytte af hans erfaringer.

43. Dansk Biografisk Leksikon IX p. 359–60.

leder. Hverken Jacob Brockenhuus eller Jens Ulfstand, de to andre danske deltagere, havde imidlertid før haft forleneringer på Sjælland og i Skåne. Ulfstand havde været fører for hoffanen i Ditmarskerkrigen og var ved den lejlighed blevet såret⁴⁴. Den fjerde deltager var den tyske dr. jur. Zacharias Vheling. Han var en ny mand i tyske kancelli, idet han først var blevet ansat i 1561. Han var mere end en tilfældig sekretær, da han havde titel af kongelig råd. Ved de senere forhandlinger med russerne i Moskva i 1563 og 1564 var han dansk udsending, så man har åbenbart været tilfreds med hans udførelse af hvervet i 1562⁴⁵.

Den 10. april fik udsendingene ordre til at møde på Københavns slot, da skibene, som skulle føre dem til Rusland, var færdigudrustet, og da det var af afgørende betydning for forhandlingerne, at de nåede frem før våbenstilstanden udløb⁴⁶. Gesandterne spurgte, om de, hvis de mødte svenske skibe, skulle gå ind til Øsel, da den svenske konge havde forbudt, at skibe sejlede til russiske havne. De fik til svar, at de blot skulle fortsætte deres kurs, da man ikke troede, svenskerne ville stoppe kongens skibe⁴⁷. Mens der findes fyldige beretninger fra de to første gesandtskaber, som ikke opnåede noget, findes der intet fra dette gesandtskab, som kom hjem med et resultat. Der kan altså intet vides om, hvorledes de langvarige forhandlinger i Moskva formede sig. Det eneste af relationerne, der er bevaret, er et brev, som gesandterne skrev til kongen den 28. maj. De var den 22. maj kommet til Livland. Det havde været meningen, at de ville sejle helt til Narva, men på grund af storm havde de måttet rejse dertil over land. I Narva havde den russiske statholder taget venligt imod dem, dog havde de ikke måttet komme ind i byen, men skulle bo udenfor⁴⁸. Friedrich Gross havde været forberedt på deres ankomst og havde efter kongens ordre engageret en tolk, som gesandterne kunne bruge i Moskva. Man må formode, at gesandterne har draget nytte af Gross' erfaringer. De berettede videre, at man i Narva på tsarens ordre havde forsynet dem med alt, hvad de havde brug for. Gesandtskabet ville samme dag, som brevet sendtes til kongen, forlade Narva og drage til Moskva. De håbede, at forhandlingerne ville få et heldigt forløb⁴⁹.

44. Dansk Biografisk Leksikon IV p. 154 og XXIV p. 499–500.

45. Colding p. 113. Vheling forlod dansk tjeneste, idet han i 1572 træffes som mecklenburgsk rådgiver. Han udnyttede sine erfaringer om Rusland i et gesandtskab til Moskva. Archiv für die Geschichte Liv- Esth- und Curland I. Dorpat 1842. p. 321.

46. Kancelliets Brevbøger. Missive til Eiler Hardenberg 10. april 1562.

47. Kancelliets Brevbøger 17. april 1562.

48. Gesandterne har antageligt været indlogeret i det iflg. tsarens ordre i 1559 indrettede gæstehus uden for Narva. Svensson p. 172.

49. Gesandterne til kongen 28. maj 1562. TKUA Rusland B 37.

IV

Den 16. september 1562 skrev Johan Friis til kongen, som da opholdt sig i Holsten¹, at han havde fået et brev fra Eiler Hardenberg, der var på vej hjem fra Rusland, og havde Ruslands kansler, en russisk greve og deres følge på 250 mand med sig. Johan Friis skrev, at han havde pålagt statholderen på Københavns slot, Frands Brockenhuus, at han skulle gøre to gårde rede, som russerne kunne bo og bispises i. Johan Friis opfordrede kongen til at skrive til rigsråderne og en stor hob adelsmænd om at give møde. Marsken skulle have ordre til at drage omsorg for, at alle hofsinder kom til stede, så det kunne komme til at gå stateligt og prægtigt til. Johan Friis bad kongen betænke, at hver gang russerne havde haft udsendinge i Sverige, havde svenskerne optrådt med pragt. Han så nødtigt, at kongen blev ringeagtet af russerne. Han skrev videre, at dersom kongen ikke selv kunne komme så hurtigt til København, som det egentlig var ønskeligt, så måtte russerne vel vente. Kansleren sluttede med en gang til at opfordre kongen til at lade de nødvendige breve udgå til de nævnte, som skulle komme til København. Brevet har i sin helhed en tone, der viser, at Johan Friis havde gjort den russiske sag til sin, og at han var utilfreds med kongens fravær fra byen². Den 24. september befalede kongen sine lensmænd og råder at komme til København for at tage mod russerne. De skulle sørge for at have deres bedste klæder og guldkæder på. Frands Brockenhuus fik ordre til at gøre to gårde i stand med tapeter og andet, sørge for brændevin og underholdning og i øvrigt rette sig efter Johan Friis. Skønt Johan Friis tydeligt havde skrevet, at der kom 250 russere, lød ordren til Brockenhuus kun på at forberede modtagelsen af 150 mand. Til Johan Friis skrev kongen, at det var usikkert, om han nåede til København, før russerne kom, og han bad derfor kansleren om at tage sig af dem³.

Uheldigvis var Johan Friis ikke i København, da russerne kom. De havde forladt en russisk havn den 15. september og nåede til København om søndagen den 14. oktober. De russiske skibe kastede anker uden for havnen, og Frands Brockenhuus sendte 15 både ud for at tage imod dem. Man måtte desværre meddele de russiske herrer, at kongen ikke var i byen. Da der tillige ikke var tilstrækkeligt fornemme personer med i båden, nægtede russerne at gå i land. Danskerne i bådene hævdede, at det

1. Jvf. kongens ordrer af 24. sep. 1562, der er dateret Segeberg. Kancelliets Brevbøger.

2. TKUA Rusland A II 13.

3. Kancelliets Brevbøger. Kgl. missiver 24. sep. 1562 til lensmænd og råd, Frands Brockenhuus og Johan Friis.

ikke var skik i Danmark at holde sådanne fornemme modtagelser, men de russiske herrer ville ikke forlade deres skibe. I stedet sendte de en officer i land for at se på det sted, hvor de skulle bo. Det viste sig, at der kun var stillet een gård til rådighed, og den var for lille. Den følgende dag kom de danske både igen, men stadig var der ingen modtagelseskommision med. Russerne skaffede sig navnet på den kongelige statholder at vide og sendte bud til ham for at tolke deres misfornøjelse. Det hjalp. Den 16. kom bådene igen, denne gang var ikke alene Frands Brockenhuus selv med, men også de netop fra Rusland hjemvendte udsendinge. Jacob Brockenhuus, Jens Ulfstand og Zacharias Vheling kom ud for at hilse på russerne, der nu omsider indvilligede i at forlade deres skibe. Man havde i en fart fået skaffet endnu en gård, og russerne blev indkvarteret til deres tilfredshed. Fra bådene og op til gårdene red de på kongelige heste, som stod opsadledede til dem, og de blev ledsaget af modtagelseskommisionen. Ude på de russiske skibe havde danskerne fortalt, at russerne ville blive bispist af kongen, men det viste sig nu, at provianteringen ikke var i orden. Den første dag i land fik ingen af russerne mad, og der gik fem dage, før der blev leveret proviant til de russiske tjenestefolk, hvis man ellers kan tro på de russiske gesandters beretning til tsaren, som ligger til grund for det her skildrede ⁴. Den eneste undskyldning, de danske herrer kunne anføre, var, at heller ikke alt havde været i orden, da de danske udsendinge var i Moskva.

Den 18. kom Johan Friis til byen. Han skrev straks til kongen og beklagede sig over den behandling, der var blevet givet de fremmede herrer. Der var for få danske adelsmænd tilstede, og han sendte kongen en liste over mænd, som straks måtte beordres til at give møde. De skulle være behjælpelige med de forefaldende opgaver. Spydigt skriver Johan Friis, at selv om der ikke var noget for de tilsagte at lave, burde de alligevel være tilstede, for at russerne kunne se, at om end ikke kongen var i byen, så var der dog nogle mennesker. Tydeligere kunne han dårligt have udtrykt sin misfornøjelse over kongens stadige fravær ⁵.

4. Scerbacev p. 107.

5. Danske Kancelli. B. 40. Breve til Kongen fra Kansler og Rentemester 1538–71. 18. okt. 1562. Ved flere andre lejligheder havde Johan Friis bebrejdet kongen, at han ikke blev i København og passede sine forretninger. Ved flere tilfælde var som i dette fremmede gesandter blevet krænket over ikke at have truffet kongen. Det forekommer ikke sandsynligt, at kongens fravær har været udslag af et ønske om ikke at synes for imødekommende over for russerne. Johan Friis' harme forekommer iøvrigt lidt dårligt anbragt i dette tilfælde. Kongen havde som nævnt befalet ham at tage sig af russerne, til han kom til København, men Johan Friis var ikke tilstede ved deres ankomst.

Den russiske greve, som ifølge Johan Friis ledede det russiske gesandtskab, var fyrst Antonius Mikailovits Romodanovskij⁶. Han var af en fornem fyrstefamilie, men synes selv ikke at have spillet nogen fremtrædende rolle, i hvert fald er det ikke lykkedes at finde oplysninger om ham. Den egentlige leder af delegationen har antagelig kansleren været. Det var Ivan Mikailovits Viskovatij, der også havde ført forhandlingerne med de danske udsendinge i Moskva.

Ligesom de danske havde været det, var også det russiske gesandtskab forsynet med en instruktionsskrivelse⁷. Gesandtskabets vigtigste opgave var at overvåge, at kongen aflagde ed på den i Moskva opsatte traktat. Derfor indeholder instruktionen intet om forhandlinger med Danmark. Dens indhold drejer sig i øvrigt om tre ting, nemlig om, hvad der skulle siges om Rusland, hvad der skulle søges oplyst om Danmark, og om praktiske forhold. Om det første punkt siges det, at sendemændene skulle holde tsarens ære højt og se til, at danskerne fik det rette indtryk af hans magt og berømmelse. Dette har antagelig været medvirkende til russernes stejle holdning ved modtagelsen i havnen. Om Kazan skulle der siges, at tsaren med sværd i hånd havde erobret det og taget dets fyrste til fange. Der var nu bygget mange kirker og klostre i Kazan og indsat en ærkebisp. De onde mennesker, som ikke havde villet bøje sig, var blevet henrettet, mens de gode i fred pløjede jorden og betalte skatter til tsaren. Mere end 100.000 mand kunne tsaren udskrive alene fra Kazan. Om Astrakhan skulle fortælles på samme måde. Som nævnt havde tsaren erobret Kazan i 1552. Astrakhan var faldet i 1554⁸. Skønt tallene er overdrevne, er skildringen ikke overdrevet optimistisk. Der var blevet indsat en ærkebiskop i 1555⁹, og fremstillingen af befolkningen som loyal mod tsaren er heller ikke forkert¹⁰. Udsendingene havde ordre til at fremhæve, hvilke kolossale rigdomme, der tilflød tsaren i toldindtægter fra handelen, der udgik fra Astrakhan. Også dette var rigtigt, fra Astrakhan udgik handelsruter mod øst, og byen deminerede handelen på Det Kaspiske Hav. Besiddelsen af den fik stor betydning for den russiske handel¹¹. Når gesandterne skulle fremstille khanen af Krim som nær ved at overgive sig til tsaren, var det derimod ikke rigtigt. Krim var

6. Navnene på de russiske gesandter fremgår af deres kreditiv beseglet af tsaren 18. aug. 1562. TKUA Rusland A II 14.

7. Instruktionen er refereret hos Scerbacev p. 105–106.

8. Den 29. august 1554 rykkede russiske tropper ind i Astrakhan. Waliszewski p. 228–229. Vernadsky p. 227.

9. Waliszewski p. 226.

10. Waliszewski p. 226–227.

11. Wipper p. 69–70. Morgan p. 58 note 1.

blevet svækket ved tabet af Kazan og Astrakhan, men var stadig i stand til at tilføje Ivan store nederlag¹². Om den tyrkiske sultan hed det, at han og tsaren var venner og gennem deres gesandter havde et udmærket samarbejde. Sandheden var, at sultan Suleiman understøttede khanen af Krim mod tsaren, og at tsaren forgæves gennem sine udsendinge havde forsøgt at få sultanen til at ophøre med dette¹³. Om krigen med Polen skulle der fortælles, at Ivan IV fejrede store triumfer. Gesandterne havde en liste over erobrede polske og lithauiske byer med. Dette var tildels rigtigt; i begyndelsen af krigen i 1562 lykkedes det russerne at trænge ind på lithauisk område, om end de ikke vandt afgørende sejre. De var ikke i stand til at tvinge polakkerne ud af Livland¹⁴. Hvis den danske konge tilbød at mægle mellem tsaren og kongen af Polen, skulle det afvises; tsaren behøvede ikke fremmed hjælp til sit opgør med Polen.

Der skulle samles alle slags oplysninger om Danmark. Gesandterne havde ordre til, når de kom hjem, at aflægge en skriftlig rapport om den danske konges forhold til en række fremmede magter. Hvor stærke var disse naboer? Hvor hurtigt kunne de føre deres hære ind i Danmark? Især interesserede tsaren sig for forholdet til den romerske kejser og Polen. Dette har sandsynligvis været foranlediget af de danske trusler om med støtte fra disse to potentater at stoppe for Ruslands handel. Ivan ville have at vide, hvad slags mand Frederik II var. Forstod han sig på krigskunst? Tog han personlig interesse i opbygningen af sin krigsmagt? Hvor meget magt havde han over sine undersåtter? Var han afholdt? Disse spørgsmål sigtede naturligvis videre end til en almindelig interesse for kongens person, de indgik i en vurdering af den danske konges politiske betydning. Det skulle også skaffes oplyst, hvor stor den danske hær var, og hvorledes fordelingen mellem fodfolk og ryttere var. Mærkværdigvis var der derimod ingen spørgsmål om den danske flåde, måske fordi Rusland ikke selv var en flådemagt.

Det var ligeledes beordret, at der skulle samles oplysninger om den danske handel. Hvilke varer blev importeret fra fremmede lande. Købte man guld, sølv, perler, ædelstene og andre dyre varer? Indførte man brugsmetaller? Hvor købte man klæder? Var man selvforsynende med krigsmateriel? Formålene med disse spørgsmål synes at være at skaffe klarhed over Danmarks værdi som handelspartner, det sidste har dog ind-

12. Vernadsky p. 227–228. I 1571 trængte tatarerne fra Krim helt frem til Moskva og brændte byen af. Wipper p. 103–104, 131. Den polske konge opfordrede i 1563 khanen til en fælles aktion mod Rusland.

13. Waliszewski p. 271.

14. Waliszewski. p. 259–260.

gået i vurderingen af Danmarks styrke. Gesandterne skulle sørge for, mens de endnu var i Danmark, at skrive svarene ned, så billedet ikke blev fortegnet af erindringen. Har de russiske gesandter formået at skaffe rigtige svar på disse spørgsmål, har Ivan IV fået et glimrende billede af den danske stat. Spørgsmålene dækker næsten alt, hvad der var nødvendigt at vide. Deres formulering viser, hvor klart man i Moskva var i stand til at foretage en politisk vurdering, tillige afspejler de den store interesse, russerne på dette tidspunkt havde i oplysninger om forholdene i vest.

Den sidste del af instruktionen drejer sig om et mere praktisk spørgsmål. Blandt det 250 mand store følge var der en del købmænd, der imidlertid ikke medbragte deres egne varer, men tsarens. Gesandterne skulle passe på, at købmændene solgte disse varer, så tsaren fik størst mulig fortjeneste. Det skulle bevares som en hemmelighed over for danskerne, hvem der var den egentlige ejer af varerne. Hvis danskerne krævede told, skulle man nægte at betale den med den begrundelse, at købmændene var »gæster« hos gesandterne og følgelig havde del i de privilegier, der blev gesandterne til del.

Først den 2. november kom kongen til København. Han sendte Eiler Hardenberg til russerne for at spørge til deres befindende. Samtidig lod han meddele, at hvis ikke russerne gik med til, at Kolck gods blev overdraget til ham, kunne de godt rejse hjem igen, så ville han ikke forhandle med dem. Spørgsmålet om Kolcks stilling var det eneste, der ikke var opnået enighed om i Moskva. Russerne nægtede at udtale sig om dette til andre end kongen. Der forhandlede om dette punkt til den 7. november, da kongen ifølge de russiske rapporter til tsaren gav efter og modtog russerne i audiens, uden at de havde fortalt, hvad de mente om Kolck. De russiske gesandter blev afhentet af Frands Brockenhuus og af ham fremstillet for kongen, der modtog dem stående. Da fyrst Romodanovskij overbragte ham tsarens hilsen, tog kongen sin hat af. Kongen tog venligt mod gaverne fra gesandterne og gav dem hånden. Den følgende dag inviterede han dem til middag. Russerne havde ordre til at passe på, at gesandterne fra andre magter ikke blev placeret bedre ved bordet end de, men dette spørgsmål gav sig af sig selv, da der ikke var inviteret andre ¹⁵. Det lykkedes ikke at finde nogen løsning på spørgsmålet om Kolck, det kom til at stå åbent i traktaten, hvad der i realiteten betød dets afståelse til russerne. Den 3. december 1562 aflagde kongen ed på traktaten ¹⁶. De russiske forhandlers dygtighed og snuhed viste sig igen

15. Stadig iflg. de russiske rapporter til tsaren. Scerbacev p. 108.

16. Laursen p. 25.

ved denne lejlighed, da de narrede kongen til for øjnene af hele hoffet at følge deres edsformular i stedet for den vanlige danske. Den 9. december gav kongen de russiske herrer deres afsked. Eiler Hardenberg fik ordre til at ledsage dem til Lund¹⁷. Først i august 1563 nåede gesandterne tilbage til Moskva efter at have tilbragt vinter og forår i Skåne¹⁸.

Den dansk-russiske traktat af 1562 adskiller sig i sin form væsentligt fra andre danske traktater med fremmede magter. Traktaten, der er skrevet på pergament, består af fire dele, nemlig for det første af en russisk tekst og en oversættelse af denne til tysk. Disse to udgaver er på kongens eksemplar hæftet sammen med seglsnoren. Hver af udgaverne består af to dele, »tsarens ord« og »kongens ord«, hvis indhold er det samme, blot at det er henholdsvis tsaren og kongen, der lover at overholde de nærmere angivne bestemmelser. Alle dele er sat op af tsarens udenlandske kancelli i Moskva, naturligvis efter forhandlinger med de danske udsendinge. Russerne havde imidlertid forlangt, at den tyske udgave skulle være en direkte oversættelse af den russiske. Dette blev gjort således, at man foretog en oversættelse ord for ord uden hensyn til de to sprogs forskellige konstruktioner eller grammatik. Som følge heraf er den tyske udgave blevet meget vanskelig forståelig, nogle steder henvises man til gætterier¹⁹. Ved sammenligning med den russiske tekst og mellem tsarens ord og kongens ord, hvoraf det sidste er det klareste, kan indholdet dog bestemmes. Tsarens ord har form som en resolution på en af kongen ydmygt indgiven ansøgning, på samme måde som man i tsarens kancelli besvarede henvendelser fra russiske undersåtter²⁰. Kongens ord er formet som denne henvendelse til »dir, grossen herrn Iwan, von Gottes gnaden keiser aller Reussen«, hvor kongen gentager de af tsaren beviste nådeshandlinger, og hvad tsaren har pålagt ham at yde til gengæld. Russernes mistænksomhed lå til grund for den besværlige oversættelsesform; deres kamp for tsarens prestige i Europa var årsag til den måde, traktaten formuleredes på.

17. Kancelliets Brevbøger 9. dec. 1562. Russerne havde åbenbart sendt deres skibe tilbage og rejste selv over land.

18. Scerbacev p. 118. Det er ikke lykkedes at finde nogen dansk kilde, der bekræfter russernes lange ophold i Skåne. Det kunne forekomme sandsynligt, at det ikke er i Skåne, men i Sverige gesandterne har overvintret, og at deres ophold har stået i forbindelse med forhandlingerne i 1563 om den svensk-russiske traktat.

19. Laursen p. 25. Den følgende gennemgang af traktaten er foretaget på grundlag af publiceringen hos Laursen p. 25–50.

20. Hjærne p. 25.

Traktaten består af 24 paragraffer, hvis bestemmelser er anbragt i fire adskilte grupper. Indholdet af disse hovedafsnit er:

1. Bestemmelser af politisk indhold (§§ 1–7).
2. Bestemmelser angående Livland (§§ 8–12).
3. Bestemmelser af praktisk art angående grænsespørgsmål og lignende (§§ 13–17).
4. Bestemmelser om handelsmæssige forhold og lignende (§§ 18–24).

Inden for hvert af disse punkter findes bestemmelser fælles for de to kontraherende magter samt bestemmelser, som pålægger den ene af dem forpligtelser over for den anden. I det følgende vil traktaten blive gennemgået efter disse fire grupper, idet dens indhold vil blive sammenholdt med bestemmelserne i traktaten og de russiske privilegier for de danske købmænd, begge fra 1517.

Traktatens § 1 hører ind under det ovenfor nævnte første afsnit. Den bestemmer, at de to potentater skulle have fælles ven og fjende. Dette kunne synes at forpligte til et forbund med gensidig støtte i krig, men de følgende paragraffer afsvækker denne, så den i betydning reduceres til kun at have været en formular. I de følgende paragraffer hedder det, at hvis en af de kontraherende magter skulle komme i krig med Polen eller Sverige, vil den anden ikke på nogen måde yde hjælp til disse stater. Der loves altså kun neutralitet. Traktaten af 1517 går langt videre, idet den lover aktiv krigsdeltagelse fra dansk side mod Polen og fra russisk mod Sverige. Når denne bestemmelse i 1562-traktaten er udvandet til kun at love neutralitet, skyldes det utvivlsomt ikke russisk uvilje mod dansk støtte i den allerede løbende krig mod Polen eller dansk uvilje mod russisk hjælp til et eventuelt opgør med Sverige, men derimod ulyst til at blive draget ind i henholdsvis Rusland og Danmark uvedkommende krige. Den danske konge havde som nævnt erklæret over for Polen, at den kommende dansk-russiske traktat ikke ville blive fjendtligt rettet mod nogen anden stat. Hvad forholdet mellem Rusland og Sverige angik, var der efter langvarige forhandlinger blevet underskrevet en traktat i 1561, der skulle sikre fred mellem de to stater i 20 år. Allerede i marts 1562 ændredes denne freds varighed til 25 år, og i 1564 afløstes den af en traktat, der gav tsarens anerkendelse af de svenske erhvervelser i Livland²¹. Her i 1562 gav tsaren imidlertid den danske konge frie hænder til at bekæmpe svenskerne i de områder, som blev indrømmet Danmark i Livland. Neutraliteten understregedes, idet det udtrykke-

21. Jvf. III note 26, Hjärne p. 44–50.

ligt erklæredes, at hverken den danske konge eller tsaren skulle kunne påberåbe sig denne traktat i tilfælde af, at de kom i krig med nogen stat. Over for udlandet kunne kongen altså med god ret hævde, at traktaten ikke engang havde karakter af et defensivt forbund ²².

I afsnittet om Livland indrømmes der Danmark ret til et område i den nordlige del af landet. Grænserne beskrives minutiøst med nævnelser af lokaliteternes navne på tysk, estisk og russisk. Det danske område skulle omfatte Øsel, Wieck, Padis, dele af Harrien, dele af Kurien og Reval domkirke. Reval by skulle høre under det russiske område. Paragraf 11 beskæftiger sig med Kolck. Det hedder, at godsets stilling skulle afgøres ved fremtidige forhandlinger mellem Danmark og Rusland ²³. I instruktionen for det danske gesandtskab havde man givet gesandterne tilladelse til om nødvendigt at afslutte en traktat, der blot overlod Øsel til Danmark, mens man end ikke som forhandlingsgrundlag havde tænkt sig muligheden af at kunne afkræve russerne et område som det, der indrømmedes i traktaten. Tilsyneladende havde Danmark altså vundet en strålende diplomatisk sejr. Da Sverige imidlertid havde sat sig i besiddelse af hele det område, som tsaren indrømmede Danmark, med undtagelse af Øsel bispedømme, var tsarens afståelse af mindre værdi. Det positive indhold af dette afsnit af traktaten bestod for Danmark i, at man havde fået våbenstilstanden over for bispedømmet gjort permanent.

Traktatens tredje afsnit om det almindelige forhold mellem Danmark og Rusland indledes med en paragraf, der bestemmer, at alle spørgsmål om grænserne mellem Rusland og Norge i Finmarken skulle afgøres ved møder på Vardø. Tsaren og kongen erklærede ikke at ville overskride de grænser, der nu var gældende, eller at udstrække fiskeriet ud over, hvad der hidtil havde været sædvane. Nyt i denne paragraf er kun nævnelser af Vardø som stedet, hvor forhandlingerne skulle føres. Hvis der siden traktaten af 1517 havde været stridigheder mellem danske og

22. Som kongen gjorde det over for kurfyrst August af Sachsen, til hvem han den 11. august 1562 skrev, at forbundet med Rusland kun var en optagelse af hertug Magnus i det gamle dansk-russiske forbund, der hidrørte fra de urgamle treårige grænsemøder mellem Norge og Rusland ved Norges grænse. Forbundet skulle ikke være til skade for noget, men kun sikre Danmark ro fra Rusland på grundlag af en »schlecten unpartheilichen friedenn«. Droysen p. 387.

23. Det var altså ikke lykkedes kongen at tvinge de russiske gesandter til eftergivenhed på dette punkt. I den russisk-svenske traktat af sep. 1564 bestemtes det, at den svenske konge ikke skulle have Kolck, som han havde gjort krav på. Tsaren garanterede, at han ikke ville overdrage det til den danske konge, men beholde det selv, hvilket var et brud på traktaten med Danmark. (Hjärne p. 48). I 1578 fornyede et dansk gesandtskab i Moskva kravet på Kolck. Laurssen p. 395.

russere, eller hvis nogen fra et af landene havde gamle krav på nogen fra det andet land, skulle disse sager bortfalde med den ny traktats indgåelse. Indbyggerne fra begge lande skulle have fuld retsbeskyttelse på rejse i det andet land nøjagtigt som en indfødt. På et punkt gjordes beskyttelsen mere omfattende for den fremmede, idet en idømt dødsstraf ikke måtte eksekveres, førend det ved forhandlinger mellem fyrsterne var vedtaget, at dødstraffen skulle stå ved magt. Tsarens og kongens gesandter skulle have ret til at færdes uhindret i det fremmede land.

Mens afsnittet om Livland i det væsentligste havde beskæftiget sig med de rettigheder, som den danske konge skulle have, angår afsnittet om handelsforhold hovedsageligt russiske rettigheder i Danmark. Tsarens undersætter såvel fra Rusland som fra Livland skulle have fri adgang til at handle overalt i Danmark og i København, samt i »etzlichen andern ubersehessen herschaften« med såvel kongens undersætter som fremmede købmænd. De skulle betale told efter gældende regler. Russiske købmænd skulle have fri passage gennem Sundet, ligesom fremmede købmænd på vej til Rusland skulle have det. Dette afsnit er ikke ganske klart. Norge nævnes overhovedet ikke, ej heller garanteres retten til sejlads nord om Norge. Det er dog sandsynligt, at Norge er indbefattet i »ubersehessen herschaften«²⁴, om end det er mærkeligt, at der ikke anvendes betegnelsen »kongens lande«, ligesom der tales om »tsarens lande«. Dette kan dog forklares med, at man i Moskva ikke har ment, at det af hensyn til tsarens værdighed gik an at anføre, at kongen ligesom tsaren herskede over flere lande. Det er imidlertid næppe en tilfældighed, at traktaten ikke garanterer russerne den frie sejlads på kongens strømme nord om Norge. Man må formode, at der i Moskva har været forhandlet om dette punkt med de danske udsendinge, men at disse har forlangt spørgsmålet udskudt til senere drøftelser. Man kunne f. eks. have henvist til, at det var nødvendigt også at forelægge englænderne sagen²⁵. Det ses, at russerne har stræbt efter større fordele, end dem handelen med Danmark alene kunne bringe dem. Med bestemmelsen om, at russerne måtte handle med udlændinge i Danmark, var der åbnet adgang for en russisk transithandel over Danmark. Åbningen af Øresund ville sikre russerne, at deres direkte handel ikke blev begrænset til kun at finde sted i Østersøen. Det har været af afgørende betydning for tsaren at opnå denne garanti. Havde han ikke fået den, havde hans erhvervelser i Livland og hans kamp for at skaffe Rusland fri besiddelse af

24. Hvis Norge ikke havde været indbefattet, ville det have medført en afbrydelse af den gamle norsk-russiske handel i Nordnorge, hvilket man næppe kan have ønsket.

dets handel kun været af begrænset værdi. Danskerne skulle have de samme handelsfriheder i Rusland, som russerne havde i Danmark. Traktaten af 1517 havde ikke indeholdt så specificerede bestemmelser om de russiske købmænds adgang til Danmark som disse, mens de russiske privilegier fra 1517 for de danske købmænd havde garanteret disse de rettigheder i Rusland, som nu blev optaget i traktaten. Den nye traktat bragte altså ikke Danmark rettigheder i denne paragraf, som det ikke allerede besad, mens der blev sikret Rusland store fordele.

Det samme var tilfældet med den følgende paragraf, hvor kongen erklærede, at han ikke ville forhindre rejsen til Rusland for de doktorer, mestre og håndværksfolk, som passerede gennem Danmark. Tsaren har villet sikre mod en ny Hans Schlitte-affære.

En paragraf om, at der skulle ydes skibbrudne fra begge lande fuld retfærdighed, er en gentagelse af en lignende paragraf fra 1517-traktaten. Ved tsarens privilegier af 1517 var der blevet givet de danske købmænd tilladelse til at opføre handelsgårde og have dansk kirke i Ivangorod og Novgorod. Det siges i traktaten, at russerne havde haft den samme ret i Visby på Gotland ²⁶. Disse købmandsgårde, som tilsyneladende var forfaldet, skulle sættes istand og igen overdrages købmændene. Tillige skulle kongen overlade en grund i København til de russiske købmænd, hvor de kunne opføre en gård af samme størrelse, som dem de danske købmænd havde i Rusland. Tilsyneladende har russerne ventet sig et stort udbytte af handelen med danskerne, siden de har villet investere et så stort beløb, som en sådan gård ville koste ²⁷. Det kan dog også tænkes, at gården først og fremmest har skullet anvendes til den transithandel fra Danmark, som traktaten også gav ret til. Traktatens sidste paragraffer bestemmer, at kongen og tsaren ikke måtte lokke indbyggere fra deres respektive områder i Livland til sig, og at overløbere skulle udleveres. Den sidste paragraf havde også figureret i traktaten af 1517.

Sammenholdes traktatens bestemmelser om de ting, som russerne skulle have, med hvad den indrømmede Danmark, synes det, at den har været mest fordelagtig for Rusland. Danmark havde i realiteten kun opnået en

25. I 1564 indledtes der dansk-engelske forhandlinger om dette. Hassø p. 564. Iøvrigt må sejladsen på Hvidehavet have fået mindre betydning, hvis passagen gennem Sundet blev garanteret.

26. Der nævnes intet om en russisk handelsgård i Visby i traktaten af 1517. Muligvis går denne ret tilbage til de privilegier, som Valdemar Atterdag iflg. Huitfeldt p. 525 i 1363 stadfæstede for Visby.

27. Denne gård blev tilsyneladende aldrig opført, vel nok fordi Danmark efter de fejlslagne dansk-russiske forhandlinger i 1564 ikke fik handelsgårde i Ivangorod og Novgorod.

russisk anerkendelse af erhvervelsen af Øsel bispedømme og et løfte om russisk neutralitet, hvis det skulle komme til krig med Sverige. Anerkendelsen af herredømmet over Øsel og Wieck var praktisk, fordi den standsede de russiske plyndringstogter ind i bispedømmet, men var ikke af afgørende betydning, da Rusland næppe, så engageret som det var i krigen med Polen og med den stadige trussel om overfald fra Krim, havde kunnet anfægte den danske besiddelse. Af mere betydning var det, at man havde fået en garanti for, at tsaren ikke ville gå sammen med Sverige mod de danske besiddelser. Den danske henholdende politik var således lykkedes, da det nu var sikret, at Rusland ville forholde sig passivt. Havde man derimod gjort sig forhåbninger om russisk støtte mod Sverige, var disse forhåbninger ikke blevet opfyldt. Dette havde dog kun betydning, hvad forholdene i Livland angik. I en regulær dansk-svensk krig var Ruslands neutralitet mindre afgørende, dets holdning ville ikke kunne blive udslagsgivende. Der var givet danskerne russisk *carte blanche* til at bekæmpe svenskerne i de områder, som var nævnt i traktaten. Tsaren, der udnyttede den dansk-svenske rivalitet mest muligt, har uden tvivl gerne set, at denne ret blev udnyttet. I den svensk-russiske traktat af 1564 blev de områder, som var indrømmet Danmark, ikke udtrykkeligt undtaget fra det, som tsaren afstod til Sverige, det hed tværtimod »und von nuhn an konick Erich mitt konick Friderich zu Dennemark das wissen sie selben«, hvori der synes at ligge en tydelig opfordring til den svenske konge om at fortsætte den da løbende dansk-svenske krig²⁸. Det blev hævdet, at der truede Sverige en fare for et dansk-russisk angreb, fordi tsaren ikke havde indgået en traktat med Sverige, men havde stillet sig frit ved at lade sin statholder i Novgorod gøre det²⁹. Dette synes på grundlag af bestemmelserne fra traktaten mellem Danmark og Rusland ikke at være rigtigt, da en sådan mulighed kraftigt afvises.

Rusland havde sikret sig garantier for den russiske handel med Danmark. Mere afgørende for tsaren må det dog have været, at han i denne traktat med Danmark syntes at opnå det, som siden Ivan III's dage havde været det stadige mål for russisk politik. Det var fri adgang for russerne til det øvrige Europa, garanti for fri passage for den russiske handel gennem alle farvande og endelig, hvad der antagelig ikke har betydet mindst, anerkendelse fra en af Vesteuropas gamle stater af den russiske tsars krav på ligeberettigelse med den tysk-romerske kejser. Det må have forekommet Ivan IV, at Rusland nu kunne begynde at spille sin rolle i Europa. Det kan for så vidt siges, at disse indrømmelser, som

28. Hjärne p. 48.

29. Hjärne p. 35–36.

havde stor betydning for Rusland, ikke havde kostet Danmark dyrt. Den danske konge havde ingen interesse i at hindre nogen stat i at passere Øresund, hvorved der blot ville ske det, at indtægten fra Øresundstolden faldt.

Det er tydeligt, at Rusland havde opnået, hvad det ville af Danmark med denne traktat. De fortsatte forhandlinger i Moskva om en tættere alliance, som under forhandlingerne havde været stillet i udsigt, endte resultatløse, og forbindelserne blev først genoptaget i 1578. Den dansk-svenske krig, der brød ud i 1563, havde bundet Danmark, så det ikke havde kræfter til at engagere sig med Rusland. I krigssituationen var den danske forhandlingsposition heller ikke så stærk, som den havde været. Tillige har det været en belastning for forholdet mellem Danmark og Rusland, at Danmark havde allieret sig med Polen, Ruslands modstander, i sin krig med Sverige. Det kom i nogen grad til at gå, som kurfyrst August havde advaret kongen mod, da han opfordrede ham til at passe på russerne. Kongen skulle ikke afslutte en »hinderlistiger friede mit den Leuten, dann sie im brauch habenn denselben so lang zuhalten, alt es Ihre gelegenheit gibt, unnd darnach ein ursach vonn zaune wie man sagt, zu nehmen«³⁰.

T I L L Æ G

Dette arbejde hviler hovedsageligt på den af C. Schirren foretagne publicering af papirerne fra årene 1558–1561 i Rigsarkivet, Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling, Rusland, (Jvf. Kilde- og litteraturfortegnelsen). Mens kildematerialet således er let tilgængeligt, foreligger der ikke megen litteratur om emnet. L. Laursen har i forbindelse med publiceringen af traktaten mellem Danmark og Rusland af 1562 givet en kort redegørelse for de forudgående forhandlinger, og russeren J. N. Scerbachev har i et tidsskrift refereret og kommenteret instruktionen, som de russiske gesandter i 1562 medbragte til Danmark. Ellers er emnet, bortset fra den nedenfor nævnte undtagelse, kun behandlet i forbindelse med spørgsmålet om Danmarks rolle i Ordensstatens opløsning, fyldigst af Møllerup, Colding og Donnert. Den eneste specielle undersøgelse af emnet er fortaget af en amerikaner, W. Kirchner, der har redegjort for sine resultater i en artikel kaldet »A Milestone in European History: The Danish-Russian

30. Droysen p. 381. Kurfyrstens hensigt har antagelig i højere grad været at advare kongen mod at indgå en alliance med russerne af hensyn til en sådan alliances modtagelse i Tyskland og Polen end af hensyn til faren for, at russerne ikke ville overholde den.

Treaty of 1562«. I et senere arbejde, »The Rise of the Baltic Question« har Kirchner sat de dansk-russiske forhandlinger ind i forbindelse med begivenhederne omkring Ordensstatens fald. Kirchners fortjeneste synes at være, at han påpeger den store prestigemæssige betydning, som afslutningen af traktaten havde for Rusland. Hans forståelse af den danske politik forekommer derimod ikke at være stor. Han har en tilbøjelighed til at forenkle begivenhederne i en sådan grad, at han ikke kan se den betydning, som det havde, at ikke alene Danmark og Rusland, men også Sverige og Polen var engagerede i Livland. Grunden til dette er muligvis, at han har behandlet hvert land for sig i stedet for at bringe en kronologisk redegørelse for handlingsforløbet, hvorved spillet mellem de implicerede magter var blevet tydeligere. Kirchner bebrejder lederne af den danske politik den svage indsats i Livland, »the mistake of starting something without finishing it« som han skriver (»The Rise of the Baltic Question« p. 128). I direkte modstrid med Kirchner opfatter Erich Donnert i øvrigt den danske politik i Østeuropa som yderst aggressiv. Danmarks passivitet i forhold til de svenske erobringer af Estland kunne muligvis bebrejdes den danske konge og hans rådgivere, men dette kommer Kirchner ikke ind på. Han interesserer sig udelukkende for det direkte forhold mellem Danmark og Ordensstaten og Danmark og Rusland, hvor Danmark dog førte sin politik til et resultat, nemlig den russiske anerkendelse af de danske erhvervelser. Kirchner har vanskeligt ved at give en acceptabel forklaring på Danmarks holdning over for Ordensstaten, da han ikke har gjort sig klart, at fastsættelsen af en mægling mellem Ordensstaten og Rusland ikke var det væsentligste af det, som gesandtskabet i 1558–59 skulle opnå i Rusland. Han mener, at den danske langsomhed i forhandlingerne med Rusland skyldtes manglende foretagsomhed hos en konservativ stat, og har ingen forståelse af nødvendigheden for Danmark af at føre en henholdende politik i balance mellem Polen og Rusland, så ingen af disse to stater blev kastet i armene på Sverige. »The Rise of the Baltic Question« er anmeldt i *Historische Zeitschrift*, Band 185, München 1958, p. 394–396.

KILDER OG LITTERATUR

(anvendt forkortelse i parentes)

1. Utrykte kilder

*Rigsarkivet:**Danske Kancelli:*

B, 40, 1538-71. Breve til Kongen fra Kansler og Rentemester. Koncepter til Kanslerbreve samt Korrespondance mellem Kancelliets Personale indbyrdes.

Tyske Kancelli Udenrigske Afdeling:

Almindelig Del. 19-77. 1540-1676. Ausländische Registrant, årene 1558-1562. (Ausländische Registrant, samt dato).

Speciel Del. Rusland. A, II, 13. 1493-1578. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Rusland. (TKUA, Rusland, A II 13).

Speciel Del. Rusland. B, 37. 1558-1642. Gesandtskabsrelationer fra forskellige Afsendinge. (TKUA, Rusland, B 37).

Speciel Del. Rusland. C, 91. Claus Urne's, Wobislof Wobitzer's, Peder Bille's og Dr. Hieronymus Thenner's Gesandtskabsarkiv. (TKUA, Rusland, C, 91).

2. Trykte kilder

Bienemann, F.: Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-1562. I-V Riga 1865-1876. (Bienemann).

Danske Magazin, 4, V. Kbhvn. 1884.

Droysen, Gustav: Aus den Dänischen Büchern. Archiv f.d. Sächs. Gesch. II, 1864 p. 345-420; V, 1867 p. 1-76. (Droysen).

Huitfeldt Arrild: Danmarckis Rigis Krønike II. Kbhvn. 1652. (Huitfeldt).

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold. 1556-1560 ved C. F. Bricka, Kbhvn. 1887-1888. 1561-1565, ved L. Laursen. Kbhvn. 1893-1895. (Kancelliets Brevbøger samt dato).

Laursen, L.: Danmark-Norges Traktater 1523-1750. II, 1561-1588. Kbhvn. 1912 (Laursen).

Marquard, E.: Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre. I-II. Kbhvn. 1929-1936. (Marquard).

Morgan, E. D. and C. H. Coote: Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson. I-II. London 1886. (Morgan).

Møller, Jens: Kong Christian III søger at indføre Bogtrykkerkunst og Bibellæsning i Rusland. (Theol. Bibl. X, 1816. p. 326-331).

Nørretranders, Bjarne: Ivan den Skrækkelige. Brevveksling med Fyrst Kurbskij 1564-1579. Kbhvn. 1959. (Nørretranders).

Scerbacev, J. N.: Datskij Archiv. Materialy po istoriidrevnej Rossii, Chranjasciesja v Kopenhagene. 1326-1690 gg. Moskva 1893.

Scerbacev, J.: Dva posolstva pri Ioanne IV Vasilevice. Russkij Vestnik CXC, 1887. (Scerbacev).

Schirren, C.: Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbstständigkeit. Aus dem dänischen Geh. Archive zu Kopenhagen. I-III. Reval 1883-1885. (Schirren samt aktstykkets nr.)

3. Fremstillinger

- Arnell, Sture: Die Auflösung des Livländischen Ordensstates. Lund 1937. (Arnell).
- Attman, Artur: Den ryska Marknaden i 1500-tallets baltiska politik. Lund 1944. (Attman).
- Colding, Poul: Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III's og begyndelsen af Frederik II's Tid. Kbhvn. 1939. (Colding).
- Dansk Biografisk Leksikon. I-XXVII. Kbhvn. 1933-44. (Dansk Biografisk Leksikon).
- Donnert, Erich: Der livländische Ordensritterstaat und Russland. (Der livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558-1583). Berlin 1963.
- Eckardt, Hans von.: Iwan der Schreckliche. Frankfurt a.M. 1947. (Eckardt).
- Fleischhacker, Hedwig: Die staats- und völkerrechtlichen Grundlagen der Moskauischen Aussenpolitik (14.-17. Jahrhundert). Breslau 1938. (Fleischhacker).
- Friis, Astrid: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid. Historisk Tidsskrift, 10, VI, Kbhvn. 1942, p. 1-127.
- Hassø, Arthur G.: Den danske Regering og Koffardifarten Nord om Norge i 16. Aarhundrede. Historisk Tidsskrift 10, II p. 556-608. Kbhvn. 1932-34. (Hassø).
- Hjärne, H.: Svensk-Ryska Förhandlingar 1564-72. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vestenskapssamfundet i Upsala. V. 15). Upsala 1897 (Hjärne).
- Jensen, Jørgen Steen: Anmeldelse af Erich Donnert: Der livländische Ordensritterstaat und Russland i Historisk Tidsskrift 12, I, p. 387-90.
- Kirchner, Walter: A Milestone in European History: The Danish-Russian Treaty of 1562. The Slavonic and East European Review XXII, Menasha, Wisconsin. 1944.
- Kirchner, Walter: The rise of the Baltic question. Newark Delaware. 1954.
- Møllerup: Danmarks Forhold til Lifland. Kbhvn. 1880. (Møllerup).
- Svensson, Sven: Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den Livländska Ordensstaten 1558. Lund 1951. (Svensson).
- Vernadsky, George: Russia at the dawn of the modern age. London 1959 (Vernadsky).
- Waliszewski, K.: Ivan le Terrible. Paris 1904. (Waliszewski).
- Willan, T. S.: The Muscovy Merchants of 1555. Manchester 1953. (Willan).
- Wipper, R.: Ivan Grozny. Moskva 1947. (Wipper).

BREVE FRA J. L. HOLSTEIN LEDREBORG 1885–92

Ved *Kristian Hvidt*

Nedenstående meddeler bibliotekar i Folketingets bibliotek og arkiv, cand. mag. Kristian Hvidt 9 breve fra Holstein Ledreborg til Frede Bojsen fra perioden 1885–1892.

Politikeren J. L. Holstein Ledreborg, den højadelige godsejer blandt lederne af bondevenstre, hører til blandt de betydeligste og mest fascinerende personligheder i dansk politiks persongalleri. Men kilderne til belysning af denne mand er relativt sparsomme. Kun få har skrevet om ham, og selv har han efterladt sig forbavsende få skriftlige vidnesbyrd. Ganske vist har man jo hans talløse taler i folketinget, men det stenografiske system og en til tider ret hård redigering af tidende har som regel taget duften af talerne, og resultatet giver kun et blegt indtryk af Holsteins elegante fremtræden, overlegne udtryksform og sarkastiske tone. En langt mere personlig og indtrængende forståelse af manden får man gennem hans breve. Nu var Holstein Ledreborg ikke nogen stor beskriver. Men da Frede Bojsens privatarkiv i begyndelsen af 1960 blev afleveret til Rigsarkivet, fandtes deri 10 breve fra Holstein, der hermed offentliggøres, bortset fra et ganske kort lykønskingsbrev fra 1909.

Holstein kom på et meget tidligt tidspunkt i forbindelse med Frede Bojsen. Som venstres ordfører i folketinget i affæren om den Schiørringske adresse og den kgl. håndskrivelse af 1873 blev Bojsen den, der inviterede Holstein indenfor i venstres rækker. Siden stod de hinanden nær ikke alene i politik, men også personligt. Da Bojsen i foråret 1876 skrantede, påtog Holstein sig således at kurere ham – han gav ham valget mellem to mediciner, enten at spise sorte snegle i sukkergeleé eller at drikke svensk Banco. Bojsen valgte det sidste, hvorfor Holstein en tid lang kom hver aften og delte en flaske Banco med ham, »så jeg regelmæssigt gik halvsvirrende i seng«¹. I rigsdagen blev makkerskabet mellem Bojsen og Holstein i de følgende år af fundamental betydning for dansk politik, forliget af 8. november 1877 efter det første provisorium og hærloven 1880 blev hovedpunkterne i en lang række af love og beslutninger, der gennemførtes med deres hjælp og for en stor del var rettet som politisk våben mod venstres anden gruppe, den radikale under Bergs og Hørups

1. Frede Bojsens politiske erindringer. 1963. s. 76.

ledelse. Holstein og Bojsen supplerede hinanden fortræffeligt. Holstein gav gruppens politik glans og elegance, medens Bojsen sørgede for den saglige grundighed. Noget egentligt varmt venskab blev det dog aldrig til – dertil stod de to mænd vel hinanden for fjernt både socialt og karaktermæssigt. Forholdet mellem dem er så rammende og selverkendende karakteriseret af Bojsen selv med ordene: »Han satte nok pris på mig, men jeg var ham for kedelig«².

På det tidspunkt, hvor de foreliggende breve begynder, i forsommeren 1885, da venstre politisk set var sat ud af spillet af Estrup ved den provisoriske lovgivning, begyndte en opløsningstid i venstre, måske den mest bedrøvelige periode i partiets historie. En determineret stemning bredte sig, partiførerne var uenige om den fremtidige kurs over for det triumferende regeringsparti, og de menige venstremænd i rigsdagen stod rådvilde overfor, hvilken førers kalden de skulle lyde. Situationen kompliceredes af Christen Berg, som Holstein skyede og aldrig lærte at tage helt alvorligt. Efter Bergs fængselsophold i foråret 1886, der synes både fysisk og mentalt at have knækket ham, slog han ind på en desperat protestpolitik både over for højre og sine kolleger i venstre. Da Bojsen desuden i de samme år følte sig syg og helst holdt sig hjemme på Møn uden at deltage i folketingets møder, var det Holstein, der måtte føre Det danske venstres kurs over for højre og forsøge at dæmpe Bergs voldsomme reaktioner. Holstein nærmede sig i disse år Hørup, fascineret af hans blændende artikler, og det var nu hans plan at samle hele venstre omkring en forsigtig forhandlingspolitik. Splittelsen i partiet hindrede dog Holstein i en konkret politik, og de to forligsforsøg med højre i 1887 og 1888, der i vid udstrækning var inspireret af Holstein, bidrog kun til at fremme opløsningen i venstre endnu mere. Endnu forsøgte Holstein dog at holde vejen til nye forligsforhandlinger åben, men krævede af højre, at det så længe skulle holde fæstningsudgifter borte fra de provisoriske finanslove. Gennem de tre breve fra foråret 1890 kan man følge Holsteins sidste forsøg på med Bojsens hjælp at forhindre krigsminister Bahnson i at få bevillingen til Middelgrundstortet ind på den provisoriske finanslov. I brevet af 24. marts 1890, hvor han erkender, at Bahnson har fået sin vilje, kan man spore, at hans beslutning om at erkende »kracket« og trække sig ud af politik dermed var taget. I de næste par måneder syslede han med at formulere sit politiske testamente, det mesterligt affattede åbne brev af 12. juni 1890, hvormed han nedlagde sit folketingsmandat.

2. Se i øvrigt Bojsens nekrolog over Holstein. Først trykt i 1938 i *Historisk Tidsskrift X Række* 4. bd. s. 346–55.

I de to sidste breve, skrevet fra Schweiz, giver Holstein et storslået vidnesbyrd om sin begavelse som stilist og en prøve på sin evne til skarpt og fremsynet at analysere en politisk situation. I brevet fra 1891, det år, hvor Frede Bojsens forhandlingspolitik satte af for tre år senere at havne i det store forlig, forudser Holstein hele det politiske udviklingsforløb i de følgende ti år.

Brevene gengives her med Holsteins egen ortografi, tegnsætning og udhævninger. For hjælp ved udarbejdelse af kommentarerne takker jeg stud. mag. *H. P. Hilden*.

Kjøbenhavn 6.6. 85.

Kjære Bojsen.

Jeg takker for bestillingen til Fredericia. En ligelydende havde jeg faaet af Berg, men det er mig aldeles ikke muligt at gjøre den Tour, ligesaa lidt som nogen af de andre Toure jeg daglig modtager Indbydelser til og ligesaa regelmæssig afslaar. Jeg er saa heldig at lide af en Halsforkjølelse, eller hvad det nu er, som har generet mig hele Vinteren og som jeg nu har brugt en homoopathisk Kur imod, som jeg ikke ret vel kan afbryde. Jeg tilstaar desuden, at jeg aldeles ikke fatter Nyttens af alle disse Møder, da der jo ingen Valg forestaar og den fornødne Opstrammer – hvis en saadan behøves – jo kunde skaffes tilveje paa billigere Vilkaar. Naturligvis undervurderer jeg ikke Mødernes Nytte for Abonentprotokollen m. m. men i saa Henseende er jeg overbevist om at Formanden N. J. Larsen og H. Holm ere fuldt ud tilstrækkelige³. Jeg indskrænker mig derfor til at rejse til Hedehusene imorgen – forresten ogsaa en temmelig unyttig Forestilling – og saa ruller jeg mig sammen – som De. Grundlovsfesten har jeg ikke mærket noget til. De vilde have mig til at tale for den Afdøde (af 5. Juni) igaar i Ulvedalen, men jeg kneb ud. Som De ser var det meget heldigt, thi det havde aabenbar en ganske anden betydning at faa Hostrup frem ved denne Lejlighed⁴. – Han var først noget piqueret paa Birkedals Vegne⁵, men i sidste Øjeblik gav han sig heldigvis; ellers havde de ikke havt andre end Zeuthen⁶, der

3. Berg var formand for Det danske Venstre.

4. Digterpræsten J. C. Hostrup var knyttet til venstre. Han lod sig opstille som folketingskandidat i København ved valget i 1887 dog uden at blive valgt.

5. Der hentydes formodentlig til, at pastor V. Birkedal på nøjagtig samme tid forlod Ryslinge efter en konflikt om riffelbevægelsen med højskoleforstander Alfred Povlsen. Se E. Pontoppidan-Thyssen: *Den nygrundtvigske bevægelse I*, (1953) p. 365 og Sofus Høgsbro: *Brevveksling og Dagbøger II* (1923), p. 117.

6. L. Zeuthen cand. jur. var knyttet til det liberale venstre i København og ledede 1885–89 Studentersamfundets Retshjælp.

kun er lidet kjendt. Hørup og Hage vilde nemlig heller ikke tale. Hage sagde mig, at han skulde til Stege efter Deres Opfordring, derefter lovede han mig at komme til Roskilde, hvor der er lidt Gjæring.

Jeg haaber at Skarlagensfeberen fremdeles er mild; saa er det heldigt at have det overstaaet og et aldeles uforligneligt Motiv til ikke at tage til de Møder, man jo ellers har en saa ustyrligt Lyst til. Jeg tror ikke, at der er noget om det, Høgsgbro frygtede for, med Hensyn til Herr Stuum ⁷. Det hele jeg har hørt er, at han skal have spurgt om vi i Tilfælde af Krig vare i Stand til at forsvare vor Neutralitet, og det har han rimeligvis sletikke spurgt om, men man fortæller det naturligvis for at kunne motivere Fæstningen til Vinter. Ministeriet er forøvrigt ved godt Mod; meget kloge Folk have sagt, at man blot skulde gjøre som i Rusland, der havde Kejseren jo dog tilsidst ogsaa faaet Bugt med – Nihilisterne.

Hørups Tale i Haudrup var mig en sand Nydelse – især det om Midlerne ⁸. 1877 og den 8de Nobr. kommer mere og mere til Ære og Værdighed; men nu er det rigtignok lidt sent ⁹.

Vil De være saa venlig at sende indlagte Brev til Ousen, thi jeg kjender ikke hans Adresse og Høgsgbro er ikke hjemme.

Med ærbødig Hilsen til Fruen og Haab om at det gaar godt med Skarlagensfeberen er jeg

Deres hengivne
J. L. Holstein



Ledreborg 31.8. 86.

Kjære Bojsen

Brandbrevet om Middelfart har jeg rigtig faaet, men jeg kan ikke udrette noget der af den simple Grund, at jeg ikke tager til Fyn ¹⁰. Da vi have

7. Ferdinand v. Stuum var tysk gesandt i København 1885–87 og stod en tid som en slags mellemmand under en meningsudveksling mellem Bismarck og Estrup. Se Sjöquist: P. Vedel II (1962) s. 188 og Høgsgbro: Brevveksling og dagbøger II p. 117.
8. På mødet i Havdrup den 17. maj udtalte Hørup iflg. Politiken: »Stol ikke paa Folketinget, for Folketinget kan ingenting. Stol ikke paa de parlamentariske Midler, for der er ingen. Stol paa Dem selv«. Hørup rettede endvidere et angreb på folketinget for dets medansvar for udviklingen af militarisme.
9. Holstein hentyder til begivenhederne i november 1877, fordi han og Bojsen – netop i erkendelsen af de manglende parlamentariske midler – gennemførte et finanslovforlig med højre på trods af Berg og Hørups stærke modstand.
10. Den 10. august nedlagde D. G. Monrad sit folketingsmandat i Middelfartkredsen. Det europæiske Venstre proklamerede straks pastor Henning Jensen

Præmieskydning den 5te kunde jeg ikke den Dag og tilbød da en anden før den 7de og efter den 1ste, men i Odense ansaa men det for nødvendigt at Mødet blev en Søndag, og saa faldt den Villighed bort. Forresten er der vist ingen Ting at gjøre, thi H. Jensens Candidatur synes ikke at have være paatænkt I Kjøbenhavn, men er vist Dreyers¹¹ eget Værk. Han er vist heller ikke saa slem som De tro'r – i alle Tilfælde fuld saa god som Monrad. Sørensen havde naturligvis været den bedste, men at han skulde kunne slaa H. Jensen tror jeg ikke, og stille ham op som Kanonføde mener jeg ikke vi kan være bekendt –. Fra Neidendam¹² har jeg endnu intet hørt, men imorgen rejser jeg ind fra Landet, og saa kommer det vel. Jeg vil ogsaa nok tale med ham engang endnu, for jeg vil dog i alle Tilfælde sikre mig imod at min Garanti ender med at blive en ny Profit for Herr Berg¹³. At De ikke fik noget ud af Samtalen med ham paa Bogø, var ikke andet end hvad jeg ventede¹⁴. Forresten er det ikke afgjørende for mig, hvad han vil til Efteraaret. Vil han løbe Graset, saa for mig gjerne; men jeg gaar *ikke* med. – Vi havde et Møde hos Oct. Hansen om Stillingen¹⁵. Hage var der, og udtalte, at vor Taktik ved at nægte Finansloven naturligvis var Vanvid, men det andet – at behandle den – nyttede heller ingenting. Man skulde ind paa at forhandle Forfatningsforslagene paa Grundlag af Parlamentarismens Opgivelse og

som kandidat, medens Det danske Venstre ikke kunne enes om en fælles optræden. Som eventuelle kandidater nævnedes oberst Vaupell, kaptajn C. Th. Sørensen og højesteretssagfører Oct. Hansen. Henning Jensen kåredes ved suppleringsvalget den 15. september. Se Frede Bojsens politiske erindringer p. 156 og Høgsbro: Brevveksling og dagbøger II p. 121–24.

11. Antagelig læge J. W. Dreyer i Middelfart.
12. Grosserer J. A. Neiiendam var en af det moderate venstres trofaste støtter i Kjøbenhavn. I januar 1886 overtog han sammen med Bojsen og N. J. Larsen den økonomiske ledelse af Morgenbladet.
13. Ved årsskiftet 1883–84 frigjorde Berg sig fra Hørup og Edv. Brandes' politiske og økonomiske indflydelse på Morgenbladet. Da Politiken begyndte at udkomme i oktober 1884, ønskede Berg en ændring af ejerforholdene omkring Morgenbladet og oprettelsen af et aktieselskab med en kapital på 100.000 kr. Berg satte som en betingelse, at de hidtidige ejere skulle have deres underskud på 30.000 kr. dækket. Ved denne lejlighed ydede Holstein 6.000 kr. Da bladet fortsat gik med underskud, måtte der søges en ny ordning i 1886, hvorved Bergs økonomiske interesser atter kom frem. Se Bojsens politiske erindringer p. 124–26, p. 132–33, p. 152.
14. I juli 1886 løslodes Berg fra sit seks måneders fængselsophold og fejredes ved store fester. De øvrige venstreledere havde besluttet at ændre politik over for regeringen for gennem forhandling og udvalgsarbejde at sikre folketingets indflydelse og hindre en hurtig hjemsendelse. Ved sit besøg på Bogø i dagene 19. og 20. august søgte Bojsen at få Berg med til den ny taktik. Se Bojsens erindringer p. 155.
15. Mødet er omtalt i adskillige breve. Se Høgsbro: Brevveksling og dagbøger II p. 122–23 og Tre venstremænd (1962) brev nr. 5.

Thingenes Ligeberrettigelse. Det fandt dog ingen Anklang. At Parlamentarismen er ad Helvede til er vel alle enige om, men der er derfor heller ikke nogen som giver noget for den Indrømmelse. Det Cadaver faar vi vist Lov til at begrave alene. – Hvad Ligeberrettigelsen angaar saa faar vi den naturligvis heller ikke gennem nyt Forfatningsvrøvl, men kun gennem en fornuftig Politik. Forøvrigt var der skjøn Enighed paa Mødet om Taktiken. Det kommer kun an paa, at den holder ud. De kommer vel til Byen først i September, for vi skal jo holde et af de sædvanlige Fællesbestyrelses-vrøvl Møder med det Første ¹⁶. God Fornøjelse.

Deres hengivne
J. L. Holstein



Ledreborg 21.8. 87.

Kjære Bojsen

Ja den Historie med Skytteforeningerne kan blive ubehagelig nok, thi det lader til at Overbestyrelsen er komplet fra Sands og Samling. Først smider de Schönheyder, saa Hans Frandsen og nu falder de over os i Roskilde ¹⁷. Hvis De interesserer Dem for Sagen skal jeg her kortelig meddele Dem Sammenhængen. Vi fik som alle andre Rundskrivelsen af 23. Maj med det lange Fredsprogram, og noget efter et Brev for at erfare vor Mening ¹⁸, jeg var da ikke i Stand til at samle Forretningsudvalget,

16. Efter dannelsen af Det danske Venstre under Berg og Bojsen i november 1884 oprettedes en fællesbestyrelse mellem dette parti og Hørups gruppe. Det omtalte fællesbestyrelsesmøde fandt sted den 13. september. Her vedtoges det – med Bergs billigelse – at lade finansloven behandle i udvalg.

17. Holstein var fra stiftelsen i 1866 medlem af – siden formand for – Gl. Roskilde Amts Skytteforenings bestyrelse, i perioden 1871–79 var han desuden medlem af skytteforeningernes overbestyrelse. Skytteforeningerne var i firserne genstand for politiske kampe, der truede med at sprænge bevægelsen. I 1885 rejste der sig en stærk opposition mod den gamle overbestyrelse på grund af dennes holdning over for det såkaldte riffelprovisorium. En række amtsskytteforeninger udtrådte og overbestyrelsen omdannedes. Se herom L. C. F. Krogh: Skyttesagen i Danmark 1861–1911 p. 270 ff.

Admiral Schönheyder blev i 1885 valgt til formand for overbestyrelsen. Under hans ledelse uddybedes splittelsen i skyttebevægelsen, og da hærens repræsentanter udtrådte af overbestyrelsen, trak han sig tilbage den 2. maj 1887; på formandsposten efterfulgtes han af skolebestyrer, bygmester A. Bentsen. Hans Frandsen blev medlem af overbestyrelsen i 1885, men da han var ivrig deltager i riffelbevægelsen, blev han opfordret til at forlade overbestyrelsen. Gl. Roskilde Amts Skytteforening ekskluderedes i august 1887.

18. Rundskrivelsen, der var udstedt i anledning af den ny overbestyrelses tiltrædelse, er gengivet i L. C. F. Krogh: Skyttesagen p. 272.

der bor spredt hele Kredsen over. Det var Saatid og jeg skulde agitere i Jylland. En Maaned efter – godt og vel – holdt vi saa Møde, men havde forinden faaet en Skrivelse der udtalte at hvis vi ikke svarede inden den 20. Juli, saa ansaa man det i Overbestyrelsen for »Ja«. Der var endel Misfornøjelse i Bestyrelsen med Overbestyrelsens Optræden baade med Schönheyder og H. Frandsen og Rundskrivelsen forekom flere tve-tydig og farlig, men for at gjøre saa lidt Vrøvl som mulig, valgte vi den Udvej, Overbestyrelsen selv havde budt os ind paa – tie og samtykke. Jeg inviterede saa baade Bentsen personlig og hele Overbestyrelsen men ingen kom¹⁹. Et Par Dage efter pudsede Dagbladet Overbestyrelsen paa os. Den parerede strax og sendte os i de allersidste Dage af Juli et Brev hvori den bad om et Referat af Talerne ved vor Skyttefest²⁰, helst til den 1ste August men i al Fald saa snart som muligt. Det var Fredag eller Torsdag; Mødet i Kjøge var Søndag den 31te; det var altsaa umuligt at samle Udvalget inden den 1ste, men allerede den 2den fik vi en Skrivelse af 1ste August, hvori det meddeles os at man ikke som tidligere udtrykkelig udtalt kan betragte vor Taushed i Anledning af Rundskrivelsen af 23. Maj som Samtykke, men maa se i denne en bestemt Nægtelse af at ville svare og at man derfor maa afbryde Forbindelsen med os indtil vi havde erklæret at vi slutte os til Skytteforeningernes Program af 1871 + Rundskrivelsen af 23. Maj. – Dette er ikke blot lovstridigt, men fuldstændigt meningsløst, og det saameget mere som Overbestyrelsen selv havde udbedt sig et Referat af Talerne et Par Dage i Forvejen. Vi holdt saa Udvalgs møde og sendte Dem et Svar²¹, som protesterede mod Exclusionen som ulovhjemlet, men samtidig meddelte Overbestyrelsen at Foreningen som hidtil selvfølgelig slutter sig til Programmet af 71 og desuden til Rundskrivelsen af 23. Maj, idet vi gik ud fra at denne ikke tilsigter andet end hvad der kunde forenes med Repræsentantskabets Beslutning og Overbestyrelsens Erklæring ifjor Efteraar. Særlig føjede vi til at vi delte OB's Mening om at Skyttesagen udelukkende havde Fædrelandets Værn for Øje og at alle kunde samarbejde i denne uden Hensyn til politisk Anskuelse, idet vi dog selvfølgelig gik ud fra at der med politiske Anskuelser kun tænktes paa saadanne som kunne forenes med Agtelse for Grundloven og Repræsentationens Ret, og at der ved Fædrelandets Værn kun var tænkt paa det der kom tilveje paa lovlig Maade. Skyttesagen var bragt til Live af den Aand der gennemtrængte baade Folk og Hær i 1864 – den borgerlige Friheds og den bor-

19. Bygmester Bentsens fremstilling af sagen findes i Frede Bojsens arkiv.

20. Den omtalte skyttefest fandt sted den 24. juli.

21. Dateret 8. august.

gerlige *Lovlydigheds* Aand og den kunde ikke skilles fra denne og hverken tjene eller slutte Forlig med en *lovstridig* Militarisme. – Vi var fremdeles af samme Mening som ifjor Efteraar og vi haabede at det samme maatte være Tilfældet med OB. –

Paa denne Skrivelse har vi aldeles ikke faaet noget Svar, men samtidig har Højrebladet i Roskilde kunnet bringe Meddelelse om at vi vare udelukkede, skjøndt ingen af os har røbet noget derom og Højres Presse istemmer daglig Jubelsange i den Anledning. Dette kan aabenbart ikke blive ved paa den Maade. Jeg har hidtil tiet komplet stille for ikke at gjøre Overbestyrelsen Stillingen vanskeligere end den iforvejen er, men alting har sine Grænser. Paa Søndag skal jeg til en Skyttefest i Horns Herred og der maa siges noget; ogsaa ligeoverfor Offentligheden maa vi have Redelighed paa Tingene og kommer Sagen først i Bladene saa bliver den naturligvis ubehagelig for OB. Men jeg kan ikke lade mig alting byde. Her er almindelig Forbauselse og Misfornøjelse med hele den Maade OB har ledet Sagen paa i det sidste Halvaarstid. Og det synes jo ogsaa temmelig klart at de to Officerer Bahnsen har sendt dem, kommanderer dem paa den ubarmhærtigste Maade²². Højres Plan er simpelthen den at bringe Skytteforeningerne til at bede Wagner o. fl. om Forladelse for ifjor og til at vedtage den Dagsorden som da blev forkastet²³. Har der været nogen Tvivl i saa Henseende maa den jo være forsvundet efter den uforskammede Skrivelse som Københavns Skytteforening har sendt O.B. i Anledning af dens Frieri²⁴. Indenrigsministeriets Skrivelse er heller ikke til at tage Fejl af²⁵, og med sand Venstrebravhed og Troskyldighed er O.B. gaaet i Gyngen paa den gyseligste Maade. Ved Udvandringer og Suppleringsvalg har den nu bragt os saa vidt at O.B. bestaar af 4 Venstre-

22. Efter Schönheyders afgang indtrådte kaptajnerne Meyer og Ramsing i overbestyrelsen som repræsentanter for hæren.
23. Oberst C. A. Wagner var den ene af de i note 1 omtalte officerer, der udtrådte af overbestyrelsen. Anledningen var overbestyrelsens forkastelse af officerernes dagsorden, der krævede indgreb mod de skyttekredse, der den 1. august 1886 havde deltaget i et hyldningstog til C. Berg i anledning af dennes løsladelse. Da det omtalte møde i Lejre den 24. juli 1887 var stærkt politisk betonet, så Holstein i overbestyrelsens optræden en godkendelse af oberst Wagners dagsorden.
24. Københavns Skytteforening var udtrådt ved bruddet med officererne i 1886. Den 6. august 1887 opfordrede overbestyrelsen den påny til at indtræde. Foreningen svarede, at skønt den anså ekskluderingen af Gl. Roskilde Amts Skytteforening for en anerkendelse af oberst Wagners dagsorden, ville den forholde sig afventende.
25. Den 9. juli havde indenrigsminister Ingerslev givet udtryk for, at den store udmeldelse af skytteforeninger gav anledning til betænkelighed, og at ministeriet overvejede at standse statstilskudet til overbestyrelsen.

mænd, 4 Højremænd og 1- (Nørregaard) ²⁶ ubestemmelig, samtidig med at hele Forretnings Udvalget er gaaet over i Højres Hænder. Den Maade at drive Forhandlingspolitik paa er aldeles umulig, og det viser sig jo ogsaa allerede nu, at den ikke fører til det allermindste. Højrekredsene melde sig stadig ud, de udtraadte nægte at træde ind og samtidig smider O.B. saa sine egne Kredse ud, stik imod Lovene og den sunde Fornuft ²⁷. Jeg vil meget gjerne bistaa O.B. til at faa Skyttesagen i en rolig Gænge, men naar den træder op imod os som den hidtil har gjort, saa er det mig en komplet Umulighed. Kan De gjøre noget for at faa de Mennesker paa Ret Kjørl, skal det glæde mig. –

Morgenbladet har min udelte Sympathi og Redaktionen ingen troere Ven end jeg. Jeg har spekuleret over en Artikel, men Dovenskab og en vis Angst for at sige noget for krast i disse raadne Tider har hindret mig i at faa noget færdigt endnu ²⁸.

Deres hengivne
J. L. Holstein



Kjøbenhavn 20.12. 87.

Kjære Bojsen

Hvad der kan gøres paa mine 400 Kr. er jeg med Glæde med til, men jeg har ingen Aktier faaet fra Dem, og Bevis har jeg heller ikke ²⁹. Der var dengang en Del som tog Aktier à 25 Kr. i min Kreds – vistnok for c: 1000 Kr, men Navnene kjender jeg ikke. Jeg har bedt Dønnergaard skaffe mig nogle Oplysninger og Aktier af den Art, og han har lovet at

26. Jens Nørregaard, Testrup højskole.

27. Gl. Roskilde Amts Skytteforening indtrådte dog atter i oktober 1887.

28. Artiklen kom aldrig. Senere på året kom det til et brud mellem Holstein og Morgenbladet på grund af dettes skarpe polemik mod Viggo Hørup. Se Høgsbro: Brevveksling og dagbøger II p. 133-35.

29. På Bergs initiativ gennemførtes i november 1886 en sammenslutning af venstregrupperne; Berg kom dog hurtigt i modsætning til det nye parti og vægrede sig ved at modtage formandsposten. Da han i marts 1887 fik kendskab til de samtaler, Bojsen og Hørup havde haft med Nellemann og Estrup, kom han i åben opposition til partiet og nedlagde sit formandshverv i folketinget. Morgenbladets redaktør, K. P. Korsgaard, stillede sig helt på Bergs side, og Morgenbladets forretningsudvalg, hvori foruden Frede Bojsen også grosserer A. Neiiendam og bagermester Marstrand, der begge stod Bojsen nær, havde sæde, vedtog at afskedige ham. Morgenbladet var et aktieselskab, og de stridende parter søgte nu at sikre sig flest mulige aktier.

tage sig af Sagen nu; Selv har han 2 Aktier, men han har *brændt* dem, da han ikke tillagde dem nogen Betydning. Kan de nu alligevel bruges? Busk er ogsaa villig til at skaffe os Aktier – deriblandt sine. Deres Broder i Gjedved har vel Aktier ³⁰? – Ulykken er imidlertid at vi aldeles ikke ved noget om hvem der sidder inde med Aktierne, da Berg har Bøgerne og han og Bogholderen ere lige fjendtlige imod Forretningsudvalget ³¹. Berthelsen (Kyø) ³² var her nu igjen efter igaar at have havt Møde med Nejdendam. Han mener at der ikke er gode Udsigter saalænge som Berg er Formand. Han sidder inde med alle Oplysninger og nægter naturligvis alle andre disse. Imens forbereder han alt med stor Energi. Madsen Mygdal er rejst til Jylland, som man mener for at kjøle af. Naar Generalforsamlingen skal være ved ingen – man frygter at Berg benyttende sig af Deres og N. Larsens Sygdom og Marstrands forestaaende Fraværelse vil sørge for at faa den sammenkaldt paa et Tidspunkt hvor en Del Jyder ikke kan møde. Bertelsen holder derfor bestemt paa at Berg maa afsættes som Formand, hvis Sagen skal kunne føres heldigt igjennem. Nejdendam er nok enig med ham – men da De og Larsen mangle sker intet, og man handler fuldstændig i Blinde medens han takket være Protokoller og Bøger lægger sin Slagplan i Ro og Fred. Berthelsen foreslaar derfor at Forretnings Udvalget skal forlange Bøgerne til Eftersyn – og naar dette nægtes, sammenkalde Bestyrelsen, som da afsætter Formanden. Dette maatte ske saaledes at det til Formandens Afsættelse m. v. nødvendige Bestyrelsesmøde kom sammen umiddelbart efter Rigsdagens fornyede Sammentræden eller den 8. el. 9. Januar. Alle Medlemmer – levende og halvdøde maatte møde osv. – Selvfølgelig maatte man passe paa at fremsætte sin Begjæring om Bøger og Møde saaledes, at Berg ikke kan narre os ved at sammenkalde Bestyrelsen paa et Tidspunkt hvor De eller Larsen eller en af vore Venner var forhindrede. – Jeg er enig med Berthelsen i alt dette; og jeg føler mig overbevist om, at saalænge det ikke er sket vil Udfaldet være overordentlig tvivlsomt, og sejrer Separatisterne i Morgenbladet, vil det politiske Resultat blive meget *føleligt*. Har De nogen Liste over Aktierne fra 75? – ³³.

30. Seminarieforstander Peter Bojsen (1838–1922).

31. Oprindelig havde Berg og vistnok sagfører J. L. Hansen i Kolding aktiemajoriteten i bladet, men ejerforholdet var uklart. Berg havde imidlertid iflg. en kontrakt af november 1880 generalfuldmagt på aktionærernes vegne.

32. Berthelsen Kyø er identisk med folketingsmand Jens Bertelsen (Skalborg) (1844–1925), der 1878–92 forpagtede hovedgården Kyø i Ålborg Amt.

33. Det lykkedes Bojsen, Holstein o. a. at overtrumfe Berg, som derefter trak sig tilbage som formand. Korsgaard blev afskediget som redaktør og udgav siden sin egen avis, Aftenbladet. Se Bojsens politiske erindringer p. 163–65.

Alt dette har Berthelsen bedet mig skrive – og jeg gjentager at jeg tror han har Ret. Berg arbejder mens vi vente – Larsen gjør *slettingenting*. Klein har jeg talt med – men det var det gamle. Den provisoriske gaar i Udvalg, men Berg faar nok 10–12 Stemmer med sig imod den. I Partiet gjorde Albertsen, Blem, Jensen Toustrup, Christoffersen, Bach og Vestergaard Mudder – dels *tankeløst*, dels *iloyalt?* og holdt med Separatismen, men Albertsen, Blem og N. Jensen erklærede at de bøjede sig for Partiafstemningen. – Resten gaar vel med ham og hans. Det er aldeles umuligt at arbejde med saadanne Partifæller. Jeg tror overhovedet at det vil blive nødvendig snart at sætte ham og dem der systematisk modarbejde Partiets Politik udenfor Partiet, hvis vi ikke ville tabe alt Sammenhold og Al Respekt hos Modstanderne.

Skriv nu snarest muligt om Morgenbladet – enten til Berthelsen eller hertil – det er aldeles nødvendigt at der gribes energisk ind hvis Stillingen skal holdes, men her inde sker intet. Berthelsen er den eneste Rørige.

Deres hengivne

J. L. Holstein



20.2. 90

Kjære Bojsen

Jo jeg anerkjender sandelig alle Deres Fortjenester af Freden³⁴ og det kan godt være at det er til en vis Grad heldigt at De er syg for Tilstanden er ikke uden Complicationer af ret personlig Natur. Men nu til Sagen: De er valgt til Ordfører for Fortloven, de nye Oplysninger ere i trykt Tilstand tilsendt Dem og vi maa endelig saa *hurtig som mulig* have et Udkast til Betænkning. Senest Mandag maa De endelig sørge for at vi have den, da Partiet kun lod Sagen gaa til 2^o 35 Behandling imod at Ud-

34. Bojsen søgte efter valget i januar 1890 – til dels på grund af sygdom – at skaffe indre fred i sin gruppe ved at trække sig tilbage fra sine poster som formand for finansudvalget og viceformand i folketinget. Se Bojsens politiske erindringer p. 184 og p. 187 note 7.

35. Lovforslaget om en overordentlig bevilling til udvidelse af Københavns søbefæstning (Middelgrundsfortet) havde været fremsat dels i samlingen 1888–89, dels i første halvdel af samlingen 1889–90. Ved fremsættelsen i samlingens anden halvdel (Folketingets forhandlinger sp. 1889, 27.2.1890) var bevillingen nedsat fra 15 til 9 mill. kr., der til gengæld skulle anvendes over tre år mod tidligere syv (till. A sp. 3155). Den 22. marts tog krigsminister Bahnsen forslaget tilbage. Holstein optog det for at få en forklaring (sp. 4097). Det

valget lovede at meddele det sin Indstilling 14 Dage efter at det var ned-sat ³⁶. Og det er vist Mandag eller Tirsdag. Snyder de, blive de rasende. Commission bør De ikke foreslaa ³⁷. Skal det gaa maa det komme siden; men jeg tvivler om det gaar. Blodtørsten er stor. Selv en Moderados som Chr. Hage fordrer rank og eklatant Forkastelse. Forresten bygger Mini-steriet neppe efter vor Forkastelse. Det vilde da være *første Gang* at noget tilsvarende skete. De vil vel heller ikke have Fortrummelen imod sig til Landstingsvalget i Aar. Snarere tage de efter Forkastelsen Fortet op paa næste Aars Finanslov, saa det kan bruges til Compensation under de Forhandlinger som naturligvis komme næste Aar. Saa kan Commis-sionen vist bruges; men saa bør den neppe ødelægges i Aar. – Planen er fra Højres Side at drive Landstingsvalgagitationen på oekonomisk Fremskridt: Kystbane og Frihavn, som Venstre da haabes at ville for-kaste. Men vi hytte os naturligvis. Idag kun dette for at faa Dem til saa ilsomt som muligt at sende mig et Udkast til Betænkning over Fortet. – Imorgen haaber jeg at faa Tid til at fortsætte dette Brev, hvori jeg da skal berøre alle de andre Punkter De omtaler og Situationen i det Hele, som ikke er saa gal endda. Nu har jeg ikke mere Tid i Aften. –

Altsaa Betænkning!!!

Deres hengivne
J. L. Holstein



10.3. 90.

Kjære Bojsen

Det var jo en beklagelig Historie med Børnene. Jeg haaber det maa al-lerede være halvt overstaaet. –

nedsatte udvalg kom på denne måde til at afgive betænkning (till. B sp. 1591), hvorefter Holstein tog forslaget tilbage d. 31. marts. I mellemtiden opstillede Bahnson som ændringsforslag til finanslovens 3. behandling forslag om en foreløbig bevilling på 3 1/2 mill. kr. til bygningen af et fort (till. B sp. 1503). Forslaget forkastedes i folketinget 29. marts (sp. 4671), men landstinget bil-ligede det i en dagsorden, og arbejdet påbegyndtes da provisorisk.

36. I partiet gik europæerne imod overgangen til 2. behandling og stemte i folke-tingssalen imod denne (sp. 2358, 8.2.90). Heri støttedes de af Bergianerne, og overgangen vedtoges således af højre og Bojsens gruppe. Chr. Hage stemte for overgangen.
37. Frede Bojsen havde i august 1887 sendt Hørup et forslag til en kommission på 10 medlemmer fra hvert af rigsdagens ting til løsning af befæstnings-spørgsmålet. Tanken blev siden taget op af højremanden, oberst N. P. Jensen. (Bojsens politiske erindringer s. 169).

Deres Breve har jeg faaet. Citatet af Landsthingsbetænkningen³⁸ tog jeg ikke med, dels for ikke at forsinke Betænkningen (jeg vilde nemlig gerne hurtigt have klare Indlæg og hurtigt til Partiet), dels fordi jeg syntes, at det – nu da de 3 Aar ere givne³⁹ – snarere var et Argument imod end for os. – Forresten haster det hele ikke, da vi ere enige om at gjøre Finansloven færdig til Landstinget først, for at hindre Bahnson i at stille Middelgrunden op til 3^o Behandling i Folkethinget. I Landstinget kan han nemlig slet ikke faa det frem eftersom vi arbejde saa flinkt at Landstinget slet ikke faar Tid til 2den Behandling inden 1ste April. – Hvad Koster-Kallehave angaar saa ligger det til 3die Behandling, da Ministeren har lovet at stille Forslag til Færgebroerne til den Tid⁴⁰. Forresten gaar alting nu ret jævnt efter at de første Kraftudtryk efter Valgfeberen ere overstaaede. Men skal vi holde Stillingen overfor – Holm⁴¹ og Berg – maa der af og til lidt Knald i Rummelen. Den d'Hondtske eller som den kaldes den »hundske« Forholdstalsvalgmaade har ogsaa gjort ret god Virkning med Hensyn til Partidisciplinen⁴². – Men nu knager den igjen efter Conferencer og andet Vrøvl i Margarine Lovs Udvalget⁴³. Den gamle – og eneste fornuftige – Plan fra før Jul om at lade alt blive ved det gamle er nemlig takket være Ingerslevs tonede [?] Trusler om at *ville bruge* Bemyndigelsen til Udførselsforbud og Bergs »Tapperhedsrummel« imod den hidtil gjældende *fakultative* Bemyndigelse faaet Flertallet til at stille Fordringen op om at *Bemyndigelsen* skal udgaa af Loven. Hørupeerne stille saa det rene Udførselsforbud op til Gjengæld. Saa driver Sagen videre og kommer ved Flertalsbeslutningen til Landstinget, som naturligvis følger Ministeren og sætter Udførselsforbudet ind igjen; derefter kommer den i Fællesudvalg og det nugældende Forslag stilles op som Mæglingsforslag. Saa staar Provisoriet for Døren — Loven udløber jo – og saa giver Flertallet efter. Berg bliver naturligvis karakterfast staa-

38. Den omtalte betænkning kan ikke findes med sikkerhed.

39. Se brev 5 note 2.

40. Lovforslaget om Meddelelse af Koncession på Anlæg og Drift af en syd-sjællandsk-mønsk Jernbane med fast Bro mellem Kallehave og Koster, der var inspireret af Bergs broder, P. N. P. Berg, kom ikke til 2. behandling i denne samling. Imod dette havde Bojsen fået indenrigsminister Ingerslev til på finansloven at stille forslag om en ny færgeforbindelse Koster-Kallehave. Se Bojsens politiske erindringer p. 183-85.

41. Antagelig socialdemokraten P. Holm.

42. Den belgiske jurist og valgtekniker d'Hondt havde siden 1878 udviklet en forholdstalsvalgmetode. Denne indførtes i venstres partiforhandlinger på grund af de indre modsætninger.

43. Den 30. april 1890 udløb loven om fabrikation og forhandling af margarine, der som et resultat af »smørkrigen« var gennemført i samlingen 1887-88. I lovforslaget ønskede indenrigsministeren den givne bemyndigelse til at udstede udførselsforbud for margarine erstattet af et i loven optaget direkte forbud.

ende og naar Sagens Gjennemførelse er sikkert gaar de brave Forbudsmænd (Busk m. fl.) heller ikke fra deres Kraftposition; disse enes saa om at haane Flertallet som dem der bøie sig for Landsthing og Ministerium, blot de true med Provisoriet. Da vi naturligvis aldeles ikke tør lade det komme til Provisorium saa bliver Enden paa det at Ministeren faar den nuværende Lov med Tillids Bemyndigelse. For Berg og Rumlere i og udenfor hans Gruppe – hvad enten de staa fast paa det rene Forbud eller den rene Frihed – kan det jo været meget morsomt, men for Partiet bliver det et ualmindelig infamt Nederlag, som for Forhandlingspolitikken vil blive et fælt Smæk. Margarineudvalget har gaaet saa temmelig for Lud og koldt Vand, da baade Hørup, Tutein have forsømt det og ladet Bluhme, Fogtman, Dalsgaard og Leth klare Ærterne. Idag blev Betænkningen gjort færdig og skulde være afgivet. Jeg søgte at stoppe den men tvivler om det kan naas. N. Andersen Thisted stiller sig allerede nu – som forsigtig Konditor – paa det endelige Resultat, nemlig det Bestaaende ⁴⁴. Udvalget Flertal er enigt med sig selv om, at der vil det ogsaa havne, men det vil være tappert en *Stund endnu*, dels af Frygt for Berg dels af Flertalsfølelse. – Det forekommer mig at naar man dog skal ende der – og jeg ser ingen anden Mulighed saa er det dumt ikke at *enes* om det nu og *paatvinge* Ministeren det. Det kan nemlig gøres da Høire (Andersen) gaar med og Hørup ogsaa maa det og efter en Samtale jeg havde med ham idag derom vil gjøre det. At lade sig tvinge af N. Andersen og Landstinget og bøie sig for Ingerslevs Provisorietrusler og lade sig haane af Berg og Hørrupperne der i saa Fald ende som karakterfaste renlivede Mænd, der ikke ville vise den nuværende Minister Tillid osv. osv. – synes jeg er det rene Vanvid. Nu kan De jo overveje Sagen; men skal der gøres noget, *saa maa der handles rask ellers har vi Skandalen en af Dage*.

Der har ogsaa været Tale om allerede at enes paa det Bestaaende ved 3^o Behandling; men jeg ser ikke at det frelser Positionen. Saa bliver det nemlig Høire der tager Stikket; det er ubetinget bedre end Landstinget og Provisoriet, men det er daarlig nok alligevel og for Berg en Fordel. Enes man nu, saa kan Berg ikke vise sig; er det imidlertid først erklæret med stor Sjælsstyrke at man ikke kan vise »denne Minister saa stor en Tillid som den der ligger i Bemyndigelsen«, saa ve den, der bagefter skal til at æde sin Sjælsstyrke i sig igjen. Det er en væmmelig Ret den ⁴⁵.

44. Højremanden, entreprenør N. Andersen fremsatte i 1888 det kompromisforslag, der førte til »smørkrigen« afslutning.

45. Den 31. marts vedtog ingene at lade lovforslaget gå i fællesudvalg. Her nåedes intet resultat. Den 1. april indbragte venstremanden Jens Ousen o. a. et nyt lovforslag, der gik ud på uforandret vedtagelse af gældende lov for et år. Dette forslag gennemførtes uhindret samme dag. – Bemyndigelsen til at udstede udførselsforbud blev aldrig anvendt.

For Resten er der ikke stort Nyt. Ingen venter noget ud af Samlingen. Alle leve paa de næste Landsthingsvalg og næste Samling.

De ser formodentlig af det foregaaende hvor uheldigt det er, at De er borte, men det er jo ikke til at ændre. God Bedring med Børnene.

Deres hengivne
J. L. Holstein

Jeg venter i alle Tilf. et Par Ord om Margarinen, hvis De ikke allerede har skrevet til Tutein derom – men han var i Dag som det syntes uden Instruktioner og temmelig ilde berørt ved de forvirrede Udsigter ⁴⁶.



Kjbhvn 24.3. 90.

Kjære Bojsen

Ja den Historie med Færgebroen bliver vanskelig nok. Jernbaneudvalget har delvis Støtte i Udtalelser fra Ministeren og den Tro er ret stærk at Færgebroen slaar Banen ihjel. Fra Hørupsk og Bergsk Side kommer der stærk Modstand og fra Høire tvivlsom Hjælp – maaske ogsaa Modstand. At de Medlemmer, De har talt med kunde se gladeligen paa Situationen maa ligge i at de ikke kjende den ⁴⁷. Middelgrundsførtets Tilbagetagelse ⁴⁸ er kun en Manøvre for at faa det over paa Finansloven og derigjennem til Votering i Landstinget. Bahnson modsatte sig i Conferencen i Aften alle Forslag om Rigsdagskommissioner ⁴⁹. Det var godt nok – sagde han – naar der var faste Partier, saa man kunne slutte fra Førernes Tilbud til disses Vedtagelse; men som det var i den nuværende Opposition, hvor der var en Mængde splidagtige Grupper var det værre end

46. Under Bojsens fravær 1889–90 var Ferdinand Tutein blevet formand for finansudvalget og stod i intens brevvæksling med Bojsen. Dennes breve til Tutein kendes ikke, hvorimod Tuteins breve, der giver et fortræffeligt indtryk af de politiske forhold, er bevaret i Bojsens arkiv. Om Tuteins forhold til Holstein findes to lange breve af 28. januar og 1. februar.

47. Samme formiddag, som brevet er skrevet, havde Holstein været i finansudvalget, hvor der var samråd med indenrigsministeren netop om Kallehave-Kostersagen. Indenrigsminister Ingerslev frarådede Bojsens forslag, udvalget udsatte sagen, og i folketinget blev den nedstemt med 45 stemmer mod 35. (Finansudvalgets forhandlingsprotokol 1890–91).

48. Tilbagetagelsen skete 22. marts. Se i øvrigt brev 5 note 2.

49. Antagelig havde folketingets forsvarsudvalg samråd med krigsminister Bahnson. Oberst N. P. Jensen havde stillet forslag om at overlade spørgsmålet om befæstning til en parlamentarisk kommission.

ingenting. Han huskede godt hvordan Berg i 1880 havde sagt ham, at han ikke havt stort at indvende mod Kjøbenhavns Befæsning, men at han ikke kunde faa sine Fok med, og saadan var det altid ⁵⁰. Middelgrunden er det Hensigten at tage provisorisk. Den Dag det er sket er Forhandlingspolitiken færdig. Derom er alle enige herinde. Saa er der kun Berg. Hørup gjør sig imidlertid Illusioner om at der er en Mulighed for ham til at tage Concurrencen op med Berg og derfor gjør han intet for at hindre Katastrofen. Han vil ikke compromittere sig ved Commissionsforslag. Landstinget gjør heller ingenting. Der er en Del som nødig gaa ud i de 7 Aar, men de gjør det alligevel ⁵¹. Jeg betvivler meget at det vil lykkes at hindre Kracket. Som saadant betragter jeg det nemlig. Kommer saa der-til Margarineskandalen hvor de smaa Ambitioner have rodet sig saaledes fast i deres Modstand mod Udførselsforbudet, at de foretrække at lade Indenrigsministeren *redde Situationen* ved at give Margarineleven som provisorium, fremfor at gaa tilbage til den bestaaende Lov efter Landstingsbehandlingen, saa tror jeg at ogsaa De vil indrømme mig, at Situationen er – Klapfinalen – for Forhandlingspolitiken. Næste Aar er det *Chresten Berg* og alle Forsøg paa at hindre det vil kun gjøre ham stærkere. En Politik – Forhandlingspolitiken – der intet Forlig kan skaffe og intet Provisorium kan forhindre – der med et Ord er positiv og negativ renonce – undtagen paa Gruppekjævl – den Politik gider ingen røre en en Finger for mere. Saa tager Folk ligesaa gjerne »Protesten« som Berg kalder sin Forhandlingspolitik. – Den byder dog altid en Chance for et ensartet disciplineret Parti. –

Kort sagt; c'est le commencement de la fin og der er neppe mange Dage tilbage, for jeg tror ikke paa at det vil lykkes at faa Forhandlingerne i Gang . . . og selv om de kom i Gang saa førte de neppe til Noget.

Jeg skal hilse Dem fra Deres Søster Fru Konow ⁵² fra hvem jeg har havt Brev. God Bedring med Børnene og gid de maa slippe for flere Syge.

Deres hengivne
J. L. Holstein



50. Om Bergs stilling til finansloven se J. J. Bahnsen: Forsvarsvæsenets udvikling (1896) p. 28 og Kr. Hvidt: Venstre og forsvarssagen 1870–1901 (1960) p. 87 f.

51. Efter krigsministerens tilbagetagne forslag skulle bygningen af Middelgrundsfortet ske over 3 år. Holsteins omtale af de 7 år må skyldes en lapsus. Om Hørups stilling til en forsvarskommission se hans brev i Bojsens politiske erindringer p. 169 note 35.

52. Ida Bojsen Konow var gift med den norske politiker og statsråd Wollert Konow. Hun stod i livlig brevveksling med Holstein til dennes død.

Freiburg 1. 1891 ⁵³.*Kjære Bojsen*

Tak for Deres Brev. Hvad De skriver om Politiken ⁵⁴ derhjemme har naturligvis i høi Grad interesseret mig, men Fru Thyras indirekte Hilsen var dog paa Grænsen af »Privatlivets Fred«; thi naar man ikke er og heller ikke vil være Politiker mere, saa har man ikke Lov til at mene eller sige noget om den Ting. Man skal ikke gjøre sig vigtig. Og det har jeg da forsaavidt hellerikke gjort – – som jeg ikke havde bemyndiget Fruen til at bringe mit Brev-Snak videre. Ja det faldt mig end ikke ind, at hun vilde gjøre det. Da det nu imidlertid er sket og da De ved Deres Brev giver mig en Slags Tilladelse til at sige hvad jeg tænker, saa gjør jeg Brug af denne. Ikke for at blande mig i, hvad der ligger udenfor mit Omraade; men fordi Deres aabne og uforbeholdne Udtalelser have Krav paa et ligesaa aabent og uforbeholdent Svar.

Og jeg vil da begynde med at sige, at jeg tror De tager Feil, naar De mener, at Afstanden gjør det vanskeligere at vurdere, hvad der nu sker i Folkethinget. Jeg tror det Modsatte forsaavidt som Afstanden gjør det lettere at se paa Begivenhederne ogsaa fra et andet Synspunkt end Synspunktet »Estrup«. For Estrup er den nyeste Fase i Forhandlingspolitiken nemlig en Fordel ⁵⁵. Det er klart nok. Det er jo ikke blot en Forhandling paa Grundlag af hans egne Principer (Omlægning + Compensation) ⁵⁶, men det er et *afgjørende* Skridt til den »rolige Forhandling«, som han endnu i Efteraaret erklærede for det eneste, der manglede ham, for at han kunde sige, at han havde naa't, hvad han vilde og gennemført sin Politik; baade den fra 75 og den fra 85. Og heri har han naturligvis Ret. Finanslov eller ikke Finanslov er for ham et underordnet Spørgsmaal.

53. Efter indholdet kan brevet dateres til 1. januar 1891.

54. Fru Thyra er identisk med Thyra Dannebød Hartmann (1848–1920), gift med billedhuggeren Carl Hartmann. Hun var en datter af præsten Lars Nannestad Boisen og derved kusine til Frede Bojsen.

55. Efter den fuldstændig kactiske samling 1889–90 tog Bojsen initiativet til udarbejdelsen af et arbejdsprogram, der gik ind for en kraftig gennemførelse af forhandlingspolitikken, især på det socialpolitiske område. Arbejdsprogrammet gav anledning til nye grupperinger på rigsdagen. Berg og Hørup fandt sammen, og Bojsen søgte kontakt med højre. Den 30. oktober indbragte Bojsen bl. a. forslag om ophævelse af sukkerafgiften og en ølskat. Estrup svarede, at han ville fremsætte et toldlovsforslag i landstinget og håbede, at de to forslag kunne sammensmeltes. Se Bojsens politiske erindringer p. 188 ff.

56. Enhver reform i toldloven i liberalistisk ånd var hidtil strandet på Estrups krav om fuld kompensation for den dermed følgende nedgang i statskassens indtægter. Estrup opnåede således kompensation for sukkertoldens bortfald gennem den omtalte ølskat.

Han har ikke stort imod, at »Provisoriet« faar Tidens Hævd som »grundlovsmæssig Praxis. Desuden ved han også nok, at med den »rolige Forhandling« følger Finansloven – om ikke i Aar saa ad Aare. Altid tidsnok for Høire. Men den »rolige Forhandling« var en Æressag for ham og et Livsspørgsmaal for hans Politik. Om han historisk skal staa som Seirherre afhænger netop af om han faar »Hesten over Grøften«. Godkjendelse forlanger han ikke af Dyret – bare det traver.

Kan man nu ikke se bort fra »Estrup«, saa bliver man Modstander af Forhandlingspolitikken, som den nu føres. Men derved kan man ikke blive staaende. Samlingen 1889–90 var jo ikke blot et Nederlag for dem, der tro'de eller dog haabede paa Muligheden af en ærlig Forstaaelse om Forfatningen. Den var *Afslutning*, Ende paa hele Venstres Politik fra 1870, ja paa enhver Politik, der mener at kunne føre Forfatningskampen seirrigt igjennem ved blot lovlige Midler. Det var Illusionerne om Rettens endelige Seir, der brast; Troen paa, at Følelsen for denne dog til syvende og sidst vilde være stærkere end Partidrifterne. Men dermed er da ogsaa givet Nødvendigheden ikke blot af en anden Taktik, men af en ny Politik. Og da al Politik nu for Tiden maa blive Socialpolitik, saa fører Kampens Fortsættelse mod Estrup til Alliancen med Socialdemokratiet – mere eller mindre intimt – og ud i det store almindelige Røre med Sigte paa Omvæltningen ude fra, den Høgsbro altid gik og ventede paa, da ogsaa han havde tabt Troen paa, at Estrup vilde »gaa i sig selv«.

At De betænkte Dem paa at slaa ind paa den Vei forstaaer jeg. Men anser man *den* for ufarbar og for moralsk forkastelig, ja saa er der ikke andet for end at se bort fra Estrup, hvor nødtigt man end vil det. Og det uden Hensyn til Konflikten. At De har gjort dette – resolut, med Held, i det for en saadan Vending gunstigste Øjeblik og med en mesterlig Forberedelse og en ligesaa mesterlig mise en scène, er det, der – saavidt jeg kan se – giver Bevægelsen hjemme dens sande og alvorlige Betydning. *Formelt* er det Hele kun et Forsøg paa at tage Forhandlingen op igjen efter Venstres gamle Principer fra før 1870 (Tscherning) – *taktisk* er det maaske først og fremmest Nødværge imod Berg – det kan godt være – *men reelt* og *politisk* er det Indledningen til en ny Tid og til en hel ny Politik, der lader Forfatningskampen ligge og gaar udenom Grundlovsspørgsmaalet, for at vinde nyt Land og ny Indflydelse for det danske Venstre paa det Terræn, der er fælles for al europæisk Politik i Arhundredets Slutning – paa det sociale – som Socialdemokratiets Modstander.

57. Den uberegnelige begivenhed kom få måneder efter, da Christen Berg pludselig døde den 28. november 1891.

Hermed skulde jeg egentlig slutte. For ikke at ærgre Dem. Men da jeg er i Farten, bliver det mig for svært at stikke noget under Stolen. Et sort Punkt er der nemlig. Det er ikke de konservative Værkfæller, jeg tænker paa. At en saadan Vending fører til nye Partidannelser er en Selvfølge. »Europæisk« bliver De Høiremand og hele det »danske Venstre« med; men Partiets Familiefønmelser overfor Gambetta og de franske Republikanere har jo altid hørt til dets allernaiveste Affecter og det kan kun regnes til Indtægt for den sunde Fornuft, at det omsider bliver rigtig klart, at det forskrækkelige danske »Demagoge« i Virkeligheden ikke er og aldrig har været andet end hvad man i hele den øvrige Verden forstaar ved et bravt og rettænkende konservativt Parti, som kun ved Tidens Ugunst og vort »Høires« kortsynede Brutalitet har faaet en ganske meningsløs og yderst kuriøs Paamaling med den europæiske »Liberalismes« Kulører. Nei men Splittelsen. Den er det, jeg mener med det sorte Punkt. Jeg ser bort fra den Styrkelse, den giver Berg. Han bliver jo ligefrem til Noget. Dog det fik være; men Høire faar et *Overtag*, det ikke for nogen Pris burde have havt og derved bliver det nuværende Venstreflertals Stilling saa kritisk, at det let kan komme til at staa overfor Valget imellem at opgive sin selvstændige Politik eller sin Betydning som Venstreparti. Tager blot Hørup saa mange med sig, at han sammen med Berg kan danne et nogenlunde respektabelt radikalt Venstre, saa er det nuværende Flertal faktisk et Mellemparti; men under »Provisorie-ministeriet« er det mildest talt en prekær Historie. Vistnok er Vælgerne for Tiden godt med, men det ligger *tildels* i forbigaaende Omstændigheder. Og naar saa Høire, om ikke før saa ved Samlingens Slutning, skal til at bevise den store Seir for Estrup og samtidig Berg-Hørup med deres nu stærke og indflydelsesrige Presse blæse den samme Melodi, saa skal der nogle ganske overordentlige Resultater til, for at ikke den berømte »ene Fugl i Haanden« skal blive til en ækel Høirefugl og de »10 paa Taget« til lutter Venstre»fønixer«. Og saa ender det Hele med en ny Styrkelse for Høire gennem Venstres fuldstændige Opløsning. Kort sagt: den Bevægelse, som, hvis den var udført samlet, maaske kunde have bragt os *udenom* Vanskelighederne har ved Splittelsen faaet en Knæk midt i Vendingen, der *truer* med at give den en gal Retning. Dog nok om det: Maaske ser jeg for sort. Men for mig staar Splittelsen som en Calamitet, som burde være undgaet, hvis det da ellers var muligt. Ja kan De indskrænke den saaledes, at Grænsen bliver ved Socialdemokratiet, saa er Sagen vistnok en anden; men dertil lader Berg og Hørup det neppe komme med det Tilhold de dog faktisk have, ikke blot i Kjøbenhavn og i Kjøbstæderne men ogsaa paa Landet. Der bliver da kun den

Chance tilbage, der ligger i saadanne uberegnelige om end forudselige Begivenheder (Dødsfald, Regeringskifte osv.) der med et Slag kunne forandre den politiske Situation – men det maatte rigtignok komme lidt snart, hvis det skulde hjælpe; thi i Længden vil det ikke være let at føre »Venstrepolitik« i Samarbejde med Estrup og et overmægtigt Højre mod et radikalt Venstreparti, der raader over de Midler, som Berg og Hørup tilsammen raade over⁵⁸.

Se saa, nu maa jeg slutte. Ellers gjør jeg Dem arrig med min Pessimisme. Og det var dog ikke Mening. Mine bedste Ønsker altsaa for Dem og for Deres Familie. Særlig for Dem i det vanskelige Aar 91. Min Kone og Børnene slutte sig hertil og bede hilse. Trænger De til Opmuntring og Nervestyrke, saa reis De herved. Ogsaa for den, der leder Folkethingets Hæruvalg og har Landets Forsvarsvæsen i sin Haand er her en Del at lære og at glæde sig over. Jeg har saaledes i denne brillante By kun set en – siger og skriver en – Skildvagt, og han gaar ufravigeligen med begge Næverne i Lommen. I et andet Kanton skal forresten en Løitnant have gjort et Forsøg paa at indføre en strammere Disciplin i Anledning af sit Kompagnis ganske ualmindelig miserable Exercits; men han blev til Gjengjæld saa gruelig maltrakteret, at han maatte hente Kapteinen, som atter henter Obersten, der bragte Orden tilveie – ved for Fronten at bede Compagniet om Forladelse. At vi raabe høit mod Militarismen henede og at denne figurerer som den argeste Hæslighed paa Oppositionens Program er en Selvfølge – dog – saavidt jeg ved – kun af finansielle Grunde (Fæstningsbyggeri).

Hvad Morgenbladets Generalforsamling angaar, saa giver jeg Dem hermed Fuldmagt til paa mine og mine 60 Aktiers Vegne at stemme. Dog med den Restriction, at jeg for Tiden ikke kan paatage mig nye Forpligtelser m. H. t. Bladet, navnlig ingen pekuniære. Det paa mine Aktier skyldige Restbeløb (ca. 1200) vil vistnok blive indbetalt i Februar Måned fra Godskontoret paa Ledreborg.

Deres hengivne
J. L. Holstein

P. S. Fra Tutein har jeg intet hørt.



58. Til den ovenstående del af Holsteins brev har Bojsen i sine politiske erindringer (s. 228) givet følgende kommentar: »Hans brev er meget karakteristisk. I virkeligheden er hans indvending kun den, at vi ikke skulde have brudt med

Fribourg (Suisse) 19.3. 92.

Kjære Bojsen

Hjærtelig Tak for Deres venlige Brev, som jeg for længe siden vilde have svaret paa. Nu kommer jeg noget sent og træffer Dem midt i de sidste Dages Spænding og maaske i Døren til det, som det synes, ret livlige Valgrummel⁵⁹. Ja drøit maa det være. Det indrømmer jeg. Dog mindre for Dem end det vilde have været det for mig, som ikke tro'r paa nogen »oplyst offentlig Mening«. Mindst i Høire. Dog selv uden en saadan kan en Ting naas: Vi kan komme ud over det døde Punkt. Den estrupske Politik har været utrolig demoraliserende – de to bedste Følelser i vort Folk, Retsfølelse og Respekten for personlig Selvstændighed, har den undergravet; Men naar Uretten dog skal seire over Retten – og det gjør den naturligvis hos os ligesaavel som andre Steder – saa er det i alt Fald en Fordel naar Pinen bliver nogenlunde kort. At komme ind i »regelmæssige Tilstande« – Fanden til Regelmæssighed for Resten – er dog bedre end at raadne op i Vrøvl. Og saa er det Betingelsen for, at vor stakkels forpinte Nation endelig en Gang kan komme til at indtage sin Plads i det Kulturarbejde, som vor Tid har at gjøre og som man ikke til evige Tider kan blive staaende udenfor. Kort sagt: først da begynder den nye Himmel og den nye Jord som Deres udmærkede Søster — Statsraadinden – profeterede om.

At dette vil komme tvivler heller heller ikke jeg om. Og for Valgene behøver De da sandelig ikke at være bange. Selv om Høire kaprer hvad det kan overkomme, selv om Alberti ikke skulde blive valgt – ja selv om N. J. Larsen skulde falde som en Helt for den Slengeriske Renlivethed – selv da vil de endelige Facit dog nok give et + for de Danske⁶⁰.

Fælt er det rigtignok at ikke blot De og Høgsbro og Cl. Berntsen skal i Himlen men at De skal have Goos og Dinesen med⁶¹. Pas endelig

Hørup! Som om ikke alle netop var på det rene med, at grunden til Holsteins politik's nederlag for en væsentlig del beroede på, at han vilde føre Hørup med sig, medens jeg altid i denne henseende havde villet tage afstand. Han rammer altså netop kærnen i den gamle uenighed mellem ham og mig. Og dog stod Holstein på anden måde Brandesianismen så fjernt som nogen i vort land. En underlig indre modsigelse.«

59. Der skulle være folketingsvalg den 20. april 1892.

60. Højre og de moderate vandt hver 5 mandater, medens de radikale tabte 10. Den moderate P. A. Alberti besejrede ved højres hjælp Hørup. N. J. Larsen havde i 1890 besejret redaktør Slengerik i Stubbekøbing; men Slengerik var ikke opstillet i 1892. Larsen vandt over gårdejer N. Clausen, Vaalse.

61. Lars Dinesen, højres partisekretær, og kultusminister Goos var begge »faldne« venstremænd, der nu hørte til kærnen af højre.

godt paa dem. Bind Halerne sammen paa dem. Saa bliver det lettere at drukne dem. Hængt bliver de jo nu engang ikke.

Det er sandt! Michaelsen! Joseph mener jeg⁶². Ham glemte jeg ganske, da jeg var i Kjøbenhavn, for bare Politik. Det var en stor Skam af mig. Stakkels Mand. – Der er nok Tale om Noget til ham paa Finansloven, og saa grusom er vel Ingen at det skulde blive ham nægtet. Han vil sikkert være baade glad og taknemmelig for hvad han faar. *Men* – hans inderste Ønske gaar, saavidt jeg ved – eller rettere derom har jeg ingen Tvivl – ud paa noget mere. Han har ofte udtalt det for mig og jeg har tydeligt mærket i hvor høi Grad det pinte ham, at han aldrig var blevet anerkjendt for sin virkelige Fortjeneste, ja endog tilsidst havde maattet tage sin Afsked fra Postetaten under ret pinlige Omstændigheder. Afskeden var, som De vel ved, uforskyldt, eftersom en Søns Kassehistorier var Skyld deri; men dels vidste vel ikke alle fuld Besked, dels blev Slaget jo ikke synderlig mindre tungt paa den Maade. – Det Michaelsen i sin inderste Sjæl længes og higer efter er – *Opreisning*. En eller anden *virkelig* Anerkjendelse. Det var Hovedmotivet til Udgivelsen af hans Bog ifjor, som »Morgenbladet« jo meget velvilligt anmeldte⁶⁴. Og det er stadig det som staar for ham som hans Livs Attraa. Wilde (Commandøren)⁶⁵ var hernede i Schweitz i Sommer og sagde mig det ogsaa; Michaelsens Ønske, sagde han, er at blive *Etatsraad*. Oprigtig talt. I og for sig var det neppe saa helt uforstandigt om vor Regering gjorde noget for bestemt at hævde for vort Land, den Ære, som *virkelig* tilkommer det for at have undfanget Planen til Verdenspostforeningen. Baade Sponeck og senere Scharling have jo udtrykkelig anerkjendt at det forholder sig saaledes. Og hvorfor i al Verden skal Preussen æde det fra os med! Ja var jeg Ingerslev saa skulde Michaelsen saamænd være baade *Etatsraad* og R. af D. – men nu kan jeg ikke gjøre andet for ham end at anbefale ham til Manden for det Hele – altsaa til Dem. Glem ham nu ikke helt for bare Politik og Valgkampagne⁶⁶. –

62. Joseph Michaelsen (1826–1908) skrev i 1859 en pjece »Om Transitportoens og den internationale Portos Afskaffelse og Afløsning«. Heri fremsatte han ideen om en verdenspostforening baseret på transitfrihed, en tanke, der blev realiseret i 1874 omend på basis af en plan, den preussiske postmand von Stephan havde udarbejdet. – På tillægsbevillingsloven gennemførtes i samlingen 1891–92 en forhøjelse af Michaelsens understøttelse (till. B sp. 1781).

63. Michaelsen blev 1876 postmester i Slagelse, men trak sig tilbage allerede 1879.

64. 1890–92 udgav Michaelsen sine erindringer »Fra min Samtid« I–II. De går frem til 1875 og giver bl. a. et meget interessant billede af den unge Holstein og dennes forhandlinger med Fønnesbech i 1874.

65. Må være kommandør O. A. K. Wilde.

66. Michaelsen fik 1906 på sin 80-års dag fortjenstmedaljen i guld.

Da jeg sidst var hos Dem lod jeg en Paraply staa i Gangen. (Naturhaandtag og Silke samt aparte Mekanik m. H. t. Opslaaning). Jeg tillader mig en Gang ved Leilighed at sende min Moders Tjener op efter den, hvis ikke en eller anden Demokrat har laant den. –

Sluttelig beder jeg mig anbefalet til Fruen og sender Hilsen fra min Kone og Børnene.

Deres hengivne

J. L. Holstein

PARTIERNES HOLDNING VED VEDTAGELSEN AF REGERINGENS LOVFORSLAG 1945–66

Metodologiske problemer og nogle foreløbige resultater

Af *Mogens N. Pedersen*

Universitetslektor Mogens N. Pedersen, Institut for Statskundskab, drøfter nogle af de muligheder og de begrænsninger, der ligger i anvendelsen af tidsrækkeanalyse af massedata. Problematikken er søgt fremlagt på en sådan måde, at det fremgår, i hvilket omfang der er tale om spørgsmål med relevans for såvel historien som statskundskaben. Bl. a. drøftes det for historikere og parlamentsforskere fælles problem, hvorledes og i hvilket omfang man kan afgøre, om en afstemning i Folketinget er »væsentlig« eller »uvæsentlig«, og det betones, at dette spørgsmål kun lader sig besvare i relation til den opstillede forskningsopgave og den valgte forskningsteknik. De metodiske problemer af generel karakter drøftes i afhandlingen inden for rammerne af en analyse af partiernes holdning til regeringens lovforslag i tiden efter 1945, en analyse, der i sin foreløbige form tilsigter at belyse, i hvilket omfang den danske lovgivningsproces forløber forskelligt under de i efterkrigstiden herskende parlamentariske konstellationer. Den anvendte analyseform muliggør en karakteristik af de enkelte regeringsperioder og en faseinddeling, i hvilken året 1953 kommer til at fremstå som et skelsættende år i dansk efterkrigstidspolitik.

1. Indledning

I denne afhandling gives en beskrivelse af et aspekt af relationerne mellem Folketingets partier i årene 1945–66. Bortset fra en enkelt undersøgelse har denne periode endnu ikke tiltrukket sig historikernes opmærksomhed. De eksisterende oversigtsmæssige fremstillinger beskæftiger sig kun i beskedent omfang med beskrivelsen af forholdet mellem partierne¹. Der er derfor et behov for tilvejebringelse af oversigter over periodens udvikling, – et behov der kan give plads også for en beskrivelse

1. *Harald Westergaard Andersen*, *Dansk Politik i går og i dag, 1920–66* (København 1966) og *Frantz Wendt*, *Besættelse og atomtid 1939–65, Politikens Danmarks Historie*, bd. 14 (København 1966). Den mest indgående drøftelse af relationerne mellem regering og opposition i tiden efter 1945 findes i *Poul Meyer*, *Politiske Partier* (København 1965), kap. 12.

der som den her fremlagte dels gør brug af et »utraditionelt« kildemateriale og dels i sit sigte rækker ud over den historiske fremstilling.

Til belysning af relationerne mellem partierne i Folketinget har jeg først og fremmest benyttet den datamængde, der foreligger i registreringen af partiernes stillingtagen ved den afsluttende afstemning under 3. behandling af regeringens lovforslag.

Denne afstemning er en central fase i lovgivningsprocessen. Ikke på den måde, at det er her, et lovforslags skæbne afgøres reelt, for det vil sjældent være tilfældet, men fordi afstemningen betegner afslutningen på Folketingets behandling af lovforslaget, den endelige opgørelse over de enkelte partiers holdning. Her markeres, hvad partierne har været i stand til at ens om under udvalgsarbejdet, og hvad de efter tre behandlinger og mellemliggende udvalgsbehandling fortsat er uenige om. Ikke alene er det af betydning at få registreret slutresultatet, fordi man derved får data til belysning af dette stadium i lovgivningsprocessen; samtidig er det af interesse, fordi partiernes stillingtagen ved den afsluttende afstemning får konsekvenser for deres muligheder for at kritisere regeringen for dens lovgivningsarbejde. Jo flere lovforslag et oppositionsparti har stemt for i en valgperiode, desto snævrere vil partiets muligheder være for at rette kritik mod regeringen. Konstateringen er banal, men dog ikke uden interesse; specielt hvis man ønsker at foretage sammenlignende undersøgelser af lovgivningsprocesser og af relationerne mellem regering og opposition, er det ikke uvæsentligt at have netop dette forhold for øje.

Selvstændig interesse får undersøgelsen af afstemningsmønstrene i Folketinget også derved, at politikerne i deres argumentation benytter sig af henvisninger til holdningen ved afstemningerne. Når f. eks. »oppositionens leder« i 1947, Hans Hedtoft, hævdede, at

»Paastanden om at vi i vor Opposition herinde blot har været negative, og ikke har peget paa en Vej frem, er . . . urigtig. Jeg beder de Herrer der bruger denne Paastand om at overveje, at de i næste Øjeblik, naar de skal forsvare Regeringens Politik, henviser til, at vi har stemt for 90 % af Regeringens Lovforslag . . .«²,

så har man her ét blandt flere eksempler på, at henvisninger til afstemningsadfærden indgår i den politiske argumentation. Også på denne baggrund er det af betydning at få registreret, hvilken holdning Folketingets partier faktisk har indtaget.

I perioden 1945–66 blev der i det danske Folketing vedtaget 2727 re-

2. Rigsdagstidende 1946/47, Forhandlinger i Folketinget, sp. 5445, jvf. næsten ligelydende udtalelser samme sted sp. 3573 og sp. 5092.

geringslovforslag³. Alene at få overblik over mønstrene i disse mange afstemninger kræver anvendelsen af en eller anden form for statistisk bearbejdning. Jeg har valgt at tilvejebringe dette overblik gennem opstilling af nogle tidsrækker, baseret på de foreliggende data. Da anvendelsen af tidsrækker i udforskningen af politiske fænomener, det være sig i politisk historieforskning eller i politisk videnskab, synes at være ret sparsom, skal jeg indledningsvis i al almindelighed beskæftige mig med spørgsmålet om tidsrækkers anvendelse og anvendelighed, inden jeg vender mig til beskrivelsen af periodens afstemninger. Ved at benytte denne fremgangsmåde bliver det også muligt straks fra starten at pege på nogle af de begrænsninger, som den anvendte metode er undergivet.

2. Om anvendelsen af tidsrækker

Ved en *tidsrække* forstås opstilling af en række successive iagttagelser af en variabel over et kortere eller længere tidsrum, og således at iagttagelserne kan være foretaget med kortere eller længere, regelmæssige eller uregelmæssige intervaller. Tidsrækken er et vigtigt værktøj for den økonomiske teori, ligesom enhver, der er fortrolig med økonomisk historie, kender dens værdi ved beskrivelsen af den økonomiske udvikling.

Uden for de økonomiske discipliner er anvendelsen af tidsrækker som hjælpemiddel ved beskrivelse og forklaring af fænomeners udvikling gennem tiden relativt sjælden. Specielt gælder det, at man i disciplinen *politisk historie* sjældent ser historikeren benytte sig af tidsrækker. Men heller ikke i den *politiske videnskab* er anvendelsen ret almindelig. Disse to iagttagelser vil jeg gerne uddybe lidt nærmere.

At den politiske historiker ikke i større omfang benytter tidsrækker i sin rekonstruktion af historiske udviklinger er evident. Man kan undre sig over det, al den stund historikere i højere grad end alle andre forskere beskæftiger sig med sekvenser, med udviklinger, tendenser, trends etc.⁴. Man kan spørge, hvad grunden kan være. Til dels må den vel søges i det forhold, at historikeren gennem sin uddannelse ikke er blevet gjort fortrolig med anvendelsen af kvantitative metoder, og at der under hans uddannelse måske endda er blevet indpodet ham en vis – ofte sund – skepsis over for anvendelsen af statistisk metode på et historisk kilde-materiale.

3. Antallet af vedtagne private forslag er forsvindende. Om forholdet mellem vedtagne og ikke-vedtagne regeringsforslag, se nedenfor tabel 1.

4. Om tidsperspektivet som hovedaspekt i historieforskningen, se *Ottar Dahl*, *Innföring i Historieforskningens Metodelære*, (Oslo, 1964), pp. 41–42, jvf. også *Rolf Torstendahl*, *Historia som vetenskap* (Stockholm, 1966) pp. 128 ff.

Væsentligere er det nok, at historikeren arbejder med givne data, og at disse data sjældent er af en sådan karakter, at de lader sig ordne i tidsrækker. For en ældre teoretiker som Kristian Erslev var kilderne noget man *fundt, afprøvede* og derefter *drog slutninger fra*⁵. Den moderne teoretiker har et andet syn på den historiske undersøgelses trin i og med, at han sætter problemformuleringen, den mere eller mindre bevidste hypotesedannelse, forrest. *Men* kilderne er stadig det faste punkt i den historiske forskning. »Kilderne er ikke skabt af historikeren selv«⁶. Selv om samtidshistorikere i et vist omfang selv er begyndt at producere historisk kildemateriale, beskriver denne konstatering stadig historikerens holdning til sine data. I og med at disse data sjældent foreligger i en sådan form, at de lader sig opstille umiddelbart i tidsrækker, og som følge af, at historikeren som regel ikke er disponeret for at arbejde dem med henblik på en sådan opstilling, bliver tidsrækken sjældent anvendt.

I de øvrige samfundsvidenskaber, inklusive den politiske videnskab, er forskerne i højere grad vænnet til, disponeret for, kvantitative betragtningsmåder. Den indledende problemformulering er vel nok som regel af mere bevidst karakter end historikerens, hypoteserne vil ofte være mere præcise, og hvad der er væsentligst: man spørger ikke alene om, hvor man kan *finde* data, der kan bruges ved hypoteseafprøvningen, – man vil også spørge, om det er muligt at *producere data*. Den norske politolog Stein Rokkan har fundet et lykkeligt udtryk for dette, når han siger, at man i de nomotetiske samfundsvidenskaber benytter sig af såvel »proces-producerede« som »forsker-producerede« data. Den stigende anvendelse af direkte observation, af interviewundersøgelser etc., gør brugen af »forsker-producerede« data mere hyppig, ligesom udnyttelse af elektronisk databehandlingsteknik muliggør produktion og analyse af nye data-typer⁷.

Man kunne på denne baggrund forvente, at tidsrækker anvendtes i større omfang som hjælpemiddel for forskningen, end det faktisk er tilfældet. Gennemgår man efterkrigstidens litteratur inden for så centrale felter som vælgeradfærdsforskning, parlamentsforskning og partiforskning, bliver man slået af det forhold, at den politiske videnskab kun i forsvindende omfang synes at interessere sig for longitudinale analyser, dvs. undersøgelser af en eller flere variabelers udvikling gennem tiden⁸. Langt

5. Kristian Erslev, *Historisk Teknik*, (anden udgave, København 1961), § 8.

6. H. P. Clausen, *Hvad er historie* (København 1963) p. 62.

7. R. L. Merritt & S. Rokkan, eds, *Comparing Nations*, (New Haven and London, 1966), pp. 4 ff.

8. Termen »longitudinal analyse« er her brugt i samme betydning som i f. eks. Poul Meyer & Jens Jeppesen, *Sofavælgerne* (København 1964). Andre forfat-

de fleste nyere adfærdsundersøgelser er statiske, undersøger fænomener, der lader sig henføre til ét bestemt tidspunkt, – som regel analysetidspunktet. I det omfang, man indfører tidsaspektet, er det oftest i form af panel-surveys, i hvilke man interesserer sig for ændringer i individuelle variabler over ganske korte tidsrum.

Således har situationen været i mange år. En sociolog, Stuart A. Rice, der i slutningen af 1920'erne introducerede kvantitative metoder i politisk forskning, konstaterede, at han tilsyneladende var den første overhovedet, der anvendte tidsrækkeopstilling og analyse på politiske fænomener, – og det på et tidspunkt, da longitudinale analyser allerede havde vist deres store værdi i den økonomiske teori ⁹.

Den sparsomme beskæftigelse med longitudinale problemstillinger har i de senere år givet anledning til overvejelser blandt politiske adfærdsforskere.

»I wonder whether political scientists, by focusing too frequently on unique case data or political act, or when using aggregate data, by focusing primarily on proportions, are missing the »scientific truths« that might be derived from longitudinal analysis emphasizing rates of change . . .«

slutter en amerikansk adfærdsforsker en afhandling om politiske processer ¹⁰.

Endnu tydeligere er problemet trukket op af en anden amerikaner, der om analysen af ændringer i politisk relevante fænomener gennem tiden siger, at den udgør »the most troublesome of methodological dilemmas in the study of political behavior« ¹¹.

Samme forsker giver en art forklaring på og vurdering af tingenes tilstand:

»Treatment of political change has been left largely to the historians of institutions, with the result that historical and institutional study in political science are often considered identical. This is unfortunate because, from the perspective of a science of politics rather than a history of politics, the analysis of change through time has as its goal not historical reconstruction but the discovery of causal relationships«.

tere forbeholder denne term for undersøgelser, der er baseret på gentagne iagttagelser af samme objekt, – se f. ex. *Nathan Goldfarb*, *Longitudinal Statistical Analysis*, (Illinois, 1960).

9. *Stuart A. Rice*, *Quantitative Methods in Politics* (New York, 1928), p. 280. Jfr. også *Harold F. Gosnell*, *Statisticians and political scientists*, *American Political Science Review*, Vol. 27 (1933), pp. 392–403, se især pp. 399–401.
10. *S. Sidney Ulmer*, *Stochastic Process Models in Political Analysis*. I *John M. Claunch*, ed. *Mathematical Applications in Political Science*, (Dallas, Texas, 1965) p. 20.
11. *Heinz Eulau*, *The Behavioral Persuasion in Politics*, (New York, 1963), p. 127.

Sagt med andre ord påstås her, at politologerne har skudt de longitudinale opgaver fra sig, og at de herved har afskåret sig fra studiet af en mængde kausale sammenhænge mellem politiske fænomener, kausale sammenhænge, der kun lader sig identificere gennem en longitudinal undersøgelse.

Vi er naturligvis her ved det centrale punkt. Der ville ikke være grund til at undre sig over den manglende anvendelse af tidsrækkeanalyse i historie og politisk videnskab, såfremt tidsrækker kun kunne lede os frem til trivielle resultater, eller til resultater, vi kunne nå lettere ad andre veje. Anvendelsen af tidsrækker må indebære selvstændige forskningsmæssige fordele.

Spørgsmålet bliver da, hvilke fordele denne metode frembyder for historikere og politologer?

For det første er tidsrækken en praktisk og en meget enkel måde at beskrive en udvikling på. I stedet for en verbal fremstilling bruger man en tabel- eller diagram-fremstilling. Man behøver blot at tænke på, hvor tungt læst en økonomisk-historisk afhandling ville blive, såfremt man var afskåret fra at anvende tidsrækker i fremstillingen.

For det andet tillader anvendelsen af tidsrækker, at den enkelte forsker bliver i stand til at beherske og overskue større datamængder i og med, at tidsrækken ofte komprimerer indviklede sammenhænge ned til et enkelt tal. Det ville, for at nævne et eksempel, være vanskeligt at danne sig et indtryk af den økonomiske udvikling i Danmark, såfremt man ikke kunne disponere over tidsrækker af pristal, arbejdsløshedsprocenter, diskontosatser etc. Specielt hvis den betragtede udvikling strækker sig over et stort åremål, frembyder anvendelsen af tidsrækker fordele i denne henseende.

Tidsrækkens største værdi ligger dog nok i, at den lader sig anvende i det af Heinz Eulau fremhævede øjemed: til efterforskning af kausal-sammenhænge mellem politiske fænomener. Ved sammenligning af variationerne i to eller flere tidsrækker bliver forskeren i stand til at foretage generalisationer. En konstateret korrelation mellem tidsrækkerne kan under forskellige betingelser tages som udtryk for en årsagssammenhæng mellem de i tidsrækkerne beskrevne fænomener¹².

En enkeltstående tidsrække tillader derimod ikke slutninger om kausal-sammenhænge. Fordi man konstaterer udsving i den betragtede variabels

12. Det er bemærkelsesværdigt, at samfundsvidenskabernes metodologiske standardværker så godt som ikke beskæftiger sig med den longitudinale analyses metodik; se dog *Georg Karlsson*, ed, *Sociologiska Metoder*, (Stockholm 1961), pp. 224-54. En fortræffelig indføring i tidsrækkeanalyse findes i *V. O. Key, Jr.*, *A Primer of Statistics for Political Scientists*, (New York, 1959), kap. 2-3.

værdier, bliver man ikke dermed i stand til at forklare disse udsving. Den manglende kontrol over andre faktorer gør kausale tolkninger yderst usikre. Men i det omfang bevægelserne i variabelen tidsmæssigt er sammenfaldende med begivenheder, man fra andre kilder har kendskab til, kan betragtningen af tidsrækken give forskeren ideen til hypoteser, hvis bærekraft kan prøves særskilt. Det er først og fremmest dette aspekt, der har betinget anvendelsen af tidsrækker i den her foreliggende afhandling.

3. Problemstillingen

Formålet med denne undersøgelse, der er baseret på opstilling og inspektion af nogle tidsrækker, er primært gennem en beskrivelse af udviklingen i de betragtede variabler at skabe et grundlag for at opstille hypoteser om lovgivningsprocessens forløb og dens afhængighed af forskellige mandatmæssige konstellationer. Resultaterne er således foreløbige og sigtet i første omgang deskriptivt.

Den foreløbige oversigt over problemstillingen søges tilvejebragt gennem en identifikation af partiernes stillingtagen ved afstemningerne under 3. behandling af regeringens lovforslag. Disse afstemningsresultater har endnu ikke været gjort til genstand for systematiske undersøgelser her i landet. For andre landes parlamentsforskning har afstemningerne i parlamenterne derimod længe udgjort en central datamasse¹³. Det er først og fremmest amerikanske forskere, der har beskæftiget sig med de let tilgængelige data, der foreligger i form af roll-calls¹⁴ fra en mængde folkerepræsentationer, dels på unionsplan, dels på statsplan. Efterhånden er også afstemningerne i de europæiske landes parlamenter og i en række internationale organisationers repræsentative forsamlinger blevet gjort til genstand for analyse, således at der i dag begynder at tegne sig muligheder for gennemførelsen af sammenlignende undersøgelser på dette punkt.

13. Bibliografiske oversigter findes i *John C. Wahlke*, *Behavioral Analyses of Representative Bodies*, (i *Austin Ranney*, ed, *Essays on the Behavioral Study of Politics*, (Illinois, 1962)), samt i *Norman Meller*, *Legislative Behavior Research*, *Western Political Quarterly*, vol. 13, (1960), pp. 131-53, og *Heinz Eulau*, *Recent Developments in the Behavioral Study of Politics* (Stanford, 1961).

14. Roll calls er afstemninger, ved hvilke de enkelte repræsentanters stemmeafgivning registreres efter mundtlig tilkendegivelse, jvf. afstemninger ved navneopråb i det danske Folketing. Se *Inter-Parliamentary Union* (ed.), *Parliaments* (London, 1962) p. 177.

Man har ved udnyttelsen af disse data i meget høj grad koncentreret sig om at belyse to problemstillinger:

For det første har man interesseret sig for at undersøge graden af sammenhold inden for det enkelte parti i folkerepræsentationen. I hvilket omfang stemmer partiets parlamentsmedlemmer ensartet, – i hvilket omfang udgør de en blok?

Dette problem blev først taget op til behandling af Lowell¹⁵ ved århundredskiftet. Senere udviklede sociologen Stuart A. Rice¹⁶ statistiske metoder til måling af sammenholdet. Hans »Index of Cohesion« anvendes fortsat som det væsentligste hjælpemiddel ved studiet af partiernes sammenhold.

For det andet har man interesseret sig for – på tværs af partilinjerne – at identificere blokke af parlamentsmedlemmer, der indtager en ensartet holdning i bestemte lovgivningsspørgsmål. Også her var Stuart A. Rice foregangsmand, men på dette område er man i de senere år slået ind på anvendelsen af betydeligt mere komplicerede analysemetoder, først og fremmest Guttman-skalering¹⁷.

De skitserede problemstillinger og de hertil knyttede kvantitative målemetoder kan tilsyneladende ikke give en dansk parlamentsforsker megen inspiration. De spørgsmål, man rejser, giver kun interessante svar i parlamenter, der er karakteriseret ved heterogent sammensatte partier, parlamenter, hvor lovgivningsprocessen er præget af diffus majoritetsdannelse. Hvor det som i de danske folketingsgrupper hører til undtagelserne, at et medlem stemmer anderledes end sine partifæller, har det ikke megen mening at beregne et kohæsiionsindex eller at forsøge sig med skalogram-analyser. Med en så udpræget blokmæssig majoritetsdannelse¹⁸ som den danske får den enkelte folketingsmands adfærd under afstemningen kun sekundær interesse. Det er naturligvis et relevant spørgsmål at undersøge, i hvilket omfang og under hvilke forhold, der forekommer brud på danske folketingsgruppers sammenhold, men generelt gælder det – i hvert fald for den her betragtede periode – at det er forsvarligt at se bort fra enkelte

15. *A. L. Lowell*, *The Influence of Party upon Legislation in England and America*. (Annual Report of the American Historical Association, 1901, vol. 1).

16. *Stuart A. Rice*, op. cit. *Ibid.* *The Behavior of Legislative Groups*, *Political Science Quarterly*, vol. 40, (1925), pp. 60–72.

17. En bemærkelsesværdig afhandling, der belyser disse undersøgelsers rækkevidde, er den amerikanske historiker, *W. O. Aydelotte's Voting Patterns in the British House of Commons in the 1840's*, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 5 (1962–63), pp. 134–63.

18. Om begreberne diffus og blokmæssig majoritetsdannelse, se *Poul Meyer* op. cit. pp. 95–96.

individuers »afvigende« stemmeafgivning, med andre ord, man kan betragte folketingsgrupperne som »gruppepersoner« og udelukkende koncentrere sig om at undersøge relationerne mellem disse i afstemningsfasen¹⁹. Noget helt andet er, at man her udmærket kan anvende metoder, der er logisk beslægtet med de metoder, som anvendes i amerikansk roll-call-forskning til et helt andet formål.

De i det følgende opstillede tidsrækker er blevet til ved statistisk bearbejdning af foreliggende massedata i form af den officielle registrering af afstemningsresultaterne i Folketinget. Massedata må selvfølgelig ligesom alle andre former for kildemateriale underkastes kritik²⁰.

Man har to sæt kilder til rådighed, begge tilvejebragt på Folketingets egen foranledning. For det første Folketingstidende, der nøjes med kort at registrere, hvor mange stemmer der blev afgivet for og imod forslagene, og hvormange folketingsmedlemmer der afholdt sig fra at stemme. Folketingstidende tillader på dette grundlag en beregning af, hvor mange medlemmer, der deltog i afstemningen; hvad det officielle referat af forhandlingerne derimod ikke tillader, er en identificering af de enkelte folketingsmedlemmers holdning. Denne lader sig, bortset fra de relativt få afstemninger med navneopråb, kun oplyse i det omfang, hvori et medlem under forhandlingerne har givet udtryk for, hvorledes han agter at stemme. Partiernes holdning kan man gennem Folketingstidende kun danne sig et indtryk af gennem ordførernes indlæg.

Den anden kilde, der står til rådighed, er Folketingsårbogen, der som bekendt indeholder sammentrængte referater af lovforslagene og af deres behandling i Folketinget. Det er værd at nævne, at Folketingsårbogen, skønt i hele sit oplæg en sekundær kilde, er vor eneste mulighed for at få oplysninger om visse aspekter ved afstemningen.

For det første er den som regel, dvs. bortset fra ovennævnte kategori af tilfælde, den eneste eksisterende officielle kilde til belysning af de enkelte folketingsmænds holdning. Som hovedregel registrerer årbogen, hvilke folketingsmænd, der har stemt anderledes end folketingsgruppens flertal; denne praksis er dog ikke fulgt konsekvent: dels registreres »afvigende« stemmeafgivning ikke, hvor et større antal folketingsmænd inden for en eller flere folketingsgrupper har indtaget særstandpunkter, og dels har redaktionspraksis undergået visse ændringer i det her betragtede, forholdsvis korte åremål. Mens det for årene lige efter 2. ver-

19. Dette synspunkt er uddybet i *Mogens N. Pedersen*, *Consensus and Conflict in the Danish Folketing 1945–65*, *Scandinavian Political Studies*, vol. 2, (1967).

20. *Jörgen Weibull*, *Kvantitativ Metod i Historisk Forskning. HISTORIE*, *Jyske Samlinger*, Ny Række VII, 1, (1966), pp. 42 ff.

denskrig er helt umuligt at skabe et blot nogenlunde overblik over den afvigende stemmeafgivnings omfang og karakter, bliver betingelserne herfor straks bedre i tiden efter 1953. Forklaringen på dette forhold må dels søges i skiftende redaktionspraksis, men dels også i en tilsyneladende øget tendens til at »afvigerne« i mundtlige indlæg inden afstemningen har markeret deres særstandpunkter.

På et andet punkt er Folketingsårbogen også at foretrække for Folketingstidende: Folketingsårbogen registrerer det enkelte partis holdning ved afstemningen, hvorimod Folketingstidende kun nævner antallet af stemmer. Dette er ikke helt uvæsentligt, idet man kan iagttage, at der i den første del af den her betragtede periode forekom ikke helt få tilfælde, hvor de mindre partier overhovedet ikke gennem en ordfører eller på anden måde gav udtryk for deres stillingtagen til det behandlede forslag på dets vej gennem Folketinget ²¹.

Da ydermere talrige stikprøver tyder på, at Folketingsårbogens oplysninger om afstemningernes udfald er pålidelige, har jeg uden betænkelighed anvendt Folketingsårbogens oplysninger som kilde til afstemningernes udfald, – dog suppleret med Folketingstidende i det ikke ubetydelige antal tilfælde, hvor årbogens oplysninger var ufuldstændige.

4. Graden af enighed i afstemningerne

Efter disse bemærkninger om tidsrækkeens anvendelse og om det anvendte kildemateriale er tiden inde til en beskrivelse af afstemningerne i den betragtede periode. Jeg har i første række interesseret mig for at besvare følgende spørgsmål: I hvilket omfang er de repræsenterede partier enige om regeringens lovforslag ved lovgivningsprocessens afslutning? Dette spørgsmål kan præciseres på flere forskellige måder, – jeg har foretrukket at formulere det i tre underspørgsmål:

1. Hvor stor en andel af samtlige vedtagelser var énstemmige således at forstå, at alle repræsenterede partier stemte for forslaget? ²²

2. Hvor stor en andel af afstemningerne var karakteriseret derved,

21. Se f. eks. behandlingen af Forslag til *Lov om Optagelse af Statslån i Den Internationale Bank for Genopbygning og økonomisk Udvikling*, Rigsdagsårbog 1946–47 pp. 206 ff.; af Forslag til *Lov om Tilvejebringelse af Midler til beskæftigelsesfremmende Foranstaltninger*, *ibid.* pp. 110 ff., af Forslag til *Lov om Udskrivning af Indkomst- og Formueskatten til Staten for Skatteåret 1947–48*, *ibid.* pp. 120 ff.

22. Termen »énstemmighed« bruges i denne afhandling anderledes end i Folketingets sproglige praksis, hvor énstemmighed siges at foreligge, når ingen partier stemmer imod forslaget. I den officielle sprogbrug ville antallet af énstemmige vedtagelser være betydeligt større.

at de fire »gamle« partier var enige om forslaget, mens ét eller begge de til enhver tid eksisterende øvrige partier tog afstand fra forslaget, – den situation man i politisk sprogbrug som regel benævner »bred enighed«.

3. Hvor stor en andel af afstemningerne var karakteriseret ved manglende enighed mellem de fire »gamle« partier? ²³

Denne grove tredeling af afstemningerne udtømmer, således som kategorierne er defineret, de forskellige mulige kombinationer, uden at der kommer til at foreligge overlappning mellem de tre typer. I anden forbindelse ville muligvis andre kombinationer være mere relevante at få belyst, – på dette sted, hvor sigtet er rent deskriptivt, forekommer de her udvalgte typer at være de mest relevante.

I perioden 1945–66 har de 2727 afstemninger fordelt sig således:

I. »Enstemmighed«	59 %
II. »Bred enighed«	26 %
III. »Ikke enighed«	15 %

Det er nærliggende at spørge, i hvilket omfang der i perioden forekommer afvigelser fra denne fordeling. Er det muligt at konstatere variationer i andelen af énstemmige vedtagelser, vedtagelser med »bred enighed« og de øvrige vedtagelser? Og specielt er det af interesse at undersøge, om det er muligt at konstatere en sammenhæng mellem bevægelser i disse variabler og andre faktorer, primært de skiftende parlamentariske konstellationer i efterkrigstiden?

For at få et grundlag for besvarelsen af disse spørgsmål har jeg i *fig. 1* opstillet nogle tidsrækker, der fastholder fordelingen af samtlige afstemninger i de enkelte folketingsår på de tre nævnte kategorier ²⁴. Endvidere er i diagrammet fastholdt de procentuelle fordelinger i de enkelte regeringsperioder.

Man ser, at der i perioden er sket betydelige forskydninger mellem kategorierne. Befrielsessommerens samlingsregering gennemførte, hvad

23. Denne kategori defineres således:

$$\frac{N \div (I \text{ abs} + II \text{ abs}) \times 100}{N} \quad \text{hvor } N \text{ er antallet af vedtagne forslag.}$$

N er antallet af vedtagne forslag.

24. Ved beregningen er der set bort fra de grønlandske repræsentanter, fra Slesvigske Parti, fra medlemmer, der stod uden for partierne, samt fra partidannelserne Liberalt Centrum (1964–66) og Socialistisk Folkeparti i tidsrummet 1958–60. Endvidere er Folketingets kortvarige samlinger i perioden slået sammen med andre samlinger for derigennem at skabe et klarere overblik (1957/58 = 1956/57, II + 1957/58 og 1959/60 = 1959/60 + 1960/61, I). Samme forenkling er anvendt overalt i afhandlingen.

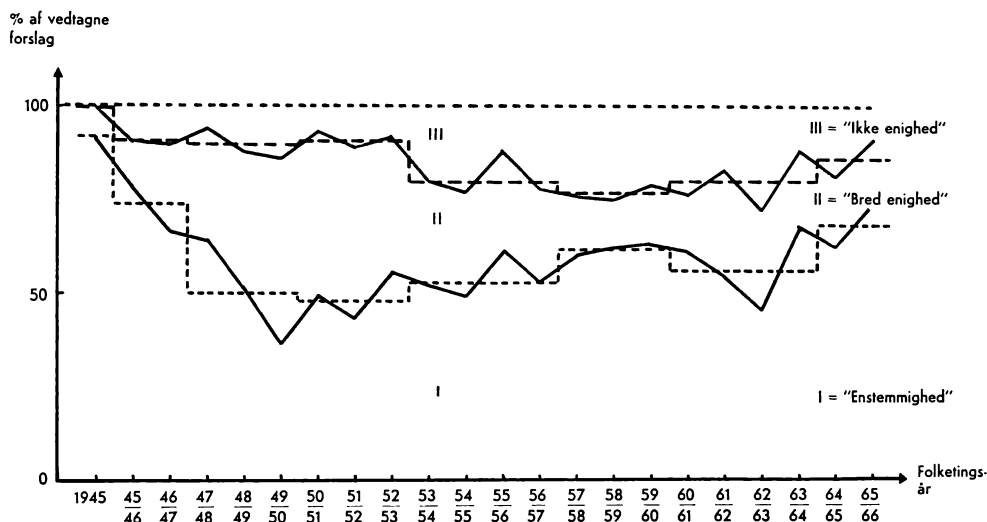


Fig. 1.

Afstemningerne i de enkelte folketingsår fordelt m. h. t. graden af enighed om regeringens lovforslag. Relativ fordeling.

(De punkterede stabeldiagrammer angiver gennemsnit for de enkelte regeringsperioder).

der ikke kan forundre nogen, hovedparten af sine forslag med tilslutning fra alle partier i Folketinget. De følgende år, indtil begyndelsen af 1950'erne, var karakteriseret af en meget høj frekvens af »bred enighed«: ca. 90 % af de vedtagne forslag blev, år for år, vedtaget med tilslutning fra i hvert fald de fire »gamle« partier. Samtidig tog imidlertid de små oppositionspartier, Danmarks Retsforbund og Danmarks kommunistiske Parti, i flere og flere tilfælde afstand fra regeringens lovforslag, således at man i 1949/50 opnåede en kulmination af de små partiers afstemningsmæssige afstandtagen, idet kun 47 % af de vedtagne lovforslag i dette folketingsår fandt støtte hos alle partier.

1953 fremtræder i dette diagram som et skelsættende år i dansk efterkrigstidspolitik. Den socialdemokratiske mindretalsregering under Hans Hedtofts ledelse havde ikke ved sin tiltræden fået noget bestemt tilsagn om støtte, men måtte manøvrere sig frem fra sag til sag. Den mødte en skærpet modstand fra Venstre og Det konservative Folkeparti, hvilket kommer klart frem ved betragtning af diagrammet: det relative antal lovforslag, vedtaget uden enighed mellem de fire »gamle« partier, fordobledes i denne periode, og som man ligeledes ser, var der tale om en varig ændring i afstemningsmønstrene. Bemærkelsesværdigt er det, at de

mindre oppositionspartier i en vis – omend beskeden – grad indtog en mere positiv holdning til regeringens lovforslag i perioden.

Man bemærker, at der i tiden efter 1960 har været en udpræget tendens til parallelt forløb af de to kurver. Der synes at eksistere en vis ligefrem korrelation mellem de »gamle« partiers og de øvrige partiers stemmeafgivning. En forklaring kræver nærmere analyse af afstemningerne, men det er dog rimeligt at tolke sammenfaldet som udtryk for tilstedeværelsen af en baggrundsvariabel, in casu nogle særlige træk ved de forslag, der er blevet fremsat i perioden. Den ensartede reaktion fra de to typer af partier skulle således forklares ved det, jeg nedenfor i *afsnit 7* vil benævne regeringens lovgivningsstrategi. Om andet og mere end en upræcis hypotese er der dog ikke tale.

De tidsrækker, der indtil nu er opstillet, er meget enkle; de rækker ikke videre end til en simpel registrering, opsummering og procentberegning af de foreliggende data. Heraf følger også, at de ikke tillader andet og mere end ovenstående kortfattede kommentarer til den politiske udvikling. Ønsker man et nuanceret billede, må man gribe til mere komplicerede metoder, der tager hensyn til nogle af de faktorer, som den simple opstilling ser bort fra.

For det første gælder det, at de oven for opstillede tidsrækker kun registrerer udviklingen i tre variabler, »énstemmighed«, »bred enighed« og »ikke enighed«. De giver således ikke noget billede af det enkelte partis holdning ved afstemningerne.

For det andet registrerer de kun, om de betragtede konstellationer af partier stemte *for*, eller om de ikke støttede forslagene. Der er således ikke taget hensyn til, at der ved Folketingets afstemninger foreligger tre adfærdsmuligheder, »ja«, »nej« og »stemmer ikke«, tre muligheder, der udtrykker forskellig holdning til forslagene.

For det tredje indgår alle vedtagne regeringsforslag med lige stor vægt ved opstillingen af tidsrækkerne. Det kunne synes en relevant indvending at rette mod metoden, at den ikke tager hensyn til lovforslagenes »vigtighed«, men at afstemningen om finansloven registreres med samme vægt som f. eks. afstemningerne om en lov om indfødsrets meddelelse.

I det følgende vil jeg dels korrigere for de to første mangler og dels drøfte den sidste indvending.

5. De enkelte partiers holdning til regeringens lovforslag

En oversigt over samtlige 2727 afstemninger, der tager hensyn, dels til hvert enkelt partis stillingtagen og dels til de tre muligheder for stemme-

afgivning, der foreligger, kan kun opnås gennem anvendelsen af en registreringsmåde, der koncentrerer sig om visse aspekter ved afstemningerne og ser bort fra andre. Adskillige muligheder står åbne; hvad jeg i det følgende vil opridse er et *index*, der tillader den ønskede kondensering af datamassen og dermed muliggør en longitudinal beskrivelse. Det må betones, at det foreslåede *distanceringsindex* kunne opstilles på anden måde; den valgte form er begrundet i en hensigtsmæssighedsbetragtning: den forbinder en simpel beregningsmåde med et forholdsvis omfattende anvendelsesområde.

Det her anvendte *distanceringsindex* tilstræber primært en registrering af, i hvilket omfang de forskellige i Folketinget repræsenterede partier har stemt anderledes end regeringspartiet (regeringspartierne). Index'et bygger på en parvis sammenligning af partiernes stemmeafgivning med henblik på at iagttage forskelle i de betragtede to partiers adfærd. Fremgangsmåden har været den, at der for en given periode (normalt et folketingsår) er foretaget en sammenligning af to partiers stemmeafgivning ved behandlingen af hvert eneste lovforslag. Hver gang de to partier har stemt ens, er dette blevet markeret med *0 point*; hver gang det ene parti har stemt *for* et forslag, mens det andet har stemt *imod*, er dette blevet markeret med *1 point*; og hver gang det ene parti har *undladt at stemme*, mens det andet har stemt enten *for* eller *imod*, har pointsværdien udgjort *1/2*. Denne pointsvurdering hviler naturligvis på en forudsætning om, at en *kvalitativ* forskel mellem de tre former for stemmeafgivning lader sig udtrykke *kvantitativt*, og at netop den her anvendte pointsskala ($0-1/2-1$), skønt arbitrært valgt, giver et realistisk udtryk for forskellene i partiernes holdning til et givet forslag. Ved at addere pointsværdierne fra samtlige sammenlignede afstemninger i det betragtede folketingsår, får man en *absolut pointssum*, og ved at sætte denne i relation til det samlede antal afstemninger, får man en talstørrelse, der, kombineret med lignende tal fra andre år, giver mulighed for en longitudinal sammenligning af de to partiers »*distance*« fra hinanden, dvs. *graden af tendens til forskelligartet stemmeafgivning*. Index'et antager værdien 0, når partierne stemte fuldstændig ensartet i perioden, og værdien 100, når de ved hver eneste afstemning indtog diametralt modsat holdning til forslagene (dvs. når det ene parti stemte *for*, og det andet *imod*)²⁵. Det er allerede af

25. Distanceringsindex'ets matematiske udformning og egenskaber er følgende: Lad X_{ab} repræsentere antallet af afstemninger, hvor partierne a og b stemte ens, Y_{ab} antallet af afstemninger, hvor det ene af partierne undlod at stemme, mens det andet enten stemte *for* eller *imod*, og Z_{ab} antallet af afstemninger, hvor det ene parti stemte *for* og det andet *imod*. Hvis det samlede antal vedtagne regeringsforslag i en given periode udgør N, vil flg. relation gælde:

$$X_{ab} + Y_{ab} + Z_{ab} = N.$$

Bilag 1

Distanceringsindex 1945-66.

Partier	1945	45/46	46/47	47/48	48/49	49/50	50/51	51/52	52/53	53/54
A-B	0	5,7	5,9	3,4	2,4	4,5	5,2	7,8	5,7	4,2
A-C	0	4,9	5,2	1,4	3,1	4,1	0,4	0	0,6	8,7
A-D	0	4,3	4,8	1,7	5,1	5,2	0,4	0	0,6	9,7
A-E	8,4	8,3	13,3	25,8	23,6	33,1	28,8	36,8	24,7	26,0
A-F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A-K	0	5,4	10,0	12,7	20,5	23,8	32,8	30,6	23,0	25,2
A-U	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
B-C	0	2,0	0,7	4,8	5,5	8,6	5,6	7,8	5,2	11,5
B-D	0	1,4	1,1	5,2	7,5	9,0	5,6	7,8	5,2	13,9
B-E	8,4	7,4	14,1	23,1	22,8	31,3	23,6	31,4	21,3	22,6
B-F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
B-K	0	10,6	15,9	12,1	18,9	20,7	27,6	22,9	17,2	21,2
B-U	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C-D	0	0,6	0,4	0,3	4,3	3,8	0	0	0	2,4
C-E	8,4	7,7	14,1	25,8	26,0	31,7	28,4	36,8	25,3	27,1
C-F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C-K	0	9,7	15,2	14,1	22,8	27,2	33,2	30,6	22,4	25,0
C-U	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D-E	8,4	7,1	13,7	26,2	27,2	31,0	28,4	36,8	25,3	27,4
D-F	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D-K	0	9,1	14,8	14,5	24,0	28,2	33,2	30,6	22,4	26,0
D-U	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-K	8,4	10,0	18,1	18,6	26,0	29,3	24,0	27,9	25,9	22,2
F-U	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ovenstående klart, at dette index tillader måling af distancen, ikke alene mellem et regeringsparti og et oppositionsparti, men mellem to vilkårligt valgte partier. En sådan parvis sammenligning af de partier, der har været repræsenteret i det danske Folketing i tiden efter 2. verdenskrig, kan findes i *bilag 1* ²⁶.

Når der således for hver eneste partikombination i hvert folketingsår siden 1945 er beregnet en indexværdi, lader disse værdier sig indtegne i diagrammer, der tillader et lettere overblik over den longitudinale udvikling. *Fig. 2* gengiver et udsnit af de målte distancer, nemlig distancerne mellem Socialdemokratiet og hvert af de øvrige partier. Som følge

Distanceringsindex'et defineres da således:

$$DI_{ab} = \frac{(0 \times X_{ab} + 1/2 \times Y_{ab} + 1 \times Z_{ab}) \times 100}{N}$$

og det vil gælde, at

$$0 \leq DI_{ab} \leq 100$$

idet $DI_{ab} = 0$ for $X_{ab} = N$, og $DI_{ab} = 100$ for $Z_{ab} = N$.

26. Jvf. dog note 24.

Alle partikombinationer.

54/55	55/56	56/57	57/58	58/59	59/60	60/61	61/62	62/63	63/64	64/65	65/66
2,4	2,2	1,3	0,7	0	0	0	0	0	0	0,8	0
16,5	8,6	16,2	18,7	17,9	11,4	14,4	12,8	20,6	7,0	11,3	7,5
15,5	7,5	11,7	15,5	14,6	14,3	16,5	8,3	19,0	7,4	9,8	0,4
27,6	22,0	22,1	1,1	0,4	0	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	7,7	15,0	21,4	9,3	17,3	10,2
22,8	18,3	15,6	19,8	19,1	15,4	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	30,9	27,4	32,9	17,4	22,9	14,2
18,9	10,8	17,5	19,4	17,9	11,4	14,4	12,8	20,6	7,0	12,0	7,5
17,9	7,5	13,0	14,5	14,6	14,3	16,5	8,3	19,0	7,4	10,5	0,4
27,2	19,9	20,8	1,8	0,4	0	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	7,7	15,0	21,4	9,3	16,5	10,2
21,3	16,1	14,3	19,1	19,1	15,4	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	30,9	27,4	32,9	17,4	22,9	14,2
1,9	3,2	7,1	5,4	3,3	4,3	5,2	6,0	4,8	1,9	3,8	7,1
23,8	16,7	21,4	19,1	17,5	11,4	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	19,1	24,0	29,3	10,0	21,0	12,2
23,8	23,7	29,2	26,2	20,7	24,6	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	16,5	16,9	15,5	12,0	12,4	6,7
25,7	17,7	28,6	15,8	14,2	14,3	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	22,1	19,5	29,3	10,5	20,3	10,6
23,8	20,4	27,3	21,6	17,5	22,5	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	16,5	21,4	15,5	13,2	13,1	13,8
24,3	23,1	19,5	19,4	19,5	15,4	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	27,3	31,2	36,9	19,0	24,4	15,0

af, at Socialdemokratiet har været regeringsdannende i største delen af perioden, og endvidere, at distancen mellem Socialdemokratiet og regeringspartierne i årene 1950–53 var minimal, kan man samtidig betragte diagrammet som en grafisk fremstilling af distancen mellem regeringspartier og oppositionspartier, i hvert fald i årene 1947–66.

En betragtning af *fig. 2* bekræfter og præciserer de kommentarer, der blev knyttet til *fig. 1*. For det første fremgår det klart, at »afstanden« mellem Socialdemokratiet og de øvrige partier gennem hele perioden har været relativt lille, når man sammenholder den faktiske »afstand« med den principielt mulige. Dernæst præciseres den tidligere iagttagne forskel på de »gamle« oppositionspartiets og de to »nye« oppositionspartiets stillingtagen, men her får man ikke alene et talmæssigt udtryk for denne stillingtagen, men også et billede af ligheder og forskelle mellem de pågældende partier: man bemærker således, hvorledes der gør sig en klar tendens gældende til ensartethed i V's og KF's holdning, – og samme ensartethed kan konstateres for så vidt angår DR's og DKP's holdning i perioden 1945–57 og SF's og U's holdning efter 1960.

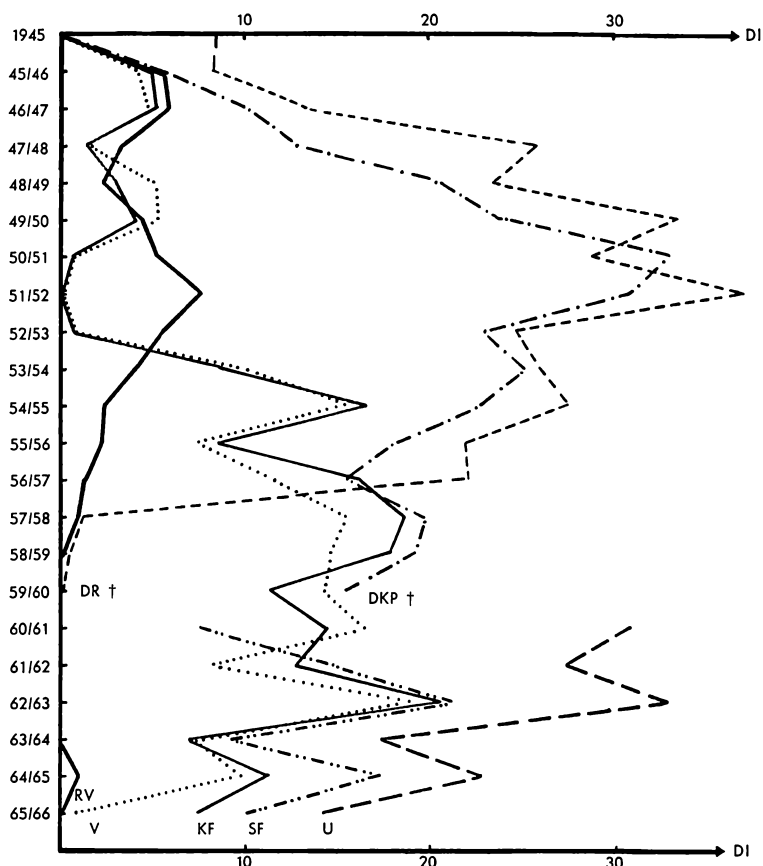


Fig. 2.

Distanceringsindex: Socialdemokratiets stemmeafgivning sammenlignet med de øvrige partiers. 1945-65.

Påstanden om 1953 som et skelsættende år i dansk efterkrigs politik dokumenteres også her, når man betragter den markante ændring i V og KF's holdning til regeringens forslag. Hvad der dog forekommer af størst interesse ved en betragtning af diagrammet er den udprægede enighed, der forelå mellem disse to partier som regeringspartier og SD som det største oppositionsparti i årene forud for 1953. SD stemte bortset fra to tilfælde i tre år for alle regeringens Eriksen-Kraft's lovforslag²⁷

27. Ved vedtagelsen af *Lov om forbrugerpriser på rugbrød og mælk* i folketingsåret 1952/53 afholdt SD sig fra at stemme for regeringens forslag, efter at et af SD stillet ændringsforslag var blevet forkastet, jvf. hertil Rigsdagsårbogen 1952/53, pp. 223-28.

og udviste hermed en adfærd, der afviger stærkt fra alle tilvante forestillinger om oppositionens rolle i dansk parlamentarisme²⁸. Diagrammet tydeliggør, hvorledes afstemningsmønsteret i tiden efter 1960 har været præget af en forbavsende parallellitet i de forskellige partiers holdning. Først i det seneste folketingsår forekommer der et brud på dette parallelle forløb, derved at Venstre, – man tør hævde som led i en bevidst politik – har vist større tendens til enighed med Socialdemokratiet ved afstemningerne end på noget andet tidspunkt siden 1953.

6. Vigtige kontra betydningsløse afstemninger

I de her opstillede tidsrækker indgår alle afstemninger med lige stor vægt. Afstemningerne om finansloven, om skattelovene og om andre store lovkomplekser vejer ikke tungere i beregningerne end f. eks. afstemninger om love om indfødsrets meddelelse eller om en »lov om ændring af lov om bekæmpelse af flyvehavre«. Alle afstemninger betragtes som lige »vigtige«, – eller formuleret mere præcist, der abstraheres fra »vigtigheds«-aspektet.

Man kunne på denne baggrund spørge, om ikke en sådan undladelse af at forsyne afstemningerne med vægte bevirker, at tidsrækkerne giver et skævt billede af den beskrevne politiske udvikling.

Svaret må være et nej i det konkret foreliggende tilfælde. Når formålet med opstillingen af tidsrækker er en beskrivelse af, *i hvilket omfang* partiernes holdninger ved afstemningerne var sammenfaldende eller stod i modsætning til hinanden, så er en vejning ikke på sin plads.

P. d. a. s. er det også klart, at man i forbindelse med andre problemstillinger vil kunne finde det hensigtsmæssigt eller ligefrem nødvendigt at lade afstemningerne indgå i beregningerne med forskellig vægt eller at udelade en større eller mindre del. Såfremt man vil bruge holdningerne ved de her betragtede afstemninger som indikatorer for f. eks. det danske

Ved vedtagelsen af *Lov om ændring i lov om offentlig forsorg (vedrørende den offentlige skolebespisning)* i folketingsåret 1950/51 blev det af ministeren fremsatte forslag på initiativ af *RV* og med støtte fra *SD* og *DKP* ændret i et sådant omfang, at regeringspartiernes medlemmer afholdt sig fra at stemme, hvorefter forslaget gennemførtes af partierne *SD*, *RV* og *DKP* imod *DR's* stemmer. Om denne i efterkrigstiden enestående situation, se nærmere Rigsdagsårbogen 1950/51, pp. 322–27.

28. Sammenlign f. eks. disse afstemningsmønstre med omtalen af det Radikale Venstre som det parti, »der garanterede ministeriet et flertal indtil forfatningsspørgsmålet var løst«. (*Frantz Wendt*, op. cit. p. 386). Jvf. også følgende bemærkning: »Som mindretalsregering måtte Erik Eriksens ministerium bygge på radikal støtte – eller i det mindste neutralitet – i afgørende afstemninger«. (*H. Westergaard Andersen*, op. cit., p. 151).

politiske systems »grad af enighed«, så fremkommer en afvejning på sin plads, ikke mindst, såfremt man ønsker at benytte disse data i komparativt øjemed, ved sammenligninger mellem to eller flere politiske systemer.

Denne konstatering kan retfærdiggøre en digression om »vægt-problemet«, så meget mere som der her foreligger et problem, der er fælles for historikere og politologer.

Når en historiker foretager en beskrivelse af en politisk udvikling, som den vi her beskæftiger os med, så foretager han en udvælgelse. Han vil fremdrage visse lovbehandlinger som særligt væsentlige for beskrivelsen, mens andre kun lige nævnes. Størsteparten af de aktiviteter, der udgør Folketingets lovgivningsvirksomhed, omtales slet ikke. »Kun et udsnit af de fakta, som latent er til stede i kildematerialet, findes værdige til at kaldes historiske. Det er historikeren, der tillægger dem denne kvalitet ved at uddrage dem af kildestoffet og føje dem ind i sin fremstilling«²⁹.

Denne udvælgelse er der intet suspekt i, – at den foregår, og at den bestemmes af en lang række faktorer, erkendes og accepteres af vel sagtens alle historikere.

Den historiker, der vil beskrive dansk efterkrigstidspolitik og undersøge relationerne mellem de politiske partier i Folketinget, udvælger altså en del af den store datamasse, fordi den angår fænomener, der er »vigtige«. Hermed rejses det væsentlige spørgsmål: hvad er så »vigtigt«, at det fortjener en beskrivelse? – og vi befinder os midt i den problemstilling, der blev nævnt oven for.

Jeg skal ikke forsøge at granske de historikers hjerte og nyrer, som har givet ansatser til en beskrivelse af periodens politiske udvikling, men det er vel ikke helt forkert at hævde, at to kriterier anvendes ved udvælgelsen, supplerende hinanden eller konkurrerende med hinanden. For det første vil historikeren tendere imod at betragte som »vigtige« de begivenheder, der af samtiden blev anset for at være væsentlige, de begivenheder, som viedes stor omtale i massemedierne, eller som politikerne selv fremhævede som vendepunkter i den politiske udvikling. Han vil have lettest ved at få øje på de partiskillende begivenheder, der jo traditionelt vies størst omtale i dagspressen. For det andet vil historikeren fremdrage de begivenheder, der måske ikke i det givne øjeblik blev bemærket, men som viste sig at have fået følger, at have sat en udvikling i gang, som senere blev betragtet som »vigtig«.

Det væsentlige i forbindelse med disse kriterier for, hvad der er »vigtigt«, og hvad der ikke er »vigtigt« i den politiske udvikling, er at ud-

29. H. P. Clausen, op. cit. p. 109.

vælgelsen er subjektiv, og at kriterierne sjældent vil blive draget eksplicit frem og drøftet. Heri er intet anstødeligt, – fagets normer stiller ikke krav om metodologiske bekendelser i forbindelse med denne udvælgelse.

Noget anderledes forholder det sig for så vidt angår politologens sondringer mellem væsentlige og uvæsentlige, signifikante og trivielle politiske fænomener. Med den stadig stærkere orientering i retning af anvendelsen af kvantitative metoder i politisk videnskab er det ikke for meget sagt, at drøftelsen af dette problem må blive helt centralt. Men er problemet det samme, som det historikeren står over for, så er holdningen til dets løsning en anden. Man stræber efter anvendelsen af kvantitative metoder, bl. a. fordi disse er reproducerbare. Med Stuart A. Rice's ord:

»... the quantitative expression of social fact is to be preferred for scientific purposes whenever it can be used. It reduces individual bias to a minimum, permits verification by other investigators, reduces and at the same time makes evident the margin of error, and replaces the less exact meanings of descriptive words with the precision of mathematical notation«³⁰.

De fordele, man søger at opnå gennem anvendelsen af kvantitative metoder, elimineres imidlertid i samme omfang som man stadig er tvunget til at operere med ikke-kvantificerede elementer i forbindelse med anvendelsen af den kvantitative metode. I det omfang dette er tilfældet, bliver opnåelsen af de af f. eks. Rice opstillede mål begrænset af den subjektive faktor³¹.

De parlamentsforskere, der har analyseret afstemninger i lovgivningsorganerne, har også måttet tage stilling til problemer af denne art. I og med at analysemetoderne er blevet forfinede, især gennem anvendelsen af forskellige skalerings teknikker, er behovet for en metode til sondring mellem uvæsentlige og væsentlige afstemninger blevet mere og mere presserende. »Until some means is found to distinguish objectively between trivial and non-trivial roll calls, all studies of legislative voting behavior are bound to be suspect«³². Man finder det ikke længere hensigtsmæssigt som i afstemningsanalysens barndom at lade sig nøje med analyser af de relativt få afstemninger, i hvilke uenigheden mellem partier eller mel-

30. *Stuart A. Rice*, op. cit. p. 3–4.

31. Drøftelsen af den såkaldte »interviewer-effekt« i forbindelse med opinionsundersøgelser er et af de mest illustrative eksempler på denne problemstilling, se f. eks. *Georg Karlsson*, op. cit., pp. 156–60.

32. *William H. Riker*, *A Method for Determining the Significance of Roll Calls in Voting Bodies*, (i *J. C. Wahlke & Heinz Eulau*, eds, *Legislative Behavior. A Reader in Theory and Research*, (Illinois, 1959)), p. 378.

lem individuelle lovgivere er fremtrædende³³. Nøjes man med at betragte dem, resulterer analysen i et forvrænget billede af afstemningsmønstrene, et billede præget af overdramatisering af relationerne i parlamentet. P. d. a. s. er man utryg ved at gå til den anden yderlighed og interessere sig lige meget for alle afstemninger.

Der er to slags vanskeligheder, der skal overvindes. For det første den, der udspringer af forskerskønnets »private« karakter: to politologer vil sjældent på et givet tidspunkt af en given mængde afstemninger udvælge de samme afstemninger som værende »vigtige«. For det andet den, der består i, at én og samme forskers skøn vil forandres, således at han på forskellige tidspunkter af samme mængde afstemninger vil fremdrage forskellige som værende »vigtige«. Opstillet på denne måde bliver vanskelighederne af samme art som dem, historikeren står overfor: den første giver anledning til uenighed om bedømmelsen af snart sagt alle former for historisk forskning, – den anden er med til at bestemme baggrunden for den stadige revision af historieforskningens resultater.

Problemet er da for parlamentsforskningen blevet at finde ét eller flere almindeligt accepterede og tidsmæssigt neutrale kriterier, der tillader forskeren, uden udøvelse af skøn i den konkrete forskningsproces, at fremdrage nogle afstemninger som værende »vigtige«, »signifikante«, mens andre lades ude af betragtning eller indgår med mindre vægt, fordi de er »trivielle«.

Man har nærmet sig til en løsning ved at fastslå, at rangordningen af afstemningerne under alle omstændigheder må foretages af *nogen*, og at det er rimeligst at lægge den rangordning til grund, som *lovgiverne* selv giver udtryk for. Da det sjældent vil være muligt at få disse til explicit at foretage den fornødne rangordning, må man prøve at danne sig et *indirekte* indtryk ved at hæfte sig ved nogle iagttagelige fænomener i forbindelse med afstemningerne. F. eks. ved som William H. Riker at beregne en »coefficient of significance«, der rangordner en given mængde afstemninger på grundlag af en sammenvejning af to kriterier, nemlig antallet af deltagere og den talmæssige relation mellem flertal og mindretal i afstemningen³⁴.

33. Således A. L. Lowell, op. cit.

34. William H. Riker, op. cit., pp. 377–84. »Vægt-problemet« drøftes endvidere af følgende: Julius Turner, *Party and Constituency: Pressures on Congress* (Baltimore, 1951), pp. 20–21; C. D. Farris, *A Method for Determining Ideological Groupings in the Congress*, *Journal of Politics*, vol. 20, (1958) pp. 320 ff.; Duncan MacRae, Jr. *Dimensions of Congressional Voting*, (Berkeley, 1958), pp. 301 ff.; Andrew Hacker, *Mathematics and Political Science*, (i J. C. Charlesworth, ed, *Mathematics and the Social Science*, (Philadelphia, 1963)) pp. 63 ff. Jvf. også K. C. Wheare, *Legislatures*, (London, 1963), pp. 162–63.

En videregående analyse af afstemningerne i det danske Folketing sigtende mod opstilling og afprøvning af hypoteser om lovgivningsprocesser, kan ikke negligere dette problem. Allerede den iagttagelse, at der er stor forskel på fordelingen af de forskellige afstemningstyper på forskellige ministre, peger på, at en opdeling af materialet er nødvendig³⁵. Men, som allerede nævnt, er det her drøftede problem, skønt relevant for næsten alle andre former for analyse af afstemningsresultater, ikke væsentligt i forbindelse med denne beskrivelse af udviklingen, i og med at sigtet blot er at få fastslået, i hvor mange af de mulige tilfælde der forelå uenighed mellem partierne.

7. Fra uenighed til enighed?

Hver gang et problem underkastes en analyse, der bygger på kvantitative betragtningsmåder, rejser sig spørgsmålet om metodens validitet. Man må overveje, hvilke slutninger, der lader sig drage på grundlag af analysen. Sagt konkret og med andre ord: Sætter man sig for at undersøge relationerne mellem Folketingets partier, og baserer man sin drøftelse på en tidsrækkefremstilling af ét bestemt sæt data, in casu afstemningsresultaterne, så tvinges man til at drøfte resultaternes rækkevidde, dvs. i hvilket omfang man faktisk tør drage slutninger om relationerne mellem partierne under lovgivningsprocessen på det givne grundlag.

Selv om sigtet med denne afhandling er beskrivende, og selv om der er blevet argumenteret for, at det er berettiget at beskæftige sig med afstemningsresultaterne for deres »egen skyld«, så indbyder de foreløbige resultater dog til en videregående drøftelse, hvor man betragter de fundne fordelinger af afstemningerne som produkter af den forudgående lovgivningsproces.

De spørgsmål, man primært vil være interesseret i at få besvaret i forbindelse med de opstillede tidsrækker, er følgende:

1. I hvilket omfang er den høje grad af enighed ved den afsluttende afstemning udtryk for en forudgående enighed på lovgivningsprocessens tidligere stadier?

2. I hvilket omfang er den et resultat af de forhandlinger, der foregår mellem folketingsgrupperne indbyrdes og mellem disse og regeringens repræsentanter på forskellige stadier i lovforslagenes behandling i Folketinget?

35. F. eks. kan man konstatere, at ca. 74 % af justitsministerens forslag i perioden 1945–66 vedtoges énstemmigt, men kun 42 % af finansministerens forslag fik tilslutning fra alle partier (gennemsnit 59 %).

Det er ikke muligt at give fyldestgørende svar på spørgsmålene uden detaljerede analyser af et stort antal lovforslags behandling. Når jeg alligevel vil knytte nogle enkelte kommentarer til disse problemstillinger, er det først og fremmest for at skabe et grundlag for bedømmelsen af de resultater, der er fremlagt ovenfor.

Hvis man definerer *ukontroversielle* og *kontroversielle* forslag som lovforslag, hvorom der herskede henholdsvis fuldstændig enighed eller en større eller mindre grad af uenighed mellem de repræsenterede partier, og såfremt man definerer *bortfaldne* forslag som forslag, der ikke i den betragtede periode nåede frem til endelig afstemning, så kan man betragte den i enhver periode eksisterende fordeling af forslagene ved lovgivningsprocessens afslutning på disse kategorier som resultatet af forskellige determinanter, der virker under processen. De vigtigste af disse determinanter skulle fremgå af følgende *tentative* model:

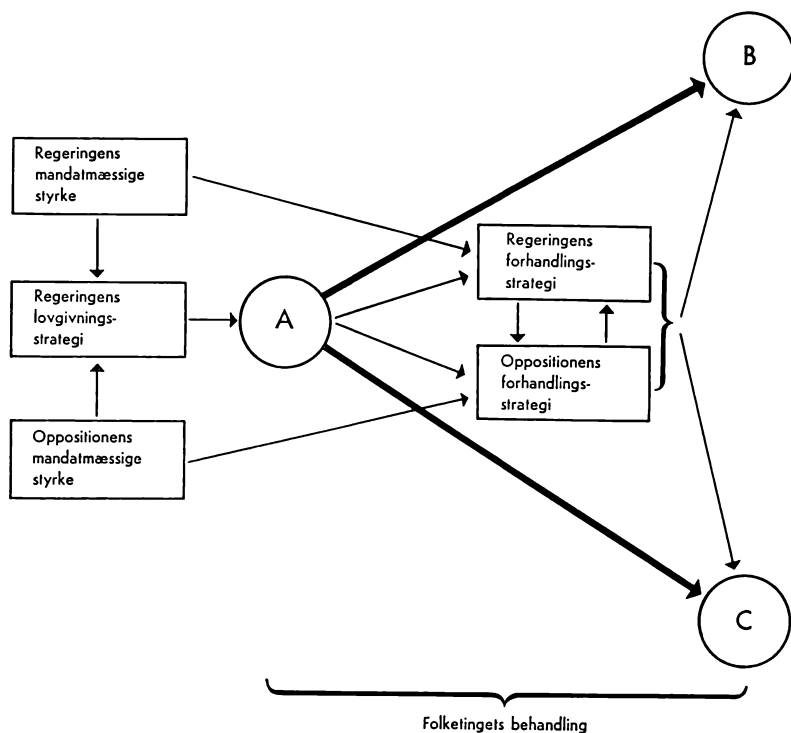


Fig. 3.

Determinanter for de vedtagne lovforslags fordeling på kontroversielle og ukontroversielle samt for bortfaldet.

Denne model, hvor *A* repræsenterer fordelingen af de fremsatte forslag på henholdsvis kontroversielle og ukontroversielle, *B* de vedtagne forslags fordeling, og *C* angiver antallet af bortfaldne forslag, er at betragte som en samling hypoteser om kausale sammenhænge mellem en række variable størrelser. Hver af de tegnede pile repræsenterer en påstand af typen »en ændring i *X* vil, alt andet lige, medføre en ændring i *Y*«. Ændringernes omfang og retning er ikke præciseret, modellen udtrykker med andre ord blot, at fordelingen af de vedtagne forslag på de to kategorier samt bortfaldets størrelse må antages at være bestemt af de angivne determinanter; den endelige fordeling af de behandlede forslag (*B* og *C*) opfattes som afhængige variable i modellen.

Som modellen fremtræder her, er den *finit*, dvs. indeholder et endeligt antal elementer; muligvis vil dens anvendelse på et empirisk materiale resultere i en *kompletering* med et yderligere antal determinanter³⁶. Endvidere må det bemærkes, at fordi *B* og *C* her betragtes som de afhængige variable, er dermed ikke sagt, at elementerne ikke er interdependente, for det vil de utvivlsomt være³⁷. Da en inddragen af dette aspekt er irrelevant i den her foreliggende sammenhæng og iøvrigt ville komplicere modellen i betydelig grad, har jeg undladt at tage hensyn til elementernes formodede vekselvirkning.

Hvad udtrykker modellen?

Den udtrykker først og fremmest en påstand om, at forholdet mellem regeringens og oppositionens mandatmæssige styrke³⁸ vil være bestemmende for, hvilke lovforslag regeringen beslutter sig til at fremsætte for Folketinget (»Regeringens lovgivningsstrategi«). Regeringen kan i varierende omfang tage hensyn til, hvilke chancer et konkret forslag må skønnes at have for at blive gennemført og for at vinde støtte fra folketingsgrupperne. Den kan principielt tænkes udelukkende at fremsætte forslag, der forventes at være ukontroversielle. I hvilket omfang der bevidst eller ubevidst finder en sådan afvejning sted, siges der intet om, – der udtrykkes kun en påstand om, at regeringens karakter af henholdsvis flertals- eller mindretalsregering vil øve indflydelse på, hvilke forslag,

36. En drøftelse af model-begrebet og en typologisering af modeller findes hos *E. Tranekjær Rasmussen*, *Dynamisk Psykologi og dens Grundlag*, Festskrift udg. af Københavns Universitet 1960, pp. 51–57. Jvf. også *Poul Meyer*, *Politisk Videnskab*, (København, 1962) pp. 40–45.

37. Om de her berørte problemer i forbindelse med kausale forklaringer, se nærmere *Poul Meyer*, op. cit. (1962), kap. 5.

38. Herved forstås jeg henholdsvis regeringspartiets (partiernes) folketingsgruppes (grupper) antal mandater, og de øvrige folketingsgruppes mandatantal. Disse forhold vil herefter blive omtalt som »den parlamentariske situation i vid forstand«.

der bliver fremsat, og dermed også være bestemmende for, hvorledes disse forslag vil blive modtaget ved 1. behandling.

Dernæst fremgår det, at den parlamentariske situation i vid forstand vil øve indflydelse på henholdsvis regeringens og oppositionens tilbøjelighed til at forhandle om forslagene, til at ændre holdning til dem, og til at fremsætte, støtte og acceptere ændringsforslag (»forhandlingsstrategi«). Regeringens og folketingsgruppernes forhandlingsstrategier må antages at være interdependente; vekselvirkningen imellem dem er bestemmende for, dels hvor mange forslag, der i den enkelte periode bliver standset under udvalgsbehandlingen og dermed ikke når frem til vedtagelse, og dels for, hvorledes de vedtagne forslag vil fordele sig på henholdsvis kontroversielle og ukontroversielle.

De her opridsede problemstillinger er stort set uopdyrkede af den politiske videnskab. Først i de seneste år har man søgt at opstille modeller til beskrivelse af partiets adfærd under lovgivningsprocessen, men disse modeller er enten baseret på stærkt forenkende forudsætninger og tilpasset andre former for partisystem end det danske³⁹, eller også er de kun at betragte som ufuldstændige analyseskemaer⁴⁰.

Det er klart, at såfremt man vil videre end til den blotte fremsættelse af plausible hypoteser, da må man give hypoteserne en sådan udformning, at de lader sig empirisk efterprøve. Kun gennem en operationel præcisering af de anvendte begreber bliver man i stand til at kontrollere faktorernes variation, betingelsen for enhver hypoteseafprøvning.

Denne præciserings nærmere indhold går langt ud over, hvad det er muligt at komme ind på i denne afhandling. Hvis man imidlertid lader sig nøje med nogle meget grove begrebsbestemmelser, lader det sig dog gøre allerede nu at give et vist indtryk af et par af faktorernes variation.

Lad os først betragte dimensionen *kontroversiel*–*ukontroversiel*. Hvis vi her bruger den tidligere anvendte opdeling i tre kategorier, hvor vi kan sige, at énstemmighed karakteriserer de ukontroversielle forslag, manglende enighed blandt de fire »gamle« partier de mest kontroversielle forslag, mens den tredje kategori repræsenterer en mellemform, – så er det klart, at denne inddeling ikke alene lader sig benytte på forslagenes fordeling ved den endelige afstemning, men lige så vel ved tidligere faser

39. Se først og fremmest *Anthony Downs'*, *An Economic Theory of Democracy*, (New York, 1957).

40. Dette gælder således *Björn Molin*, *Tjänstepensionsfrågan*. En studie i svensk partipolitik, (Göteborg, 1965). Se kritikken af Molins model i afhandlinger af *Stig Hadenius*, *Gunnar Sjöblom* og *Erik Moberg* (*Statsvetenskaplig Tidskrift*, årg. 68 (1965) pp. 343–64, 365–88; årg. 69 (1966) pp. 125–37).

i lovgivningsprocessen, specielt ved forslagenes 1. behandling, hvor partierne første gang tager stilling til dem.

Hvis der i en given periode fremsættes N lovforslag, vil følgende *definitions ligning*⁴¹ gælde mellem disse to fordelinger:

$$N = a_I + a_{II} + a_{III} = b_I + b_{II} + b_{III} + C$$

hvor a 'erne repræsenterer antallet af lovforslag i de tre kategorier ved 1. behandling, b 'erne antallet i kategorierne ved 3. behandling og C antallet af bortfaldne forslag.

Vi kan her få et groft, men direkte udtryk for bortfaldets betydning ved at beregne, hvor stor en del af de fremsatte forslag, der i hver regeringsperiode nåede frem til endelig vedtagelse (tabel 1).

Tabel 1

Gennemførte regeringslovforslag i % af samtlige regeringsforslag⁴²

(N = samlet antal fremsatte regeringsforslag)

År	Regering	%	(N)
1945	V. Buhl	96,9	(98)
1945-47	K. Kristensen	93,4	(332)
1947-50	H. Hedtoft	88,8	(470)
1950-53	E. Eriksen m. fl.	89,6	(381)
1953-57	Hedtoft-Hansen	77,8	(536)
1957-60	H. C. Hansen m. fl.	93,1	(432)
1960-64	Kampmann-Krag m. fl.	94,2	(515)
1964-66	J. O. Krag	78,3	(332)

Der kan for perioden efter 1953 iagttages en klar sammenhæng mellem bortfaldets størrelse og regeringens parlamentariske basis, således at de to perioder med flertalsregeringer var karakteriseret ved, at en relativt betydelig del af de fremsatte forslag blev gennemført. I perioden 1945-53 var »gennemførselsprocenten« groft sagt lige så høj som i årene 1957-64. Denne klare forskel mellem regeringsperioderne før og efter 1953 er endnu et tegn på det tidligere bemærkede skel i dansk efterkrigspolitik.

Mens man således kan etablere et anvendeligt mål for bortfaldets størrelse, er det ikke muligt på indeværende tidspunkt at give noget ud-

41. Om definitions ligninger i modeller, se *P. Nørregaard Rasmussen*, Om økonomiens metode, (København, 1966), kap. 1-2.

42. I denne opstilling er der ikke taget hensyn til, at en del af de forslag, der ikke bliver færdigbehandlet i een folketingssamling, bliver genfremsat og vedtaget i den følgende samling. »Gennemførselsprocenterne« ville generelt blive lidt større, såfremt man tog hensyn til dette forhold, men om fordelingen i øvrigt ville ændres er ret tvivlsomt.

tryk for fordelingen af forslagene ved fremsættelsen (a_I , a_{II} og a_{III}). Man kan dog fremsætte den rimelige antagelse, at der generelt gælder følgende relationer, uafhængigt af den parlamentariske situation:

$$\begin{aligned} a_I &\leq b_I \\ a_{II} &\geq b_{II} \\ a_{III} &\geq b_{III} \end{aligned}$$

hvilket også kan udtrykkes således, at der under forslagenes behandling må antages at ske en forøgelse af antallet af ukontroversielle forslag, idet der gennem vekselvirkningen mellem regeringens og oppositionens forhandlingsstrategier skabes større enighed om de fremsatte forslag, først og fremmest derved, at regeringen ved at fremsætte og ved at acceptere ændringsforslag under udvalgsbehandlingen får et større eller mindre antal oppositionspartier til at ændre holdning til forslagene.

For indirekte at belyse denne vekselvirknings betydning vil jeg nu gå over til at betragte dimensionen *ændring–ikke ændring*. Nøjes man her med at dele samtlige vedtagne forslag op på to grupper: lovforslag, der overhovedet ikke ændredes under de tre behandlinger, samt alle andre lovforslag, så kan man sammenkæde denne dimension med den tidligere behandlede. Hvis man foretager denne kombination, får man allerede med de her brugte grove kriterier 24 kategorier⁴³, der hver repræsenterer én type lovgivningsprocesser, spændende fra lovforslag, der modtoges og gennemførtes med tilslutning fra alle repræsenterede partier og uden at gennemgå ændringer, til lovforslag, der mødte modstand fra ét eller flere af de større partier ved fremsættelsen, og som trods ændringer i det oprindeligt fremsatte forslag ikke nåede frem til endelig afstemning.

En analyse, hvis sigte er generalisationer om lovgivningsprocessen, må nødvendigvis arbejde med mange dimensioner og som følge heraf et stort antal logisk mulige typer. På dette trin af undersøgelsen lader det sig kun gøre at belyse problemstillingen med en meget grov klassifikation, der opdeler lovforslagene efter to kriterier, graden af enighed ved den endelige afstemning, samt dikotomien *ændring–ikke ændring*. Derved formindskes antallet af logiske kombinationer til 6, således som det fremgår af *tabel 2*.

Det fremgår af tabellen, at godt halvdelen af samtlige forslag, der vedtoges af Folketinget i perioden 1945–66, overhovedet ikke ændredes under de tre behandlinger. Da yderligere en meget anelig del af de ændrede forslag kun undergik ubetydelige ændringer, ofte af rent redaktionel karakter,

43. nemlig $3 \times 2 \times 4$.

Tabel 2

Gennemførte regeringsforslag 1945–66, procentuelt fordelt efter grad af enighed ved vedtagelsen, samt efter om forslagene gennemførtes uændret eller ændret.

(N = 2727).

	Enstem- mighed	Bred enig- hed	Ikke enighed	Ialt
Uændret	34,3	11,2	5,2	50,7
Ændret	24,8	14,6	9,8	49,2
Ialt	59,1	25,8	15,0	100,0

ter, må man konstatere, at den overvejende del af Folketingets lovgivningsarbejde, opgjort i antal behandlede lovforslag, antog karakter af godkendelser af regeringens forslag.

Videre får man et fingerpeg, men også kun et fingerpeg, om, i hvilket omfang énstemmighed eller »bred enighed« blev opnået som følge af gennemførelsen af ændringsforslag.

Det er en almindelig iagttagelse, at regeringerne i efterkrigstiden ofte har udfoldet betydelig aktivitet for at samle bred tilslutning til gennemførelsen af en række lovkomplekser, og prisen for denne tilslutning har været gennemgribende ændringer af de oprindeligt fremsatte forslag⁴⁴. På den anden side kan man dog også konstatere, at et ikke ubetydeligt antal lovforslag er blevet gennemført uændret til trods for, at ét eller flere af de fire »gamle« partier var imod forslagens vedtagelse.

For at indvinde yderligere oplysninger kan man gå videre og analogt med fremgangsmåden i *afsnit 4* spørge, i hvilket omfang der forekommer afvigelser fra den gennemsnitlige fordeling, når man betragter de enkelte regeringsperioder. For at belyse dette spørgsmål har jeg i *fig. 4* vist, hvorledes der under de forskellige regeringer er sket forskydninger i forholdet mellem uændrede og ændrede forslag.

Også her konstaterer man, at gennemsnitstallene i *tabel 2* dækker over betragtelige variationer. For det første viser det sig, at andelen af fuldstændigt uændrede forslag af den samlede mængde vedtagelser var faldende gennem periodens første år frem til 1950–53. Befrielsessommerens, men også delvis de følgende regeringer fik altså ikke alene gennemført størsteparten af deres forslag med tilslutning fra alle eller næsten alle Folketingets partier, men deres forslag blev også kun i mindre omfang underkastet ændringer undervejs gennem Folketinget. Efter at et minimum var nået under regeringen Hans Hedtoft-H. C. Hansen 1953–57, steg andelen af uændrede forslag under de følgende to flertalsregeringer, om-

44. se nærmere *Poul Meyer*, op. cit. (1965) p. 186.

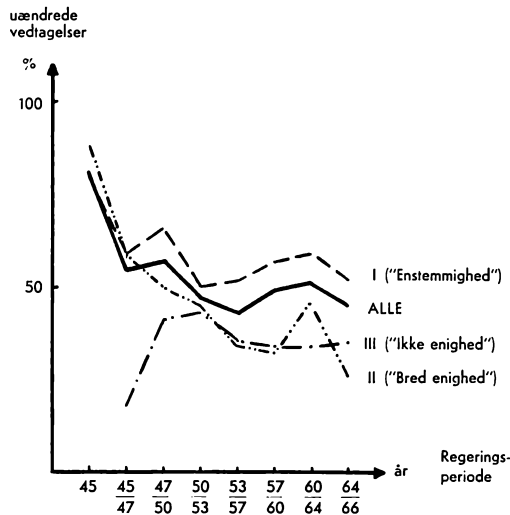


Fig. 4.

Afstemningerne i de enkelte regeringsperioder fordelt m. h. t. graden af enighed om regeringens forslag og tendensen til ændringer. Relativ fordeling.

end stigningen ikke var markant; den blev afbrudt, da der i 1964 dannedes en ny mindretalsregering. Nogle af de i modellen indeholdte hypoteser får således støtte allerede af denne grove opstilling.

Sammenligner man dernæst de tre øvrige kurver med kurverne i fig. 1, bliver det muligt yderligere at forstærke indtrykket af et skarpt skel i dansk efterkrigs politik i 1953. Vi så tidligere, at der dette år skete et brat og stærkt fald i antallet af vedtagelser, hvor der ikke var enighed mellem de fire »gamle« partier. Vi kan nu iagttage, at samtidig med denne bevægelse skete der yderligere det, at de forslag, der blev vedtaget med »bred« tilslutning, i betydeligt højere grad end tidligere var blevet ændret under behandlingen i Folketinget, og ligeledes steg andelen af ændrede forslag blandt det voksende antal forslag, der ikke opnåede tilslutning fra alle de fire »gamle« partier.

Det er nærliggende at konkludere, at regeringen Hans Hedtoft-H. C. Hansen må betragtes som efterkrigstidens svageste regering, *fordi* dens lovforslag i mindre grad end tidligere regeringers blev vedtaget med tilslutning fra de store oppositionspartier, *fordi* den i højere grad end både tidligere og senere regeringer måtte acceptere ændringer i sine forslag for at få dem gennemført, *fordi* den i højere grad end alle andre regeringer i efterkrigstiden måtte se sine forslag standset under Folketingets be-

handling, og endelig *fordi* man måske tør tolke den voksende andel énstemmige, uændrede vedtagelser i forholdet til den foregående regering som udtryk for, at regeringens lovgivningsstrategi i højere grad end tidligere blev bestemt af den parlamentariske situation i vid forstand. Nok er den sidste påstand ikke så vel underbygget som de øvrige, men alligevel er det påfaldende, at lige meget hvilket kriterium man lægger til grund, kommer man til det resultat, at den danske regering svækkedes i sin position i forhold til Folketinget i 1953.

8. Sammenfatning og diskussion

I denne afhandling er det blevet påvist, at der ved den afsluttende behandling af regeringens lovforslag har hersket overvejende enighed mellem de i Folketinget repræsenterede partier, ikke mindst mellem de fire »gamle« partier. Denne enighed er et generelt træk for den betragtede periode, omend der forekommer variationer fra år til år og fra regeringsperiode til regeringsperiode. Endvidere er det gennem anvendelsen af andre tidsrækker blevet vist, at der fra regeringsperiode til regeringsperiode er forekommet betragtelige variationer i det relative antal fremsatte forslag, der ikke lod sig gennemføre, ligesom man kan iagttage variationer i de gennemførte forslags fordeling på henholdsvis uændrede og ændrede forslag.

Man må, som det også i et vist omfang er gjort ovenfor, drøfte rækkevidden af disse iagttagelser, og hvilke forklaringskemaer man kan sætte resultaterne ind i. Helt klart er det, at der er behov for videregående studier af den danske lovgivningsproces og placeringen af partierne i denne. Når dette er sagt, kan man imidlertid godt drøfte, i hvilket omfang de allerede foreliggende resultater kan tænkes at få konsekvenser for vor opfattelse af det danske politiske system.

Det spørgsmål, som iagttagelserne giver anledning til at rejse, kan kort formuleres med Stuart A. Rice's ord:

»Are we justified in talking of political *extremes* and *extremists*, of *opposing parties*, when the similarities are found so greatly to outweigh the differences? ⁴⁵«

I den danske sammenhæng kan det formuleres som et spørgsmål om det betimelige i at operere med regerings–oppositions–dikotomien i så høj grad, som det faktisk gøres. Er det rimeligt – mere eller mindre bevidst med engelsk forbillede – at stille regering og opposition skarpt op imod

45. *Stuart A. Rice*, op. cit., p. 119. Fremhævelser af Rice.

hinanden? Er det ikke at lade sig blænde af én bestemt type kildemateriale og i særdeleshed af politikernes forståelige trang til i deres indlæg i den offentlige debat at lægge afstand mellem partierne i Folketinget ved at tale om »hære, der står over for hinanden« o. lign. ⁴⁶?

Disse spørgsmål får særlig relevans, fordi der ved beskrivelsen af forskellige aspekter af det danske politiske system allerede anvendes begreber, der netop modstiller flerheder af partier, opdeler i dikotomier.

Det gælder for det første det af Erik Rasmussen, med udgangspunkt i svenskerne Brusewitz' og Herlitz' iagttagelser, indførte begreb *to-blokparlamentarisme* ⁴⁷. To-blok-parlamentarismen karakteriseres derved, at én af to blokke (grupper) af partier har rådet over et folketingsflertal. Når det er af særlig interesse at holde denne situation, der må antages at have foreligget i årene 1913–40 og 1957–64, adskilt fra andre parlamentariske situationer, er det netop i kraft af ligheden med den klassiske engelske parlamentarisme med dens to alternerende partier.

Samme betragtninger ligger til grund for det af Poul Meyer foreslåede beskrivende begreb *toblokssystem*, dvs. et partisystem, der er karakteriseret ved, at der kun eksisterer to regeringsmuligheder, repræsenteret ved to blokke af partier ⁴⁸.

Det fremgår klart, at begge de nævnte begrebers definerende kriterier kan henføres til regeringsdannelsesproblematikken, – til de muligheder, der anses at have foreligget for regeringsdannelse. Om begreberne er adækvate til beskrivelse af danske regeringsdannelser eller til sammenligninger i en videre sammenhæng, ligger uden for det relevante i denne forbindelse, – selv om det er fristende lige at nævne, at begge begreberne lider af den mangel, at de ikke præciserer, hvad der skal forstås ved, at en flerhed af partier udgør en »blok«. Her er det væsentligt at fastslå, at begreberne som defineret har et begrænset anvendelsesområde. Bruges de ved beskrivelser af andre aspekter af det danske politiske system, kan resultatet let blive et fordrejet billede af forholdet mellem regering og opposition i Danmark. De to citerede danske forskere anvender dem ikke i andre forbindelser, men når derimod svenskeren Nils Andrén i en populær fremstilling i almindelighed har talt om en »tvåpartigruppering«

46. En del eksempler på denne type udtalelser findes hos *Poul Meyer*, op. cit. (1965) kap. 12. En drøftelse af oppositionsbegrebet og forholdet mellem regering og opposition kan findes i *Robert A. Dahl*, ed. *Political Oppositions in Western Democracies*, (New Haven & London, 1966), se især kap. 11–12.

47. *Erik Rasmussen*, *Parlamentarismens typologi i svensk teori og dansk politik. Nogle hovedpunkter*. (Statens Almindelige Videnskabsfond, Årsberetning 1956/57 (København 1958)). I Erik Rasmussens tidligste terminologi brugtes udtrykket »togrube-parlamentarisme«.

48. *Poul Meyer*, op. cit. (1965), p. 95.

i dansk politik, og når han siger, at »tendensen mot två dominerande partiblock har varit mycket påtaglig«⁴⁹, – så har man et eksempel på, hvorledes de ovenfor nævnte beskrivelsesmåder får et videre anvendelsesområde end rimeligt er, og med det resultat, at det måske mest bemærkelsesværdige ved det danske politiske system i forhold til mange andre, – den overvejende enighed om de beslutninger, som lovgivningsprocessen resulterer i, – dermed tabes af syne.

Hensigten med disse afsluttende linier er at pege på, at selv om en dikotomisk beskrivelsesmåde kan være på sin plads ved beskæftigelser med visse aspekter af det danske politiske system, må man i andre forbindelser netop undgå en sådan, ellers meget nærliggende, beskrivelsesmåde. Ved en analyse af relationerne mellem de danske partier under lovgivningsprocessen i Folketinget må andre begreber utvivlsomt tages i anvendelse, begreber, der ikke i så høj grad er dikotomisk opbygget, men i stedet betoner den glidende overgang mellem regering og opposition.

49. *Nils Andréén*, *Nordisk Statskunskap*. (Stockholm, 1965) 2. oplag, p. 62.

STATSKUNDSKAB OG HISTORIE

Af Erik Rasmussen

Professor, dr. phil. Erik Rasmussen anmelder Erling Bjøls afhandling for doktorgraden i statskundskab: La France devant l'Europe. La politique européenne de la IV^e République (Munksgaard, 1966). Anmeldelsen, som er en let ændret gengivelse af Erik Rasmussens indlæg som officiel opponert, beskæftiger sig især med statskunds-kabens forhold til de øvrige samfundsvidenskaber og ikke mindst til historieforskningen.

Ved kgl. anordning af 11. marts 1965 blev der indstiftet en ny dansk doktorgrad, graden som *doctor scientiarum politicarum*. I slutningen af november 1966 blev den første afhandling for den nye grad forsvaret. Det var en mærkedag for det unge statskunds-kabsstudium i Århus, så meget mere som afhandlingens forfatter, mag. art. Erling Bjøl, er en af fagets professorer. Afhandlingens emne var centralt: *La France devant l'Europe. La politique européenne de la IV^e République*.

Det er en selvfølge at der til en afhandling for doktorgraden i statskundskab stilles krav hvis art og omfang svarer til dem der stilles vedr. andre danske doktorgrader, ganske særligt indenfor sådanne videnskaber som har berøringsflader med statskunds-kaben, altså blandt de ved Aarhus Universitetet selvstændigt repræsenterede fag fortrinsvis økonomi, jura og historie.

Det siger endvidere sig selv at en afhandling kun er relevant for denne grad forsåvidt dens genstand henhører under statskunds-kabens emnekreds. Det må imidlertid betones at denne emnekreds ikke er skarpt afgrænset. I de seneste årtier har den politiske videnskabs dyrkere netop taget emner op som ikke tidligere vilde være blevet betragtet som relevante. Hvis man vil definere et kriterium for emnerelevans kan man næppe komme sagen nærmere end ved tautologisk at sige at en afhandling til forsvar for denne grad må behandle politiske fænomener eller have væsentlig relation til sådanne. Det må være de til enhver tid sagkyndiges sag at afgøre hvilke opfattelser af termen *politiske fænomener* de vil acceptere. At der i denne henseende ingen tvivl kan råde om den foreliggende afhandlings relevans turde være udenfor debat.

Statskunds-kabens emnekreds omfatter imidlertid emner som også behandles under andre videnskaber. En sontring må derfor ske på grund-

lag af kriterier af metodisk karakter, ordet metode her taget i dets videste betydning.

Ved metode tænkes ofte på forskningsteknik. Der findes imidlertid ingen enkelt for statskundskaben særegen teknik. Den kan betjene sig af enhver videnskabelig teknik som er formålstjenlig ved udforskningen af dens emnekreds, f. eks. statistisk og sociologisk teknik såvel som historisk kildekritik, og hovedvægten kan være lagt på en hvilkensomhelst formålstjenlig teknik. Det forskningstekniske kan alene være af betydning som kriterium for kvaliteten, ikke for relevansen.

Man kan sondre mellem metode og teknik. Ved metode tænkes da mindre på fremskaffelse og afprøvning af data end på anvendelsen og bearbejdelsen af disse, som når der tales om deduktiv og induktiv metode, kvalitativ og kvantitativ metode, komparativ metode osv., dvs. hvad man kan betegne som metode i snævrere forstand. Det er omstridt hvorvidt man kan tale om én videnskabelig metode, men det lader sig ikke bestride at statskundskaben i disse henseender ikke adskiller sig fra en række beslægtede videnskaber. Også på dette punkt vil der altså være tale om et kvalitetskriterium.

Begrebet metode er imidlertid ikke udtømt hermed. Det involverer også spørgsmål om fra hvilken synsvinkel en videnskab anskuer sine data, og hvorledes den formulerer sine problemstillinger. I denne forstand består der f. eks. et metodisk skel mellem sådan historisk forskning som i højere grad tager sigte på det unikke, og statskundskaben hvis primære interesse i data er af generel og systematisk karakter. Statskundskabsforskning tilstræber i princippet en opfattelse af data som led i en systematisk teori. Den adskiller sig fra andre samfundsvidenskaber ved arten af denne teori. F. eks. anlægger jura og statskundskab forskellige betragtningmåder overfor data som de i stor udstrækning er fælles om men som de anskuer ud fra hver sin systematiske teori.

Disse betragtninger fører da til følgende konklusioner: 1. En afhandling er relevant for såvidt den til genstand har politiske fænomener eller fænomener med væsentlig relation til sådanne, og for såvidt den tilsigter en forståelse af disse som led i en systematisk teori; 2. Den kan antages for såvidt den iøvrigt opfylder almindelige videnskabelige krav med hensyn til metode og teknik og er af et omfang som svarer til kravene ved andre doktorgrader.

Det forekommer ret sjældent at en dansk disputats er skrevet på fransk, når da ikke emnet er fransk sprog eller fransk litteratur. Men sproget er naturligvis særdeles velmotiveret når emnet er fransk poli-

tik. Afhandlingen er, som den skal være, forsynet med et dansk resumé. Det er usædvanlig fyldigt, næsten 10 % af selve afhandlingens tekst, og dækker denne godt, men naturligvis ikke så godt at man kan lade være at læse det franske, hvis man vil have det fulde udbytte af det arbejde der er nedlagt i den.

Forholdt det sig anderledes vilde afhandlingen være skrevet alt for bredt, og det er den, det omfattende emne taget i betragtning, ikke. Dr. Bjøl må have vist betydelig selvdisciplin da han sigtede sine data før han gav sig til at skrive. Dog kan det siges, at han ikke sparer på citater. Et særlig tydeligt eksempel forekommer pp. 277–78. Til belysning af at også kommunister giver udtryk for en i princippet positiv holdning til en forening af Europa anføres flere citater af kommunistiske parlamentarikere. Waldeck-Rochet siger: »Unir l'Europe. L'idée est a première vue générale, séduisante«. Primet siger: »Unir l'Europe est a première vue une entreprise séduisante«. Da forf. ikke hæfter sig ved den forbausende verbale overensstemmelse mellem de to citater havde ét af dem været nok. Dette eksempel er helt klart. I mange andre tilfælde vil der være en glidning, en nuance, og det vil bero på et skøn hvor mange nuancer man vil tage med. Formentlig kunde forf. i adskillige tilfælde have erstattet nogle af citaterne med korte henvisninger i noterne. Med det tidspres taget i betragtning som moderne forskere arbejder under er enhver unødigt bredde en udyd.

Afhandlingen rummer et personregister, derimod ikke noget sagregister. Det vil være et savn for dem der vil benytte bogen, så meget mere som indholdsfortegnelsen er særdeles lakonisk, et punkt på hvilket fransk tradition *ikke* er fulgt.

Som antydnet kan begrebet metode opfattes som omfattende tre underbegreber: forskningsteknik, metode i snæver forstand og det der på engelsk kaldes *approach*, dvs. hvorledes problemer stilles op og gribes an. Det betyder naturligvis ikke at der ikke er en nær sammenhæng mellem de tre underbegreber, især da imellem *approach* og teknik. Men det er formålstjendtligt at sondre på denne måde fordi man derved understreger den afgørende betydning *approachen*, problemformuleringen, har for et videnskabeligt arbejdes karakter, både for hvilken videnskab det bør henregnes til, og for hvor det placerer sig indenfor den pågældende fagvidenskabs spektrum. Denne opfattelse synes dr. Bjøl at dele, at dømme efter nogle betragtninger han anstiller (p. 12) vedr. forholdet mellem den historiske og den politiske videnskab. Formentlig er hans vurdering af

dette forhold lovlig unuanceret. Men derom nedenfor. Først skal der gøres nogle bemærkninger om det forskningstekniske aspekt.

Dr. Bjøl opgiver (p. 16) sine kilder. De falder i to grupper: trykt materiale, som betegnes som det vigtigste materiale, og interviews med en række vigtige aktører, foretaget under forskningsarbejdet og altså en halv snes år efter de pågældende tildragelser. Jeg vil beskæftige mig med den sidstnævnte kildegruppe først.

Der er i teksten og især i noterne 8 og 11 til det første kapitel omhyggeligt gjort rede for disse interviews tilblivelse. De er gennemført med stor dygtighed, og redegørelsen kan tjene som nyttig vejledning for enhver der vil forsøge sig med at fremskaffe data under lignende omstændigheder.

Forf. omtaler de svagheder der knytter sig til denne teknik. Det nævnes, i tilknytning til nogle bemærkninger af J. B. Duroselle, at den sjældnere kan bruges til at fastslå detaljer, snarere hvad aktørerne fandt vigtigt, altså deres motiver. Dette er nok rigtigt. Men naturligvis rummer teknikken fælder også i så henseende. Man kan ved interviews komme til at fremprovokere »falske« kilder. Det afgørende er om man stiller sine spørgsmål på en sådan måde at man kan forvente at få vejledende, ikke vildledende svar. I ét tilfælde synes dr. Bjøl at have forsyndet sig mod denne maksime, med den følge at han på et væsentligt punkt i sin forskning er kommet til et resultat som jeg i det mindste ikke finder bestyrket af kilderne.

Det drejer sig om det vigtige spørgsmål om det har været et hemmeligt mål for fransk Europa-politik at, som forf. med et lykkeligt udtryk siger, institutionalisere Tysklands deling, idet man måtte forvente at Sovjetunionen vilde være endnu mindre tilbøjelig til at tillade en genforening når Vesttyskland var integreret i et vesteuropæisk fællesskab. Denne tankegang blev fremhævet i et i 1963 udgivet posthumt arbejde af diplomaten Georges Boris, og den synes jo i sig selv særdeles plausibel. I parlamentsdebatterne er der intet belæg at hente for denne opfattelse, naturligvis ikke. Præses har da spurgt nogle af aktørerne: Maurice Schumann, en unavngiven »statsmand der kan tale med autoritet om Paris-aftalerne«¹ samt Pierre Uri og Étienne Hirsch. De benægter, naturligvis. I betragtning af hvad skade et bekræftende svar den dag i dag vilde kunne forvolde på hvad man godt kan kalde disse menneskers livsværk kan man næppe forvente noget andet svar. Deres benægtelser har i hvert

1. Unavngiven fordi interviewpersonerne har kunnet klausulere materialet, så det kun har været tilgængeligt for forf. og bedømmerne. Det originale interviewmateriale er deponeret i Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.

fald ingensomhelst beviskraft. Det er iøvrigt interessant at konstatere at en analyse af Hirsch's svar (pp. 49, 379) viser at han viger uden om spørgsmålet. Stillet overfor et klart spørgsmål undlader han en direkte benægtelse.

Man kan måske i denne forbindelse indvende at interviewerens under selve samtalen kan have modtaget et overbevisende indtryk af interviewpersonernes oprigtighed. Et sådant indtryk *kan* være berettiget. Men det er subjektivt i den afgørende forstand at det ikke gennem referat af selve udsagnene kan overføres til andre forskere som hvad Arnold Brecht² har kaldt »intersubjectively transmissible knowledge«, dvs. som data disse kan godtage som grundlag for deres egen forskning. Det bør understreges at spørgsmål som det nævnte er en undtagelse, ikke en regel i dr. Bjøls interviews.

De trykte kilder opregnes p. 16. Det er de to kamres og det Økonomiske Råds debatreferater, referater fra partikongresser, taler og erklæringer fra de politiske aktører, interesseorganisationers publikationer, bøger og brochurer, memoirer og biografier. Nu og da citeres også pressen, men det er korrekt at den ikke er taget med i den nævnte opregning da der ikke er gjort forsøg på en systematisk udnyttelse. Sluttelig anvendes også *Sondages*, dvs. publikationen af det franske opinionsinstituts resultater. Det er af det anførte især parlamentsreferaterne der er udnyttet til bunds. Iøvrigt beklager forf. at han ikke har kunnet udtømme sit materiale.

Hvad bruges dette store materiale til? »Jeg har«, siger dr. Bjøl (p. 14) »ingen ambition i retning af det kvantitative«. Det målelige, hedder det videre, falder ikke nødvendigvis sammen med hvad der er vigtigt set fra den politiske forsknings synspunkt, dvs. vigtigt for at forstå den menneskelige adfærd i politik. Resultaternes nøjagtighed vil lide når man afstår fra at benytte kvantitative metoder. Men ikke nødvendigvis deres virkelighedstroskab. Han tilslutter sig professor Manning, der har sagt at International politik som en gren af samfundsvidenskaben ikke behøver at undskylde sig fordi den har plausibilitet og intet mere at tilbyde.

Når forf. i denne forbindelse taler om kvantitative metoder tænkes der formentlig på at det benyttede materiale, især debatreferaterne, kunde være gjort til genstand for en kvantitativ indholdsanalyse. Det er overvejende sandsynligt at hvad angår de spørgsmål han har været interesseret i at stille til sit stof vilde den antagelig have givet ret banale resultater sammenlignet med hvad han har nået gennem sin kvalitative analyse.

2. *Political Theory*, Princeton, 1959, pp. 33, 115.

Det er en af denne afhandlings absolutte fortjenester at den så ubetinget fastslår at spørgsmålet om metode og om teknik er underordnet det videnskabelige formål. Metodologisk set har den politiske videnskab i de sidste 10–20 år befundet sig, og befinder sig fortsat, i en vældig gæring. Spektret spænder fra en tekstanalyse der står den historiske kildekritik nær, over sociologisk dataindsamling og statistisk databehandling til modelanalyse under benyttelse af højt udviklet matematisk teori. Hvis vi med dr. Bjøls franske ordvalg kalder os politologer fristes vi somme-tider til at spørge os selv om verbalpolitologer om en årrække vil blive lige så sjældne som verbaløkonomer af en Axel Nielsens type er godt på vej til at blive i dag. Jeg tror det er meget vigtigt at politologer forholder sig åbne overfor de rige metodologiske muligheder, og at denne åbenhed også indebærer at sansen bevares for at anvende hvad der undertiden pejorativt betegnes som traditionelle metoder, nemlig i de tilfælde hvor de forekommer forskeren mest formålstjenlige. Man kan høre amerikanske kolleger lidt bittert beklage sig over at bevillinger især går til sådanne forskere som vil benytte metoder der har særligt blikfang. En sådan tendens kunde bevirke en skadelig forvridding, og jeg finder det derfor ganske lykkeligt at den første danske afhandling for statskundskabsgraden er et eksempel på at der kan nås interessante resultater ved hjælp af såkaldt traditionelle metoder.

Som sagt spænder statskundskaben over et rigt metodologisk spektrum. Med nogen ret kan man sige at spektrets felter svarer til statskundskabens slægtskab med andre samfundsvidenskaber. I den ene ende af spektret nærmer den sig nationaløkonomiens stærkt formaliserede modelanalyse, i den anden ende har den tilknytning til historieforskningens forsigtige empiri. Det lader sig ikke nægte at den foreliggende afhandling metodologisk set hører til i den sidstnævnte ende af spektret, og derfor må dr. Bjøls interesse kredse netop om forholdet til historien når han formulerer sin problemstilling. Ingen vilde kunne tage denne afhandling for en slags nationaløkonomi. Derimod føler han sig foranlediget til at demonstrere at den heller ikke er en slags historieskrivning, men uanset et vist metodefællesskab, eller mere præcist sagt: et vist fællesskab i forskningsteknik, har sin egen approach. Jeg er enig i denne hans konklusion men ikke i enhver af hans præmisser. Men inden jeg går over til en drøftelse af denne side af begrebet metode har jeg et par kritiske bemærkninger at gøre om hans anvendelse af den historiske forskningsteknik i hans kvalitative analyse.

Forf. drøfter (pp. 18–21) først de parlamentariske debatreferaters kildeværdi. Man må, hedder det, tage en taktisk bestemt forvridding

med i betragtning. Men på den ene side er denne forvridning i sig selv et vigtigt studieobjekt, og på den anden side udelukker den ikke, hvis man tør tro aktørerne selv, enhver oprigtighed i debatten. »Lad os da et øjeblik lytte til dem, uden at glemme at forsikringerne om oprigtighed meget vel blot kan være udslag af taktisk underfundighed«. Derefter følger godt to tryksider med i alt 26 citater af fremtrædende politikere, hentet fra alle de centrale debatter om den europæiske politik. Derefter forlades emnet uden yderligere kommentar fra forfatterens side.

Flertallet af de 26 citater virker imidlertid lidet overbevisende. Hvad er det de veltalende herrer står og forsikrer hinanden og – ikke at forglemme – offentligheden? Det er at »denne debat er så vægtig, så alvorbetonet, så behersket . . . den gør forsamlingen stor ære«; eller: »De modsatte standpunkter er, forsåvidt angår det store flertal i denne forsamling, udtryk for lige stor patriotisme«; eller: »Den afgørelse vi skal træffe er af den allerstørste betydning. Den vil måske forandre ikke alene Frankrigs skæbne men Europas fremtid«.

Hvad er sådanne udtalelser værd som vidnesbyrd om debattens oprigtighed? Det er for det første bemærkelsesværdigt at der er ikke en eneste kommunist iblandt de citerede. I det ene af de anførte citater var det netop hensigten at sætte kommunisterne uden for dette patriotiske fællesskab. Det de herrer står og forsikrer hinanden kan sammenfattes omtrent således: »Vi er uenige men vi taler alle efter bedste overbevisning, vi er de gode viljers mænd«. Der er imidlertid endnu en bemærkelsesværdig omstændighed. Som forf. så fortjenstfuldt påviser mange steder i sin afhandling var der ikke én af disse politikere som ikke vidste at der blandt hans vælgere var adskillige som var enige med hans modpart i debatten. Anskuelserne i disse spørgsmål gik jo i en endog usædvanlig grad på tværs af partilinjerne. I den situation var det god taktik at fare med lempe, at bevidne sin respekt for andres standpunkter, ikke at støde anderledes disponerede vælgere unødvendigt fra sig.

Vi har i nyere dansk politik haft i det mindste én debat som minder om disse franske, debatten om tiltrædelsen af Atlantpagten i 1949. Går man den efter finder man de samme træk. Kommunisterne er sat udenfor. Derimod takker udenrigsministeren den radikale ordfører, selv om han ikke var enig med ham: »Det var for mig en glæde at høre hans indlæg som jeg synes var velgørende klart og sagligt«. Og samme radikale ordfører bevidner at han ikke et øjeblik har draget i tvivl at det var regeringens bestemte opfattelse at en tilslutning til Atlantpagten var det der gavrede freden i verden, og det der sikrede Danmark bedst. Og både Venstres og den konservative ordfører betoner beslutningens alvor, og

Ole Bjørn Kraft taler om dem der er modstandere ud fra *nationale* synspunkter, underforstået de Radikale og visse retsstats- og venstremænd; »kommunisternes motiver er jo ganske andre, hvad de så end siger«. Selv om naturen senere i debatten i nogen grad gik over optugtelsen, og selv om dansk og fransk udtryksmåde nu engang er bestemt af forskellige traditioner, så ser man dog partierne bevidne hinanden deres agtelse, under de samme to omstændigheder som i Frankrig: at kommunisterne var udenfor, og at de vidste at der indenfor hvert eneste parti var mange vælgere som ikke var enige med partiet.

Derfor er de 26 citater et meget svagt bevismateriale. De lader sig forklare uden at antage dem som udtryk for oprigtighed. Hvis man hertil vil sige at dr. Bjøl jo har taget forbehold, da er det rigtigt, men ikke i dybere forstand. Man kan ikke dække sig ind ved blot at tage forbehold og derefter bringe sine citater. Jeg tør ikke benægte at der kan findes eksempler på den samme blæse-og-have-mel-i-munden teknik i min egen produktion. Men selv om jeg selv bor i et glashus er det min pligt alligevel at kaste sten. Det er forskeren der kender sit materiale til bunds og – hvad der er det afgørende i denne forbindelse – er nøje fortrolig med den baggrund på hvilken det må ses hvis det ikke skal fejlfortolkes, og derfor er det også forskeren der må tage et standpunkt. Enten må han hævde at udsagnene er tilforladelige, eller også må han lade dem ude af betragtning.

Som nævnt benyttes i betydelig udstrækning materiale fra de franske opinionsundersøgelser. Dr. Bjøl anstiller en del betragtninger over hvad dette »tilsyneladende eksakte redskab« lader sig bruge til. Disse betragtninger kunde have været mere indgående, hvad i ganske særlig grad opinionsundersøgelser på det udenrigspolitiske felt giver anledning til, især m. h. t. spørgsmålet om en anskuelses intensitet, der antydes p. 286. Interviewsituationen er jo en kunstig, dvs. for formålet frembragt situation, der tvinger respondenterne til at tage stilling til spørgsmål som mange af dem ellers ikke vilde have gjort sig klar. Vi ved f. eks. fra en amerikansk undersøgelse hvorledes 70 % af respondenterne tog stilling, for og imod, til den aldeles fiktive *Metallic Metals Act*, til trods for at den noget mistænkelige formulering burde have tjent til advarsel. Bjøls konklusion synes at være at den amorfe opinion, som disse undersøgelser giver os et vist kendskab til, snarere afgrænser aktørernes muligheder end påtvinger dem nogen politik, og deri har han formentlig i almindelighed ret.

Det vilde have været meget ønskeligt om der i en note var gjort rede for den teknik der er benyttet ved de pågældende franske undersøgelser. Den er af afgørende betydning for hvilken lid man kan fæste til tallene.

Går man disse oplysninger efter i *Sondages* viser det sig at de ikke er tilstrækkelige. Der oplyses intet om interviewteknikken, og oplysningerne om udvælgelsen af interviewpersonerne giver ikke et klart billede af fremgangsmåden, der er så afgørende for repræsentativiteten. F. eks. hedder det blot (*Sondages*, 1958, no 1–2, p. 195): »Dans chaque îlot, les enquêteurs reçoivent des consignes pour le choix d'une personne par maison ou par groupe d'habitations«. Man kan ikke heraf se hvor meget der er overladt til interviewernes forgodtbefindende. Derimod ses det at mange af undersøgelserne er gennemført med ned til 8 à 900 interviewpersoner, dvs. så beskedne størrelse af N at konfidensintervallet bliver stort.

Jeg vil derefter vende mig til en anden side af metoden, til den *approach* som er bragt i anvendelse i den foreliggende afhandling, og vil samtidig nødvendigvis berøre hele afhandlingens anlæg og indhold.

Afhandlingens emne er den 4. franske republiks Europa-politik, af forf. i indledningen præciseret som specielt omfattende tidsrummet 1950–57, dvs. fra fremsættelsen af Schuman-planen over forhandlingerne vedr. C.E.D., Paris-aftalerne og Euratom til ratifikationen af Rom-traktaten. Det er altså den periode af fransk Europa-politik hvor muligheden af aktiv britisk deltagelse i et europæisk fællesskab syntes svindende, og hvor interessen i stedet blev koncentreret om at tilvejebringe et lille-europæisk fællesskab. Opmærksomheden er imidlertid alene samlet om beslutningsprocessen på fransk side. Regeringerne i Bonn og Rom og i Benelux-landene er så at sige statister. Hvad de mener og foretager sig omtales næsten ikke, lige så lidt som de diplomatiske forhandlinger på konferencer og gennem de traditionelle kanaler. Ej heller behandles hvad der foregik i London og Washington eller i Moskva. Alt dette optræder kun i den udstrækning det indgik i de franske aktørers forestillinger. Indenfor denne franske ramme er opmærksomheden yderligere koncentreret, nemlig om de dele af beslutningsprocessen som udspillede for offentlighedens øjne eller i direkte tilknytning hertil i partier og interesseorganisationer samt blandt de såkaldte eksperter. Derimod oplyses der intet om hvad der foregik i udenrigsministeriet eller i parlamentets udenrigsudvalg.

Det kan med andre ord siges at være en snæver afgrænsning dr. Bjøl har givet sit emne. Denne afgrænsning kan opfattes som en følge af de kilder han har valgt. De vilde simpelthen ikke bære ud over denne grænse. Det vilde imidlertid være overfladisk at opfatte forholdet således. Det er ikke i første række kilderne der har bestemt emnets afgrænsning. Afgrænsningen er udtryk for en bestemt forskningsmæssig hensigt, og denne hensigt er ført igennem i den udstrækning kilderne tillod. Denne hensigt,

denne approach, og dens følger er derfor det der i det følgende skal diskuteres.

Hele denne problematik er i høj grad forf. bevidst. Den drøftes flere steder i afhandlingen. Straks på den første side (p. 11) hedder det: »Formålet med mit arbejde er ikke historisk. Jeg har villet behandle den franske Europa-politik under den politiske videnskabs synsvinkel«. Forskellen ligger, hedder det videre, i arten af de spørgsmål de to videnskaber stiller til de data som er til rådighed og som ofte er de samme. Den politiske forskning samler sig ikke som historien om at udforske et begivenhedsforløb og slet ikke i dets unikke forløb, men om at forstå det politiske systems funktion. Positivt stilles programmet således op: »Hvorledes har det politiske system i den 4. republik fungeret under udarbejdelsen af og gennemførelsen af dens udenrigspolitik i en bestemt henseende«?

Der er ingen tvivl om at en afhandling med en sådan problemformulering hører ind under statskundskabens område. Det er altså både hvad emne og problemformulering angår fuldt berettiget at denne afhandling er indleveret og antaget til forsvar for doktorgraden i statskundskab.

Dr. Bjøl er øjensynligt ivrig for at lægge afstand mellem sig og historieforskningen. Det er min opfattelse at han derved er kommet til at grave grøften dybere end den er, eller behøver at være, og iøvrigt også at han ikke selv har været i stand til at respektere grøften. Om historien hedder det (p. 12) at den koncentrerer sin opmærksomhed om at påvise rækkefølgen (»rétablir la séquence«), om det unikke i en begivenhed, om de personlige bevæggrunde (»les motifs particuliers« (p. 13)) der forklarer den og den begivenhed, den og den specielle afgørelse.

Det er ubestrideligt at disse ting interesserer historikerne. Men det er lige så forkert at hævde at det *alene* er disse ting der interesserer dem. Selv om man kan finde støtte derfor hos visse teoretikere blandt historikerne som stærkt understreger det unikke, er det ikke muligt at afgrænse de to videnskaber fra hinanden på denne måde. Også historikere har søgt noget generelt. Man behøver blot at nævne klassikere som Thukydide og Polybios eller i nyere tid de af Marx' historieopfattelse influerede historikere, som – uanset hvad man iøvrigt vil mene om dem – pr. definition har interesseret sig meget lidt for »de personlige motiver« og des mere for det ene af de to hovedspørgsmål forf. selv stiller sig (p. 21): »Quels genres de forces ont déterminé la formation des décisions dans la politique internationale?« Den materialistiske historieopfattelse har sit særlige svar på det spørgsmål, og det svar vil langfra falde sammen med det her givne. Men det drejer sig i begge tilfælde om et spørgsmål som søger sit svar i noget generelt.

Termen *kræfter* fører meget let til svar som har en metafysisk karakter, fordi der mangler en påvisning af forbindelse mellem makroplanet og mikroplanet. Det er en forbindelse som det ikke er lykkedes den materialistiske historieopfattelse at etablere, og det er formentlig en del af forklaringen på at adskillige historikere i reaktion herimod har søgt tilflugt i en overbetoning af det unikke, en tendens som antagelig også er blevet fremmet af den på andre måder så værdifulde revolution som det kildekritiske gennembrud i det 19. århundrede betød. Denne opfattelse blandt en del historikere har dr. Bjøl lovlige ukritisk taget til sig, med det resultat at han fremstiller forholdet mellem historien og statskundskaben altfor forenklet. Når han i begyndelsen af kap. V om eksperterne (p. 105) formulerer sit spørgsmål således: »Quelle a été le rôle des fonctionnaires dans l'élaboration de la politique européenne?«, da er det et spørgsmål som en historiker lige så vel kunde have gjort til tema for en afhandling.

Statskundskabens forhold til historieforskningen kan ikke gøres op i en enkel formel. Jeg skal ikke gå nøjere ind på forholdet, men blot pege på at det er et problem som må ansues mellem alle samfundsvidenskaberne på den ene side og historien i dens samfundsvidenskabelige aspekt på den anden side, og hvor begge parter er ydende og nydende.

Det hedder (p. 12) at sondringen mellem historisk og statskundskabsmetode, dvs. -approach, er vanskeligere at opretholde i praksis end på det teoretiske plan. »Il m'est arrivé, en posant des questions de science politique, de recevoir des réponses qui étaient historiques«. Hvor forf. således er snublet over uventede historiske detaljer har han ment at burde anføre dem, men han har ikke søgt dem, hedder det, nærmest undskyldende.

Det er klart at det er forskeren, der, ud fra en lang række forudsætninger, hvis relevans naturligvis kan diskuteres men som ikke skal diskuteres her, er herre over hvilke spørgsmål han vil stille til sit materiale. Hvis han på sin vej støder på oplysninger som ikke er relevante for hans problemstilling kan han selvfølgelig notere sig dem og f. eks. anføre dem i en note i sin afhandling. Men dette er ikke en forskel mellem to fag, det er en forskel som vil kunne optræde indenfor ethvert fag. En historiker vil således nåsommelst kunne støde på oplysninger han ikke kendte men som ikke er relevante for den opgave han har sat sig, og det samme vil kunne ske for en *statsvetare* eller politolog.

Hvis det blot var dette dr. Bjøl havde iagttaget vilde det være overflødigt at bemærke det, og i hvert fald overflødigt at hæfte sig derved i en anmeldelse. Men ordvalget giver det indtryk at det er en anden slags

forskel forf. har i tankerne, så at sige en principforskel mellem historiske data og statskundskabsdata. En sådan principforskel eksisterer efter min opfattelse ikke. Statskundskaben er nøjagtig lige så interesseret som historieforskningen i at de data hvoraf den skal opbygge sin teori eller hvorpå den vil afprøve sin teori er så omhyggeligt verificeret som muligt. Hvis vi skal beskrive og forklare et system eller en struktur eller en funktion – de begreber forf. sætter i centrum for sin interesse – så er det ønskeligt at have så nøje et kendskab som muligt til de data som er relevante for forståelsen, også selv om disse data indgår i et forløb, altså er af *évènementiel* karakter, og dermed efter forf.'s opfattelse hører historien til. Det hele er et spørgsmål om sigte, ikke om en forskel der ligger i kilderne.

Forholdet kan belyses med et eksempel. Kap. VI om La démocratie chrétienne, dvs. M.R.P., er et meget velskabt kapitel, som man læser med særlig glæde. Henimod slutningen af kapitlet analyserer dr. Bjøl forholdet mellem M.R.P.'s og dets vælgeres opfattelser i Europa-politikken. Analysen bygger væsentlig på resultaterne fra nogle opinionsundersøgelser hvor interviewpersonerne er blevet spurgt om deres syn på Europa-politikken og samtidig om deres partitilhørsforhold, altså en undersøgelse af en forholdsvis overfladisk karakter. Bjøl er tilbøjelig til at slutte at M.R.P.'s vælgertilslutning har sin basis i et religiøst syndrom, og at vælgernes overvejende tilslutning til Europa-politikken snarest er et udtryk for at de i dette spørgsmål følger de politikere som de iøvrigt har tiltro til, med andre ord, at partiloyaliteten er afgørende for deres udenrigspolitiske standpunkttagen. Det er en særdeles plausibel konklusion. Man jævnføre f. eks. med danske vælgeres holdning til Socialdemokratiet i Atlantpagt-spørgsmålet. Men denne interessante konklusion er draget på et spinkelt grundlag. Det måtte være muligt ved et indgående studium af internt MRP-materiale og af pressen at belyse dette spørgsmål langt mere indgående. Det vilde i så fald være nødvendigt at gøre et omfattende og tidtagende stykke primær forskning. Om man vil kalde det historisk forskning eller statskundskabsforskning er ligegyldigt. Det afgørende er at man vilde kunne underbygge, eller evt. afkræfte, en hypotese som i høj grad er relevant set fra en statskundskabssynsvinkel.

Dette kan tage sig ud som begyndelsen til en bebrejdelse for at være gået overfladisk til værks. Der er ikke ret mange kapitler i bogen som ikke stort set det samme kunde siges om som her bemærket om kap. VI. Forf. synes at have villet dække sig ind på forhånd overfor kritik for overfladiskhed og har ment at kunne finde dækning i en sondring mellem historiske detaljer og så andre data der tillægges relevans for stats-

kundskaben. En sådan sondring er på forhånd håbløs. Hvis politologen vil til bunds i noget, f. eks. forholdet imellem politikeren og hans vælgere, må han gøre et lige så slidsomt forskningsarbejde som historikeren. Sigtet er nok mere eller mindre forskelligt, men arbejdsbyrden er den samme.

Det har imidlertid ikke været hensigten med ovenstående at rette bebrejdelser mod dr. Bjøl for overfladiskhed. Skulde et forskningsarbejde som det jeg har antydnet i forbindelse med kap. VI være foretaget over hele linjen vilde det meget store arbejde den foreliggende afhandling må repræsentere være blevet mangedoblet, med andre ord: være blevet uoverkommeligt. Forf. har stået overfor et valg. Han kunde have foretaget en detailundersøgelse af f. eks. MRP's Europa-politik. Den kunde være cementeret gennem et indgående studium af alle relevante kilder og en sådan undersøgelse vilde naturligvis være af stor interesse for statskundskaben. Han kunde også vælge et mere omfattende emne og analysere det på grundlag af allerede foreliggende litteratur og forholdsvis overskuelige og lettilgængelige kilder. Det er det han har valgt, og det er et lykkeligt valg fordi det har givet ham lejlighed til fuldt ud at udnytte sin dybtgående indlevelse i fransk politik, en indlevelse som er en forudsætning for at en sådan approach kan lykkes. Det valg behøver ingen undskyldning. Men det har naturligvis sin pris. Det betyder at han ikke kan føre verificeringen af sine hypoteser så langt som der er principiel mulighed for, og det er iøvrigt en ubetinget ros til hans arbejde at han intetsteds fremstiller det usikre mere sikkert end det er. Til gengæld betyder valget at de hypoteser han formulerer har en større spændvidde, siger noget om større dele af det politiske system. Der hører mod til at vælge opgaven på det mere generelle plan og selvdisciplin til at løse den tilfredsstillende. Resultatet vidner om at dr. Bjøl besidder begge egenskaber.

Hans hensigt er at behandle sit emne fra den politiske videnskabs synsvinkel. Hvad forstås derved? Det hedder (p. 12) at den politiske videnskab søger det strukturelle og typiske mønster i data, de generelle aspekter, det politiske systems funktion. Forsåvidt denne definition ikke er at opfatte som eksklusiv kan jeg ganske tiltræde den. Studiet af den 4. republiks Europa-politik er valgt (p. 16) fordi det giver mulighed for at studere et stort antal variabler som indgår i dannelsen af holdninger i udenrigspolitikken. Formålet rækker altså ud over stoffet. Forf. vil bidrage til forståelsen af hvorledes *en* udenrigspolitik formuleres, ikke alene den 4. republiks Europa-politik. Men formålet har ikke taget magten fra ham. I konklusionen hedder det (p. 295) forsigtigt at undersøgelsen har ført til at der kan opstilles nogle teser »dont la formulation serait suffisamment générale pour servir de terme de référence, sans que nous leur

postulions pour autant une portée ou une valeur générales, étant donné leur origine casuelle». Jeg forstår disse ord således at forf. mener at hans studier er resulteret i en række teser der kan tjene som hypoteser for andre lignende undersøgelser gennem hvilke de kan verificeres eller falsificeres som generelle teser betragtet. I så fald vidner det om hans stærke – og jeg vil sige: prisværdigt stærke – empiriske forankring.

Det er iøvrigt bemærkelsesværdigt at dr. Bjøls teser ingenlunde alene har gyldighed for den disciplin under den politiske videnskab der kaldes International politik. Hans undersøgelser gælder jo ikke i første række det internationale politiske system men formuleringen af *et* politisk systems udenrigspolitik. Det er derfor ikke overraskende at hans teser, mutatis mutandis, lige så vel er af interesse for andre statskundskabsdiscipliner. Hvad han har tænkt og skrevet kan vi alle drage nytte af. Specialisering er på mange måder en dyd, men der er samtidig noget nyttigt og værdifuldt i at den første statskundskabsdisputats placerer sig så centralt indenfor faget.

Forf. er bredt orienteret i sit fag. Han kender både den angelsaksiske og – hvad der er knapt så almindeligt – den franske litteratur om international politik. Vil man tale om skoler – og det er næppe uberettiget at gøre det – da er det utvivlsomt at hans gæld er størst til den franske skole. Ikke alene er det især fra forskere som Duroselle og Bertrand de Jouvenel han på afgørende punkter vælger sit udgangspunkt. Hans egen forskning og hans egne resultater bærer også præg af fransk sans for logisk begrebsdannelse og klarhed i analysen.

Det er ikke modeller han interesserer sig for, det er analysen af data ved hjælp af et logisk opbygget begrebsapparat. Det er en af de veje den politiske videnskab har at gå, ikke den eneste, men en af de sikreste.

Det lader sig ikke gøre her at komme ind på alle sider af dr. Bjøls begrebsapparat. Store dele af det er af megen værdi for statskundskaben i det hele taget. Lad mig nævne sondringen mellem kausalitetssystem og målsætningssystem som aspekter der begge er nødvendige for analysen. I kausalitetssystemet indgår de ydre betingelser eller, mere præcist sagt, aktørernes forestillinger om disse, der farves af deres målsætninger, ligesom målsætningssystemet farves af deres opfattelse af hvilke muligheder kausalitetssystemet lader åbne. Det er en sondring som skyldes Duroselle, men som det er Bjøls egen fortjeneste at han benytter med sans for det komplicerede forhold. Der sondres, og det er, såvidt jeg har forstået, hans egen fortjeneste, mellem et *billede* af fremtiden, der væsentlig er kausalt bestemt, og en *vision* af fremtiden, der især er målbestemt. Disse sondringer kombineres med en tredje. Udformningen af fremtidsbilledet

sker dels ved *inerti*, dvs. at man ekstrapolerer en rådende tendens, dels ved *analogi*, dvs. at man parallelliserer foreliggende situationer med tidligere. Det er Bertrand de Jouvenel der har opstillet denne sontring. Dertil føjer Bjøl en tredje udformning, den dialektiske, der mere har relation til fremtidsvisionen end til fremtidsbilledet, idet der tilstræbes en anden udformning af fremtiden end den der mekanisk vilde følge af den gyldighed der tillægges inerti- og analogibillederne; hvad det undertiden kniber for aktørerne at forstå er at tilsvarende dialektisk udformning gør sig gældende hos modparten.

Der kunde nævnes flere eksempler. De anførte kan stå som udtryk for anerkendelse af en intellektuel indsats som har meget at give. Der ligger naturligvis ikke heri at der ikke kunde rejses indvendinger på visse punkter. F. eks. forekommer anvendelsen af termen *system* mig at være stærkt indsnævrende, i hvert fald i kapitlet *Le système*, der alene handler om forholdet mellem parlament og regering, og i den forbindelse næsten udelukkende samler sig om behandlingen i kamrenes plena, mens så væsentlige led i beslutningsprocessen som regeringen og udvalgene kun strejfvist omtales. Jeg skal imidlertid ikke gå nærmere ind herpå, men samle mig om et enkelt forhold, behandlingen af forholdet mellem *arguments* og *mobiles*.

Dette spørgsmål er særdeles centralt i hele afhandlingen da den fremfor alt er en analyse af holdninger (*attitudes*). Øverst p. 229 siges det at forholdet mellem bevæggrunde (*mobiles*) og begrundelser (*arguments*) er et tornt spørgsmål, og at sontringen i praktisk forskning er *aléatoire*, dvs. meget usikker, og at det derfor er lykkeligt for den politiske videnskab at den kan tillade sig at smutte uden om det og betragte det som sekundært. Midt på siden sammenlignes holdningernes dannelse med en krystallisationsproces, og her hedder det: »Certains renseignements se cristallisent à un moment donnée en mobiles qui forment une structure d'attitudes, qui a parti du moment de la cristallisation attire certains arguments qui la renforcent et en repoussent d'autres qui l'affaiblissent«. Her udtrykker dr. Bjøl sig altså som om det er muligt at sondre mellem *mobiles* og *arguments*, og da det er i konklusionen, hvor han resumerer sine resultater, kan der ikke være tale om en rent logisk sontring, men krystallisationsbilledet må være udtryk for resultater af empirisk forskning. Rent faktisk har han også i høj grad beskæftiget sig med udforskningen af bevæggrundene. Forud (p. 13) har han afvist at benytte sig af den af visse forskere, bl. a. Hans Morgenthau, anviste vej, at lade analysen foregå alene på argumentationens plan, og har tilsluttet sig Wolfers der mener at forskningen så tvinges til at operere i en så abstrakt atmo-

sfære at der ikke opnås kendskab til andet end det bare skelet. Jeg skal ikke tage stilling til om dette er rigtigt. En hel skole beskæftiger sig med argumentationens sociale funktion. Men ønsker man at analysere bevæggrundene, hvordan da komme uden om det »tornede« spørgsmål om hvornår en begrundelse udtrykker en bevæggrund og hvornår den ikke gør det? Dr. Bjøl mener at kunne gøre det ved at sondre mellem *motifs particuliers* og *motifs généraux*. Om disse sidste siges det (p. 13) at de deles af tilstrækkelig mange personer i tilstrækkelig lang tid til at danne »des syndromes d'attitudes, des motifs qui prennent un caractère structural«. Men hvordan lærer man sådanne »generelle motiver« at kende på anden måde end ved at analysere argumentationen, og det vil, hvad enten materialet er parlamentsdebatter eller interviews, sige den argumentation enkeltpersoner fremfører? Forsåvidt man ikke interesserer sig for den enkeltes bevæggrunde i hans særlige baggrund, hvad er det så man lærer at kende gennem sin analyse? Det er hans argumentation, dvs. at analysen igen bevæger sig på argumentationens plan, ikke på bevæggrundenes. Det man finder er, som det siges (p. 21), »des mobiles déclarés«. Det forekommer mig at dr. Bjøls sondring mellem *motifs particuliers* og *motifs généraux* i virkeligheden er identisk med den sondring mellem bevæggrunde og begrundelser, som han med rette siger er så vanskelig men hvis vanskelighed han nægter at drage konsekvensen af. Motiver i betydningen *mobiles* (bevæggrunde) kan, hvis man ikke antager eksistensen af en kollektiv sjæl, nødvendigvis kun analyseres hos enkeltpersoner, fællestræk i disse motiver, altså *motifs généraux*, må analyseres på argumentationens plan. Der er en vis uklarhed i afhandlingen fordi forf., forhindret af sin vildledende sondring, visse steder beskæftiger sig med en analyse af argumenter, andre steder med en analyse af bevæggrunde. Det skal iøvrigt tilføjes at hele dette spørgsmål er et af de mindst afklarede i forskningen, og at det derfor er særdeles nyttigt at dr. Bjøl har taget sig på at sætte en drøftelse deraf i gang.

Denne anmeldelse har fortrinsvis beskæftiget sig med den metodologiske side af dr. Bjøls afhandling, hvad denne i sig selv tilskynder til. Iøvrigt vil afhandlingen formentlig finde mange læsere fordi den, også målt med international målestok, er en fornem analyse af et centralt emne. Den er præget af sikker beherskelse af stoffet, en dyb fortrolighed med fransk politik, en veludviklet sans for proportioner og, fremfor alt, en evne til at stille frugtbare spørgsmål og skaffe sig velunderbyggede svar af stor relevans for forståelsen af den politiske videnskabs felt. På dansk grund er den et pionerarbejde.

DEN DANSKE KIRKES HISTORIE FULDFØRT

Af Roar Skovmand

I anledning af fuldendelsen af »Den danske kirkes historie« giver professor, dr. phil. Roar Skovmand en samlet vurdering af værket. Endvidere gøres bindene II, III og især VIII til genstand for en nærmere omtale, da det ikke tidligere er sket i dette tidsskrift.

Seksten år er der gået mellem første bind af Den danske Kirkes Historie og det ottende og sidste bind, som udkom i efteråret 1966. Da subscriptionsindbydelsen til værket blev udsendt af Gyldendals Forlag i 1950, regnede værkets daværende redaktører, Hal Koch og Bjørn Kornerup, med, at værket med ét bind om året kunne afsluttes i løbet af otte år; det sidste bind skulle omfatte Mellemløbet. Der kom til at gå dobbelt så mange år. Prisen pr. bind er vokset til det dobbelte fra første til sidste bind. Begge værkets redaktører er døde i alt for tidlig alder, og det er professorerne Niels Knud Andersens og P. G. Lindhardts navne, der står på redaktørpladsen i de to sidst udkomne bind. Men hovedlinjen i værket har trolig fulgt den oprindelige plan og er videreført, således at over hundrede sider er tildelt krigs- og efterkrigstiden. Professor Lindhardts fremstilling af denne periode afsluttes med omtale af pjecen »Kirkens Ja og Nej« og Bodil Kochs strukturkommission fra 1964. Den forsinkelse, der har fundet sted med udgivelsen, er rigelig opvejet ved den tidsgevinst, der består i, at værket er ført så nær op til nutiden som vel muligt.

I forordet til værket fra 1950 anførte dets første redaktører, at der da var gået hundrede år, siden Ludvig Helveg begyndte at udgive sin danske kirkehistorie. Den forelå afsluttet i 1870. Siden Helvegs tid var der ikke kommet nogen stor samlet fremstilling af den danske kirkes historie, mens Danmarkshistorien i øvrigt var blevet behandlet i de to følgende slægtled i flere stort anlagte værker, ved århundredskiftet »Danmarks Riges Historie«, efter første verdenskrig Erik Arups uafsluttede Danmarkshistorie og endelig Schultz' Danmarkshistorie. »Inden for Studiet af Landets verdslige Historie har der saaledes været et lykkeligt Samspil mellem Enkeltundersøgelser og samlede Fremstillinger, mellem kritisk Analyse og skabende Syntese.« Et tilsvarende samspil savnedes for kirkehistoriens vedkommende; de mange kritiske og dygtige enkeltundersøgelser var ikke føjet ind i den samlede fremstillings helhed. På denne baggrund hævdede redaktørerne – der selv begge var mestre i »enkeltundersøgelser« – at

der nu måtte skabes en tidssvarende syntese, en samlende fremstilling af den danske kirkes historie. For videnskabsmændene kunne den virke som en spore til fornyet forskning, og historisk interesserede læsere kunne her mødes »med den særdeles værdifulde og interessante Del af det danske Folks Liv, som hører ind under Kirken«.

Når man med disse linjer fra værket forord i mindet betragter den afsluttede kirkehistorie, må man sige, at værket holder mere, end det fra starten har lovet. Det handler sandelig om meget mere end den del af det danske folks liv, »som hører ind under kirken«.

Allerede i Kirkehistoriens første bind, skrevet af Hal Koch selv, træder sammenhængen mellem den kirkelige udvikling og den almindelige samfundstilstand og -udvikling stærkt frem. Der råder en passende balance mellem »åndelige« og »materielle« kræfter, og vurderingen af personer og forhold er beslægtet med den, man har mødt hos de banebrydende »verdslige« rigshistorikere *Lauritz Weibull* og *Erik Arup*, kun mere nuanceret end hos dem. Det bind af værket, som her er omtalt, slutter ved 1241 (anmeldt *Jyske Samlinger*, ny rk. I, s. 236 f.). I denne periode, fra religionsskiftet til *Valdemar Sejrs* død, må der næsten sættes lighedstegn mellem Kirkehistorie og Danmarkshistorie.

Værkets andet og tredje bind, der udkom 1962 og 1965, er ikke tidligere omtalt i dette tidsskrift. Andet bind (316 sider), der behandler senmiddelalderen fra 1241 til 1448 er – bortset fra et afsluttende kapitel om Kirkebygninger og kirkekunst, som skyldes *Erik Horskjær* – skrevet af professor *Niels Knud Andersen*. Ligesom Hal Kochs indgående studier over »den begyndende højmiddelalder« dannede en solid grundvold under værket første bind, har også andet bind sin ballast i forfatterens egne specialstudier, især den kirkeretshistoriske undersøgelse om ærkebiskop *Jens Grand*. Man mærker overalt i denne sobre fremstilling fortroligheden med senmiddelalderens tankegang og indstilling. Den harmoni mellem kirke- og kongemagt, som toner gennem den berømte fortale til *Jyske Lov* fra 1241, blev efter *Valdemar Sejrs* død samme år snart afløst af skærende misklange. Om »Kampen mellem Kirke og Konge« handler de første hundrede sider i andet bind. For kirken står i tiden indtil 1325 så stærke og stejle skikkelser vagt som ærkebisperne *Jakob Erlandsen*, *Jens Grand* og *Esgar Juul*. De kæmpede for kirkeretten og kirkens selvstændighed og imod det nationale kongedømme, og de sejrede, dog mere på papiret – eller håndfæstningernes pergament – end i virkeligheden. Da det kom til stykket, savnede de ydre magtmidler til at fastholde deres krav. For *Jakob Erlandsens* vedkommende er en væsentlig enkeltunder-

søgelse kommet frem efter Niels Knud Andersens samlede fremstilling. *Niels Skyum-Nielsens* fængslende disputats »Kirkekampen i Danmark 1241–1290« – med dens klarlæggelse af kampens art og spillets regler på europæisk baggrund – er først udkommet få måneder efter Niels Knud Andersens fremstilling.

Værkets andet hovedafsnit har titlen »Begyndende Statskirkedannelse«. Da kongemagten styrkedes under Valdemar Atterdag og hans efterfølger, svækkedes de hjemlige kirkelederes indflydelse. De blev i stigende grad afhængige af kongerne, der med alle midler forstod at drage pavehoffet over på deres side.

Udviklingen under kongerne *Christiern I* og *Hans* (1448–1513), som indleder Kirkehistoriens tredje bind (på i alt 433 sider), er også behandlet af Niels Knud Andersen (på knap hundrede sider). Under de første oldenborgske konger blev linjen fra Valdemar Atterdag og hans efterfølger genoptaget. Statsmagtens greb om kirken blev stadig fastere og strammere. Den middelalderlige kirkes krav om at danne en stat i staten blev aldrig opfyldt.

I Kirkehistoriens tredje bind har *P. G. Lindhardt* behandlet Reformationstiden fra 1513 til 1536. Professor Lindhardt har ellers skrevet mest om de tre sidste århundreders kirkehistorie, men også i denne periode er han på hjemmebane. Stilen er kort og knap, dommene skarpe. Men samtidig er undersøgelsen analytisk og indtrængende.

Den skildring, professor Lindhardt på knap hundrede sider har givet af det religiøse liv i senmiddelalderen, som indledning til fremstilling af reformationstiden, er en kulturhistorisk studie af usædvanlig høj værdi. Her gøres rede for verdensbilledet (efter »Lucidarius«, den yngre middelalders klassiske skolebog), for »de hellige handlinger« og gudstjenestens enkelte led (med lovlig mange uoversatte latinske gloser), for »det hellige liv« og helgeners vrimmel. Lindhardts afsnit om det religiøse liv i senmiddelalderen må fremhæves som noget af det lødigste og fornemste i hele Kirkehistorien. Hans andel i dette værk er omfattende og udgør i alt over tusinde sider, vel over en tredjedel af det samlede sidetal og mere end nogen anden forfatter har skrevet (Hal Koch kommer nærmest efter ham), men intetsteds når han højere i kvalitet end i dette afsnit.

I de tre følgende afsnit behandles reformationens forløb under titlerne »Optakten« (1513–23), »Gennembruddet« (1523–30) og »Afgørelsen« (1530–36). Der gøres rede for den politiske, sociale og religiøse situation med mange citater fra *Poul Helgesen*, reformkatolikken, der efterhånden blev en så hadefuld modstander af de lutherske »kættere«. Man aner, at

forfatteren føler sig nok så tiltrukket af hans temperament som af manges lutheraners, og det er utvivlsomt sundt for eftertiden at lytte til en så begavet talsmand for den tabende part. Det taler til tidens ære, at der i tiden før 1536 kunne udfolde sig en så aldeles åben og dristig offentlig drøftelse om alle tidens spørgsmål, noget som vi ellers ikke genfinder i det danske samfund før i trykkefrihedens tidsalder.

Det skyldes dog ikke denne drøftelse, at reformationen sejrede. Den katolske kirke faldt, siger Lindhardt, »og dens fald var stort og brat, fordi den var *ormstukken helt igennem*, en forsørgelsesanstalt for de i forvejen besiddende. I Danmark har reformationen ikke »afskaffet« katolicismen; den havde godt og grundigt afskaffet sig selv forinden«.

Sådan skriver Lindhardt, når han skriver bedst. Der er en påfaldende forskel på stilen og tonen i Niels Knud Andersens fremstilling og Lindhardts. Begge har skrevet her i samme bind, den ene roligt og værdigt afbalanceret, med gammeldags »store bogstaver«, helt uden pegepind, – der er ingen kursiveringer eller udråbstegn i hans afsnit. Lindhardt nægter sig intet i så henseende, hans fremstilling er rigt facetteret, men han er aldrig kedelig, og han mister aldrig overblikket trods et mylder af detaljer.

Bispens fængsling 1536 omtaler Lindhardt med vendinger så aktuelle, at de næsten passer på det græske statskup 1967. Handlingen karakteriseres som »et *groft diktatorisk overgreb*, en ubestridelig plet på hele reformationen«. Det efterfølgende stændermøde »forløb i *en atmosfære af diktatur*, og byen var spækket med militær. Der skulle ikke forhandles, blot tages til efterretning . . .«

Det føles egentlig ikke som noget stort spring at hoppe fra Lindhardts skildring af reformationstiden i Kirkehistoriens bind 3 til hans redegørelse for tiden 1901–1965 i det sidst udkomne bind 8 (383 sider). De mellem-liggende bind har tidligere været anmeldt i dette tidsskrift (IV i Jy. Saml. V, s. 324 f., V-VI i Jy. Saml. III, s. 199 ff., VII i Jy. Saml. IV, s. 325 ff.)

I 1955 udkom Lindhardts »Kirken igår og idag«, en fremstilling der nu i sin struktur og karakter kan betragtes som et forarbejde til Kirkehistoriens ottende bind. Men således var det ikke tænkt. I sine senere år ville Hal Koch selv have skrevet i Kirkehistorien om tiden efter 1914, men nåede inden sin død i 1963 kun at få skrevet en snes sider, som nu er blevet trykt i Kirkehistoriske Samlinger (7. rk. VI, s. 168 ff.). Lindhardt har i sit forord til Kirkehistoriens sidste bind udtalt, at »det har været vigtigt for mig, at bind VIII også kom til at fremtræde som hans

arbejde«. Således virker det dog ikke, og det skal ikke bebrejdes Lindhardt. Takket være hans forfatterskab har Hal Kochs indsats i dansk kirkeliv og samfundsliv fået den plads, som den fortjener, og som Hal Koch selv aldrig ville have kunnet blot antyde. At Lindhardts egen indsats, hans inspirerende og irriterende kraft som forsker og debattør i de sidste årtier er kommet til at stå i skyggen, er så en anden sag, som der ikke er noget at gøre ved.

Tidsmæssigt er perioden fra århundredskiftet til nu opdelt i tre afsnit, 1901–1920, 1920–1940 og 1940–1965, hvert fyldende godt hundrede sider. I tiden før og under første verdenskrig er hovedemnerne J. C. Christensens demokratiske kirkelovgivning, den liberale teologis gennembrud, den akademiske og folkelige liberalisme og de kirkelige retninger og bevægelser. Skildringen af mellemkrigstiden indledes atter med kirkelove, men domineres i øvrigt af tidehvervsbevægelsen, barthianismen, Oxford-bevægelsen og de gamle retningers krise eller »selvbesindelse«. I det sidste afsnit er vægten især lagt på den kirkepolitiske og teologiske udvikling.

I øvrigt rækker synsfeltet langt ud over det, som i snævrere forstand »hører ind under kirken«. Således får krigsårenes folkelige bevægelser og retsopgøret efter krigen en indgående behandling, som har værdi for alle historisk interesserede lærere. På et enkelt punkt (s. 266) har fremstillingen måttet korrigeres ved en senere af forlaget udsendt rettelse, beregnet til indklæbning i bogen. Det tidspres, som forfatteren har været udsat for, og den knappe plads, der har været tilmålt ham, har nok sine steder fristet til, at fremstillingen er blevet alt for knap og undertiden lidt misvisende. Til det sidste forhold bidrager en svaghed, som *Hal Koch* pegede på, da han i sin tid anmeldte »Kirken igår og idag« i *Politiken* (16/12 1955): »Det er en vanskelig ting at skrive samtidens historie, men ét krav synes det mig, at man kan stille: at historikeren i nogen grad søger at forstå også de fænomener, der er ham lidet sympatiske, ud fra deres egne forudsætninger, og at han derfor giver et billede af dem, som de pågældende mennesker dog i nogen måde selv kan anerkende. Dette krav er Lindhardt kun meget lidt lydhør overfor«. Et eksempel herpå er skildringen af *Olfert Ricard* og »Ricard-Epigonerne«, s. 98 ff., en skildring, der har fremkaldt protester. Her har polemikeren Lindhardt åbenbart taget magten fra historikeren. I hvert fald ét sted har Lindhardt ved benyttelsen af sine kilder taget andres polemiske indlæg for historisk sandhed. Det gælder fremstillingen s. 220 af den grundtvigske vennekreds, der bestod af *Anders Nørgaard*, *J. Th. Arnfred* og *Aage Møller*. Her anføres, at Arnfred af hensyn til Askov Højskoles og Bys trivsel svigtede

den grundtvigske »selvbesindelse«. Her har ensidig information forenklet og forgrovet sagen, så det virker ubehageligt på den læser, der har et nøjere kendskab til personer og forhold. Forfatteren har formodentlig afsluttet sin fremstilling, inden Arnfreds egen redegørelse i hans bog »Askov Højskole i Mands Minde« (s. 125 ff.) udkom i 1965.

S. 180 anfører Lindhardt som »Tidehvervs«-kredsens kirkehistorisk vigtigste opgave, at den skulle »knytte folkelige kontakter, så den rensende og nybyggende kunde sanere den borgerligt-religiøse augiasstald, vækkelserne og den teologiske liberalisme på alle måder havde gjort kirken til«. Det virker, som om Lindhardt her formulerer formålsparagrafen for sin egen kirkehistoriske indsats. Men med dette formål er man på kanten af kirkehistorikerens opgave. Den er bedre udtrykt af *Bjørn Kornerup*, en af værkets hovedmænd, citeret af Lindhardt s. 306: Det »historiebillede som kirkehistorikeren fremstiller må være således beskaffent, at enhver historiker kan acceptere det . . . han bør ikke se det som sin opgave at forsvare eller bekæmpe bestemte lærdomme eller systemer, men så forudsætningsløst som muligt at forstå det historiske hændelsesforløb og dets årsager. Kun ved at fastholde dette syn vil kirkehistorien kunne skaffe sig respekt som videnskab«.

Det må konstateres, at professor Lindhardt ikke altid holder sig disse gode videnskabelige principper for øje. Hans unoder er mange; hans fejl består på de punkter, hvor anmelderen kan kontrollere sagen, dog mere i tilbøjelighed til skematisering eller afklædning m. h. t. handlingsmotiver, end i åbenbare unøjagtigheder, men det er synd, at disse pletter hos mange nemt fører til den antagelse, at professor Lindhardt ikke er en pålidelig forsker og ikke en uvildig dommer. Få humanistiske videnskabsmænd har i dette århundrede ydet væsentligere bidrag til dansk kirkehistorisk forskning; ingen har bedre end Lindhardt formået at kalde på folkelig interesse for dansk kirkehistorie.

Selvfølgelig må det bero på et skøn, hvad der i en sådan sammenhængende fremstilling tages med eller udelades. For anmelderen har det været en glæde, at kirkemusikken og *Thomas Laubs* reformerende indsats er behandlet udførligt og indsigtfuldt. Det var dog ikke alle »præster, organister og menigheder«, der var hans modstandere; det gjaldt f. eks. ikke *Th. Skat Rørdam* og *Chr. Welding*, der begge banede vej for Laubs indsats. Det gjorde »Højskolebladet« også. – I betragtning af den omtale den moderne psykologi har fået i forbindelse med *Henry Ussings* forkyndelse i slutningen af bind VII, savnes en omtale af dette århundredes psykologi som forudsætning for kirkelig nyorientering. Hverken *Freud* eller *Jung* har fundet plads i registret. – I slutningen af værket savner man

en omtale af skoleloven 1958 og debatten om dens målsætning, men det kan forklares som beskedenhed fra Lindhardts side. Lindhardts egen tale om »det evige liv« på Askov 1952 er således gemt beskedent og anonymt nederst i et hjørne på side 317.

Af de næsten tre bind, som professor Lindhardt har skrevet til den store Kirkehistorie i løbet af forbavsende kort tid, er det sidste det bedste. Når det har givet *Chr. Bartholdy* anledning til at skrive en kronik med titlen »En studie i udråbstegn« (Kr. Dagbl. 29/10 1966), må det til Lindhardts forsvar anføres, at mængden af disse anstødssten er i aftagende set i forhold til det foregående bind. Det sidst udkomne bind er i det hele resultatet af et myreflittigt og samvittighedsfuldt forskerarbejde. Fremstillingen er også velskrevet, og den er rig på træfskud. Dens skildring af udviklingsforløbet virker som helhed overbevisende. Til sidst skal med tilslutning anføres, hvad en af bindets interesserede læsere har meddelt anmelderen: »For mig er det, som om der hele tiden har stået en skikkelse, en afdød men derved så meget mere inspirerende, ved siden af Lindhardt, mens han skrev: Hal Koch«.

Om det samlede værk »Den danske Kirkes Historie« skal afsluttende siges, at det står som et monument ikke blot over sit emne, men over sin egen tid. Når professor Lindhardt ikke har sagt det i sit sidste bind, må det siges her: Ingensinde har den danske kirkehistorie haft flittigere forskere og fornemmere fremstillere end i det sidste slægtled. De førende blandt vore kirkehistorikere og teologer har ikke blot hævdet sig inden for deres eget fag, men også i de lærdes lav, de har højet de humanistiske videnskabers anseelse. Dertil må føjes, at de har haft overskud til at yde en folkelig indsats. Hal Koch var et strålende eksempel herpå, men han stod ikke alene. Selve værket om den danske kirkes historie er en sund og ædel frugt af denne dobbelte videnskabelige og folkelige indsats. Den er i det store og hele et ualmindelig sobert arbejde, præget af vilje til at forstå de store sammenhænge i kirkens historie som led i det danske folks liv.

Også fra forlagets side er værket en bedrift. Man mærker nok, at de udmærkede redaktører ikke har haft den hjælp, som f. eks. Politikens Danmarkshistorie har haft, til at sørge for, at de enkelte dele er blevet praktisk og ensartet udstyret med litteraturhenvisninger og andre hjælpemidler for læseren. Det afsluttende register bøder dog herpå. Retskrivningen er forskellig fra bind til bind, undertiden inden for det enkelte bind. Værket er rigt illustreret, men billedredaktionen har været noget ujævn. Der er adskillige overlapninger i teksten, og visse sider, f. eks.

Skånes, Sønderjyllands og Grønlands forhold, er i nogen grad forsømt. Men alt dette er underordnet i sammenligning med den indsats, der er ydet som helhed. At danske historikere i 1950'erne og 1960'erne har kunnet præstere to sådanne samlingsværker som Politikens Danmarks-historie og Gyldendals Kirkehistorie, begge med Hal Koch som redaktør, er virkelig en dåd, der tjener ophavsmændene til ære og oplysningen til gavn.

LOVE FOR JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Nedenstående meddeles de love, der blev vedtaget i forbindelse med selskabets 100-års jubilæum i 1966. Fra selskabets stiftelse i 1866 til 1932 virkede man uden love; ved rekonstruktionen i sidstnævnte år vedtoges love for Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, som blev underkastet mindre ændringer i 1948, hvorved der tilvejebragtes det formelle grundlag for, at virksomheden derefter kunne omfatte dansk historie i bred forstand. Lovændringerne i 1966 indebar, at det sproglig-litterære formål udgik af lovene, efter at denne side af virksomheden havde været hvilende i flere år. Nyt var det også, at der oprettedes et repræsentantskab, hvorved en større kreds af historikere slutter nærmere op om selskabets arbejde; i en lang år-række havde kun bestyrelsens medlemmer deltaget i generalforsamlingerne.

§ 1.

Selskabets navn er: »Jysk Selskab for Historie«, selskabet har sæde i Århus.

§ 2.

Selskabets formål er at fremme interessen for og studiet af historiske emner, bl. a. ved at udsende skrifter.

§ 3.

Selskabets ledelse består af et repræsentantskab og en bestyrelse.

§ 4.

Repræsentantskabet består af mindst 20 og højst 50 af selskabets medlemmer. Repræsentantskabet er selvsupplerende, idet det dog første gang udpeges af generalforsamlingen i 1966. Forslag om at indvælge medlemmer i repræsentantskabet kan fremsættes af ethvert repræsentantskabsmedlem på det første årsmøde; for indvælgelse kræves simpel stemmeflerhed af mødets deltagere.

§ 5.

Selskabets bestyrelse består af syv medlemmer. Bestyrelsen vælges af repræsentantskabet blandt dettes medlemmer på det faste årsmøde, idet den dog første gang vælges af generalforsamlingen i 1966. Valget sker ved simpel stemmeflerhed på to år; fire medlemmer er på valg det ene år, og tre det andet. Genvalg kan finde sted. På årsmødet vælges endvidere for en to-årig periode een 1. og een 2. bestyrelsessuppleant. Suppleanterne

indtræder automatisk ved vakance. Bestyrelsen vælger af sin midte formand, sekretær og kasserer og fastsætter selv sin forretningsorden. På det faste årsmøde vælges endvidere to revisorer for ét år ad gangen.

§ 6.

Bestyrelsen fører protokol over sine møder, og der kræves simpel stemmeflerhed for dens beslutninger. Bestyrelsen er beslutningsdygtig, når mindst fire medlemmer er til stede. I tilfælde af stemmelighed gør formandens stemme udslaget.

§ 7.

Til at forestå, tilrettelægge og lede udgivelsen af selskabets skrifter udpeger bestyrelsen blandt sine medlemmer et redaktionsudvalg; sekretæren er selvskrevet medlem af dette.

§ 8.

For de forpligtelser, selskabet måtte påtage sig over for tredjemand, hæfter alene dets formue, og medlemmer hæfter således aldrig personligt. For at bestyrelsen gyldigt skal kunne forpligte selskabet, kræves mindst underskrift af formanden, i dennes forfald sekretæren, i forening med et af bestyrelsesmedlemmerne; der kan gives fuldmagt til, at to bestyrelsesmedlemmer i forening kan forpligte selskabet over for banker og postvæsen.

§ 9.

Repræsentantskabet er ordinært selskabets højeste myndighed, jfr. dog §§ 16 og 17 om almindeligt medlemsmøde. Repræsentantskabet afholder mindst et årligt møde, det faste årsmøde, som skal finde sted i februar. På dette fremlægges det reviderede regnskab til godkendelse, og valg af bestyrelsesmedlemmer, suppleanter og revisorer finder sted.

§ 10.

Selskabets regnskåbsår løber fra 1. januar til 31. december.

§ 11.

Ekstraordinært repræsentantskabsmøde kan enten indvarsles af bestyrelsen eller kræves afholdt på derom fremsat skriftligt forlangende af mindst fem repræsentantskabsmedlemmer.

§ 12.

Der indvarsles til repræsentantskabsmøde, såvel det faste årsmøde som ekstraordinært møde, ved skriftligt varsel mindst 8 dage før afholdelsen, med angivelse af dagsorden.

§ 13.

Ethvert lovligt indvarslet repræsentantskabsmøde er beslutningsdygtigt. Beslutninger vedtages ved simpel stemmeflerhed. Til vedtagelse af lovændringer kræves dog to trediedele af de afgivne stemmer.

§ 14.

Kontingentet bestemmes af repræsentantskabet.

§ 15.

Udmeldelse af selskabet kan kun ske pr. 31. december.

§ 16.

Efter krav fra mindst 10 repræsentantskabsmedlemmer eller 50 medlemmer skal bestyrelsen inden 2 uger med 14 dages skriftligt varsel indkalde til almindeligt medlemsmøde. Et sådant medlemsmøde overtager da alle repræsentantskabsmødernes funktioner og rettigheder; stemmeret har kun personlige medlemmer, der har været indskrevne som sådanne i mindst eet år.

§ 17.

Et almindeligt medlemsmøde kan beslutte, at det siddende repræsentantskab skal afgå, hvorefter der skal foretages valg til et nyt repræsentantskab med samme medlemstal som det tidligere.

Dette valg skal finde sted på et nyt almindeligt medlemsmøde senest 30 dage efter en sådan beslutning; til dette møde indkaldes med mindst 14 dages skriftligt varsel. Valget af repræsentanter sker efter forholdstalsvalg måde (Andræs system).

§ 18.

Beslutning om selskabets ophævelse kan kun træffes af et almindeligt medlemsmøde, og der kræves hertil tre fjerdedele af samtlige tilstedeværende medlemmers stemmer.

I tilfælde af selskabets opløsning træffer det almindelige medlemsmøde beslutning om formuens anvendelse.

Således vedtaget på generalforsamlingen den 8. marts 1932 med ændringer vedtaget på generalforsamlingerne den 11. december 1948 og den 15. februar 1966.

ANMELDELSER OG LITTERATURNYT

Ved universitetslektor, cand. mag. H. P. Clausen, arkivar, cand. mag. Ole Degn, overarkivar, mag. art. Vagn Dybdahl, universitetsadjunkt, cand. mag. Poul Enemark, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, seminarieadjunkt, mag. art. Jakob Pasternak, amanuensis, cand. mag. Henning Poulsen, stud. mag. H. Schledermann, overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist, bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard og arkivar, cand. mag. Paul G. Ørberg.

P. V. Glob: Danske Oldtidsminder (Gyldendal, 1967). 275 s.

Den anden udgave af prof. Gløbs bog fra krigsårene fremtræder som et nyt værk, selv om stoffet er det samme. Teksten er udvidet med en omtale af de nye fund fra den mellem-liggende tid, og man kan nu med bogen i hånden følge de vekslende kulturfaser, som de aftegner sig i landskabet gennem deres monumenter. En særlig anerkendelse fortjener fotografierne, der både æstetisk er fremragende og desuden støtter og uddyber tekstens oplysninger.

Bogen viser, hvor langt arkæologien er nået, men også hvor dens grænser ligger. I omtalen af jættestuefolkets modergudinde og i identificeringen af enkeltgravfolket med den indoeuropæisk talende stamme er man uden for materialets bæreevne. Jordfundene kan ikke vise forskningen, hvilken ritus og mytologi der gav gudindens skikkelse indhold og værdi for dens dyrkere, og indoeuropæerne er stadig et lidt hypotetisk folkeslag, hvis sprog måske allerede ved år 2000 f. Chr. f. har været dialektet og talt af flere indbyrdes somatisk afvigende stammer. Forudsætter man desuden denne forklaring på indvandringen, må man også gå ud fra, at der har været talt et fremmed sprog i Danmark, før enkeltgravfolket kom herind, men den moderne sprogvidenskab har forlængst skrinlagt teorien om fo-

rekomsten af et fremmed sprog i landet. I hvert fald kan det ikke påvises.

Fremtidens problem vil blive udfordringen af en helhedsopfattelse, der må støtte sig ligeligt på arkæologi, religionshistorie og sammenlignende sprogvidenskab, men forsøgene på at nå en sådan samlende forklaring har hidtil ikke været ubetinget heldige. Nye fremskridt i forskningen vil være nødvendige, hvis sikkerhed skal nås.

Helge Søgaard

Vikingerne i Paris. Beretninger fra 9. århundrede oversat og forklaret af Niels Skyum-Nielsen. (Selskabet til historiske kildekrifters Oversættelse, Munksgaard, 1967). 146 s., ill.

Niels Skyum-Nielsen har i denne lille bog samlet og oversat de væsentligste kildesteder, der vedrører vikingernes angreb på Paris i årene 845, 856–57, 861 og 885–89. Enhver oversættelse af disse til dels meget vanskelige tekster er tillige en tolkning, og der er lagt megen omhu for dagen. Foruden sin egen erfaring har Skyum-Nielsen haft ældre franske og tyske oversættelser at støtte sig til, og i enkelte tilfælde har han rådspurgt danske filologer. De kommentarer, der ledsager teksten, vedrører i helt overvejende grad dateringsproblemer, identifikation af sted- og personnavne og

sproglige lån fra bibelen og de klassiske forfattere; det er m. a. o. en traditionel realkommentar. Kildekritiske, begrebsmæssige og kulturelle forhold omtales blot i enkelte noter. Selve indledningen fylder kun godt 5 sider og drejer sig udelukkende om, hvorvidt hovedparten af vikingerne var danske eller ikke, og om, hvilke dele af Paris, de erobrede.

Det må nok erkendes, at læsere vil få vanskeligt ved at vurdere disse kildeuddrags værdi ud fra andre og mere moderne synsvinkler. Dertil kræves i hvert fald, at man har et indgående kendskab til 800-tallets analogi, hagiografiske litteratur og efterligning af ældre tiders episke digtning. Imidlertid har vi med Skyum-Nielsens bog fået samlet kilderne i en udmærket oversættelse med realkommentar, og det er et godt udgangspunkt for videre studier. Lister over kildeudgaver og litteratur samt et person- og stednavneregister afslutter bogen.

H. Schledermann

Kjell Runquist: En medeltida räkne-mästare som skiljedomare i en aktuell tvistefråga. En jämförelse mellan Hallands- och Femernlistorna i Kung Valdemars jordebok. Hallandslistans kronovärderingsvärden. (Afhandling i Halland 1966. Hallands museum, Halmstad).

Danske historikere bør ikke glemme publikationerne fra de gamle danske områder i Sydsverige. I *Halland 1966* behandler fil. hed: dr. Kjell Runquist flere af de indviklede problemer omkring skatteangivelserne i Valdemars jordebog. Flere gange tidligere har han beskæftiget sig med denne kilde. Her søger han at vise, at jordebogens såkaldte »Hallandsliste« og »Femernliste«, kildens mest detaljerede skat-

telister, er opbygget efter fælles principper, og at de står i en klar organisk sammenhæng med hinanden. Han giver forslag til forklaring af de komplicerede udregningsprincipper i Femernlisten. Og han forsøger at bestemme Hallandslistens naturalieværdiangivelser, i polemik mod lektor Chr. B. Graversens artikel i *Historisk Tidsskrift*, 11. rk. V.

Ole Degn

H. Wiese & J. Böltz: Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert. (Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1966). 271 s.

Bogen indeholder to af hinanden uafhængige arbejder. 1. del af H. Wiese: *Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jh. b. z. Beginn des 19. Jhs.* 2. del af J. Böltz: *Die Rindviehhaltung im oldenburgisch-ostfriesischen Raum vom Ausgang des 16. Jhs. b. z. Beginn des 19. Jhs.* Da studeavl og studehandel står i snæver økonomisk forbindelse, supplerer de to arbejder hinanden fortræffeligt og skaber en god balance i bogen. Danmark udgør med Holsten, Oldenburg og de frisiske landskaber det væsentligste studeavlsområde, der forsynede de nordvesttyske og hollandske aftagercentre i disse århundreder, hvor de to erhvervsgrønt spillede den største økonomiske rolle for dansk erhvervsliv. Bogen har således bud til en dansk læserkreds, såvel den 1. del, hvor dansk eksport får en indgående behandling, som også 2. del, hvor avlen i de nordvesttyske områder giver incitamenter til en parallellisering med danske forhold.

Med Heinz Wieses afsnit trykkes hans dissertation fra Göttingen 1963, som derved bliver delagtiggjort en

større læserkreds. Den bygger først og fremmest på en gennemgang af et meget omfangsrigt toldregnskabsmateriale hovedsagelig fra Gottorp og Rendsborg mellem 1484 og 1704 og færgeregnskaber fra overfartsstederne over Elben: Wedel, Blankenese og Zollenspieker fra ca. 1550–1720. Herigennem fremlægges eksporttallene år for år, og de betydelige svingninger perioden igennem lader sig følge og til dels forklare. Mere sporadisk er materialet til belysning af okseudskibningen fra de danske og slesvig-holstenske havne, der dog talmæssigt har spillet en ganske underordnet rolle i sammenligning med landtransporten.

I tiden fra 1550–1700 domineredes handelen ganske af forårseksporten af staldokser til Wedelmarkedet fra midten af marts til midten af april. Det var en transport af de såkaldte »magre« okser, der førtes til fedning i marskområderne i de første sommermåneder. I løbet af perioden fik efterårseksporten af »fede« okser, der gik fra marskens græsarealer til slagting i de nordtyske byer dog noget stigende betydning i regnskabstallene. Opkøbsområderne, markeder og okseveje lader sig klart skitsere i det nordelbiske område. Vanskeligere er det at følge oksernes ruter efter, at Elben var passeret, på deres veje til de hollandske og nordvesttyske aftagercentre. Kildematerialet er her spredt og sporadisk. Derimod er fremdraget et meget betydeligt prismateriale. Fra 1470–1640 er benyttet regnskabsbøger fra St. Georg Hospital i Hamborg, omkr. 1650 Steffen Rodes regnskabsbog og fra 1674–1811 Ochsen-Akzise-bøger fra Lybæk. På dette grundlag beregnes gennemsnitspriser for slagteokser for tiden 1470–1820. På basis af Konsumtionsrechnungen fra det lybske Heilig Geist-Hospital fra midten af 18. årh. beregnes nor-

malvægten af okserne. En sammenligning af prisudviklingen for oksekød og rug viser det overraskende resultat, at kødpriserne ikke halter efter kornpriserne, men derimod iler forud. Denne første sammenfattende behandling af den nordvesteuropæiske studehandel gennem en længere periode hviler på et meget omfattende arkivstof, som man kunne have ønsket en oversigt over, da det ikke altid fremgår helt klart af tabellerne, på hvilket materiale tallene bygger.

J. Böltz foretager en grundig undersøgelse af kvægets farve, vægt, mælkeydelse, udvalgs-kriterier ved avl og sondring i bestand i Oldenburg-Ostfriesland. Han mener, det er forsvarligt at skelne mellem en geest- og en marskrace allerede i 17.–18. årh. Derpå undersøges kvægets betydning og funktion i landbrugsbedriften, idet der med henblik på social- og erhvervsstruktur udvælges normaltpe-områder som grundlag for undersøgelsen.

Den landbrugsøkonomiske Stufenteori med de 3 trin: ekstensivt kvægbrug (Weidewirtschaft), agerbrug (Ackerbau) med kornavl, intensivt kvægbrug med vægten lagt på forædlingsprodukter som mælk, smør, ost og kød, prøves efter og kan ikke siges at have ubetinget gyldighed i Oldenburg-Ostfriesland; men de forskellige trin kan dog repræsentere modeller, der lader sig anvende i karakteristikken af de forskellige områder. På dette grundlag fremdrages karaktertræk i malkekvæg- og fedekvægsproduktionen.

For forandringer i bedriftsformerne i periodens løb er dels priser, dels befolkningstallet afgørende faktorer. Middelalderens ekstensive kvægbrug måtte med det stigende folketal i nyere tid vige for kornavl; men i marskområderne afløste mejeribrug det

ekstensive Weidewirtschaft. Navnlig på de adelige godser gennemførtes ved arbejdsdeling, som vi kender det her i landet, en oksefedning, der leverede fedekvæg af en kvalitet, så det kunne fortrænge det østeuropæiske fedekvæg fra de vesteuropæiske markeder ved Rhinen. Denne udvikling har særlig interesse fra dansk synspunkt, fordi Danmark via Slesvig og Holsten hører til samme studeavlsområde som Oldenburg-Ostfriesland, og den danske eksport netop i 16. og 17. årh. nød godt af erobringen af disse vesttyske og hollandske markeder. Den begyndende spaltning i kvægbruget kan også spores i Danmark, hvor mejeribruget begynder at vinde indpas på øerne, mens studefedningen navnlig holdt sig i Jylland.

Poul Enemark

Anders Sørensen Vedel: Den danske Krønike. Saxo-oversættelse. Facsimile-udgave med indledning af Allan Karker. (Gads, 1967). 27 og 579 s.

Anders Sørensen Vedels berømte oversættelse fra 1575 er først og fremmest et litterært og sprogligt dokument, hvis vurdering må være overladt filologien, men fortalen og indledningen til de enkelte bøger af Saxo indeholder et historisk stof, der både viser Vedels og hans tids syn på beretningen om fortiden. Efter dette skal historien gøre direkte nytte ved at give eksempler, hvor alle som i et spejl kan se, at Gud støtter de fromme og forfølger de slette. Ganske bortset fra, at dette synspunkt næppe deles af nutidens teologer, berører det en væsentlig side af historiens problem, som prof. Povl Bagge udførligt har diskuteret i *Hist. Tidsskr.* 10,V, s. 355–84. Der er her ikke grund til at fortsætte drøftelsen, og

der skal kun gøres opmærksom på, at hvis man går ind for historien som en advarende og belærende eksemplering, har man samtidig anerkendt dens sandhedsværdi, da den vil være unyttig til dette formål, hvis den kun bestod af mere eller mindre usikre oplysninger, og desto mærkeligere er det, at man ikke på denne tid har indladt sig på en nærmere undersøgelse af, hvilke betingelser der gælder for beskrivelsen af fortiden, men troskyldigt er gået ud fra, at dette arbejde var overflødigt.

I århundredernes løb er der fremkommet flere oversættelser af Saxo, og man har afvejet deres indbyrdes værdi. Sandheden er vel den, at der ikke gives nogen fast norm at dømme efter. Enhver tid må finde sin måde at oversætte på, og der er ikke grund til at forkaste Schoubølls oversættelse fra 1752. Den er lige så karakteristisk for sin periode, som Jørgen Olriks fra begyndelsen af dette århundrede med sin let grundtvigianske farve passede til sin tid. Snarere er der grund til at advare mod at glemme originalteksten med dens rigdom af sproglige variationer, om end den enkelte steder er præget af eloquentia Asiana.

Allan Karkers indledning orienterer godt i oversættelsens historie, ligesom den bringer prøver på de forskellige danske tekster til en nyttig sammenligning. Det danske Sprog- og Litteraturselskab har ære af udgaven.

Helge Søgaard

Skiftet efter rigsråd Eske Brock. Udgivet af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie. Ved C. Rise Hansen. (I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag, 1965).

De fleste vil nok erindre Eske Brock for hans dagbøger og vel især for hans

berømte regnskabskryds over de unge års muntre drikkelag. Men Eske Brock kom nu ikke til at drikke sig armød til, så lidt som han i øvrigt fik sig bragt økonomisk ud af balance som så mange andre af hans standsfæller i samtiden. Tværtimod endte han sine dage i 1625 som landets største godsejer, og det kolossale skifte, som her er udgivet, fører os – takket være det store strøgods – vidt omkring i landet, men med hovedgårdene Gammel Estrup, Hevringholm og Vemmetofte som faste bastioner. Alle vegne er fæstebønderne opført ved navn og med landgildeydelse, og et almindeligt stednavne-register og et herredsregister (foruden et tilnavne-register) gør en orientering i Eske Brocks lille kongerige mulig. Skiftet omfatter kun jordegods, vi har desværre ikke noget tilsvarende vedrørende rigsrådens mere personlige ejendele.

Eske Brocks førnævnte dagbøger er forlængst udgivet, men uensartet og spredt. Det fremgår af jordebogsudgaven, at det er hensigten at nyudgive dagbøgerne suppleret med en samling aktstykker fra Gammel Estrup godsarkiv til belysning af Eske Brocks godserhvervelse og godsdrift. Det er utvivlsomt rigtigt, at dette materiale tilsammen vil kunne give et udmærket billede af en jorddrot i den store stil på Christian 4.s tid.

Bogen indgår som 2. bind i serien *Adelige jordebøger*, der i 1964 indledtes med Jacob Ulfeldts jordebog 1588.

Paul G. Ørberg

Johan Jørgensen: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark. (Eget forlag, 1966). 280 s.*

Flere gange har Johan Jørgensen, der er arkivar ved Rigsarkivet, beskæf-

tiget sig med borgerskabet i 1600-tallet; dets forhold til staten og dens økonomi, den enevældige konge og adelen; dets økonomiske og sociale baggrund. I 1957 udsendte han som første bind af Skrifter udgivet af det historiske institut ved Københavns universitet *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*. Bogen giver en skildring af det københavnske patriciat og dets medlemmer. Deres forhold til adelen, akademikerne og andre københavnske borgere, deres herkomst, slægtskabsforbindelser og uddannelse belyses ligesom deres indflydelse og den rolle, de spillede som statsleverandører og formidlere af udenlandske lån. I 1961 skildrede JJ i »Historiske Meddelelser om København« to københavnske kræmmere fra enevældens første tid: Ditmer og Johan Bøfke, med redegørelse for deres handel og pengetransaktioner og deres forbindelser med statsmænd, adel og godsejere og andre handelsfolk. Samme årbog bragte i 1963 og 1964 hans afhandling *Patriciat og enevælde*; den beskæftiger sig med forholdet mellem den unge enevælde og dens tjenere og flere af det danske, især københavnske, erhvervslivs spidser, deres handel og økonomiske forhold. I *Bilantz 1660. Adelsvældens bo*, i »Festskrift til Astrid Friis 1963«, analyserer JJ den store gruppe af statskreditorer, deres fordeling på klasser og på ind- og udland og deres stilling efter statsomvæltningen. Han understreger det betydningfulde i den ændring, der skete i Danmarks sociale struktur med udstedelsen af Københavns privilegier, enevældens indførelse og etableringen af en ny overklasse, bestående af hoffolk, bureaukratiets ledende mænd og borgerstandens øverste lag samt de mest livskraftige elementer af den

gamle adel. Endelig beskæftiger han sig i en afhandling i »Denmark's relations with Lübeck and Hamburg in the seventeenth century« (The Scandinavian Economic History Review, XI, 1963) med de merkantile og økonomiske forbindelser mellem danske købmænd og lybske og hamborgske købmænd.

I fortsættelse af denne række studier foreligger nu JJ's disputats: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*. Allerede i bogen om det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte var et helt, forholdsvis langt kapitel viet Müller.

Bogen er klart opbygget, hovedsagelig af en række skildringer af HM's forskellige funktioner. Forud går en kort gennemgang (kap. I) af hans ungdomsliv og uddannelse, med underregning af betydningen af hans tilknytning til familien Rantzau og den senere ansættelse som kammer-skriver i kongens tjeneste. Denne stilling gav ham en glimrende indsigt i flere af centralstyrelsens vigtigste problemer, politiske som økonomiske. Samtidig var HM begyndt som erhvervsdrivende. I 1641 kom så hans ansættelse i toldadministrationen. JJ viser, hvorledes han fik lejlighed til at knytte forbindelser med betydningsfulde personer som Corfitz Ulfeld og Hannibal Sehested, forbindelser, som han i høj grad forstod at udnytte til egen fordel. Ved revisionerne efter tronskiftet 1648 lykkedes det ham dog at klare sig (kap. II). I 1651 blev han udnævnt til general-toldforvalter over Danmark (kapitel III). Ud fra flere kilder kan JJ belyse hans organisationstalent under arbejdet med en tiltrængt nyorganisation af toldvæsenet, og han tillægger HM en hovedrolle i arbejdet med toldrullen af 1651, uden dog at kunne

anføre afgørende beviser (s. 57, 46). HMs ejendommelige tilbagetræden fra toldvæsenets øverste ledelse efter mindre end et års virke er det ikke lykkedes JJ at forklare. Han kan blot henvise til en mulig adelig reaktion mod den borgerlige opkomling – eller til det forhold, at trekvart år som generaltoldforvalter for HM har været mere end tilstrækkeligt. Han har også haft nok at tage vare på med sine borgerlige erhverv (kap. IV). Kilderne til oplysning om disse er temmelig sparsomme; JJ kan dog anskueliggøre omfanget gennem en skildring af HM's ejendomsbesiddelser, hans kobberværker og hans søfartsinteresser; hans interesse for stor-drift understreges, og han betegnes som sin tids største danske forretningsmand. Også i statstjenesten vandt han frem. I 1655 udnævntes han til admiralitetsråd (kap. V), således at han kom til at deltage i varetagelsen af flådens anliggender; hans private leverancer til flåden fortsatte, og det nære forhold mellem de to virksomheder belyses. Som en af statens storkreditorer – han var den førende, med en fordring på over 335.000 rdl., næsten 8 % af hele gælden – kom HM sandsynligvis til at spille en vis rolle ved regeringsforandringen i 1660 (kap. VI). I slutningen af året blev han rentemester og kom til i særlig grad at beskæftige sig med statens fortvivlede finanser. JJ mener at finde træk, der viser, at HM har haft indflydelse på den form, hvorunder man iværksatte udlæg af krongods som betaling til statens kreditorer; argumentet (s. 81) for at tillægge ham æren for den s. 78–80 gengivne »underdanigste betænkende« er dog ikke overbevisende.

Som rentemester, udnævnt 1660, fik HM nok at gøre. Hans egne leverancer havde ikke et format som

før og under krigene; til gengæld kan JJ påvise en omfattende virksomhed hos hans »sekundanter«, forretningsforbindelserne. Som statskreditor fik HM del i de store krongodsudlæg (kap. VIII). Hans anstrengelser for at sikre sig så meget som muligt skildres, ligesom hans virke som godsejer (kap. IX). Man får et indtryk af HM's hårdhændede metoder over for godsernes bønder og hans stadige diskussioner med regeringen om skatterne; da tiderne var dårlige for landbruget, og da HM havde måttet tage godserne af kronen til en høj tvangskurs, var forrentningen af de bundne kapitaler meget ringe. Godsdriften indgik dog som en vigtig del i hele HM's erhvervsvirksomhed; på forskellig måde kunne han have nytte af godserne ved sit borgerlige erhverv (kap. X), Islandshandelen, den vestindiske handel, skibsfart, kobberminedrift (kap. XI) og sølvminedrift (kap. XII). En vigtig baggrund for hele denne virksomhed var HM's udenlandske forbindelser, især i Hamborg, Amsterdam og Danzig; han kunne også herfra få dækket sit betydelige behov for kredit (kap. XIII), således som JJ viser det ved en gennemgang af forbindelserne.

Samtidig med denne økonomiske aktivitet fortsatte HM sit administrative arbejde som rentemester (kap. XIV). Hans virksomhed, der særlig gjaldt bestyrelsen af de til hoffet henlagte midler fra toldindtægterne, følges i detaljer, især som den kommer til udtryk i hans forhold til en toldforvalter i Norge. Hans virkelige indflydelse er det sikkert vanskeligt nøjere at bestemme; s. 174 hedder det, at hans dispositionsret ikke har været vidtgående, s. 179 (jfr. s. 186) derimod, at »De secrete ordrer uanset, synes Müller i disse år i ret vidtstrækning at have kunnet disponere

over anvendelsen af de norske toldindtægter«. Opfattelsen i det sidste citat går igen s. 181: »Uden betydning for det daglige arbejde kan det ikke have været, at administrationens leder havde indflydelse på personalets lønvilkår«; i de anførte eksempler ser man dog blot HM som administrator.

En bedømmelse af HM's stilling efter kongeskiftet, i Christian 5.s tid (kap. XV), synes også at indebære vanskeligheder. Allerede i 1669 var en række medlemmer af den gamle adel blevet knyttet til regeringen; ansættelsen af en viceskatmester vurderes s. 187 således: »For Henrik Müller var betydningen heraf vist først og fremmest den, at han aflastedes noget, ved at en af disse nye mænd, Holger Vind, blev viceskatmester«; s. 188 hedder det, at HM »har sikkert ikke haft noget imod, at Vind lettede ham for en del af arbejdet og ansvaret«; s. 214 gøres der opmærksom på det for HM farlige i forholdet: »Allerede Holger Vinds indtræden i Skattekammerkollegiet havde åbnet muligheder for en beskæring af Müllers indflydelse . . .« – og det var vel også det, der skete, HM blev skudt noget tilbage inden for finansforvaltningen.

Foreløbig gik det godt for ham. Hans søn Henrik Müller d. y. blev i 1673 introduceret i Admiralitetet; han selv fik samme år en gunstigere ordning af det tidligere med krongodsudlæg ordnede mellemværende med kronen og i 1674 blev han adlet. Sønnen Franz fik som kongelig kommissarius i Amsterdam under den skånske krig betroet forvaltningen af de nederlandske subsidier; dette sidste ser JJ som det vigtigste vidnesbyrd om, at HM stadig havde sin position i behold (s. 197). Fremstillingen virker derfor lidt usammenhængende, når man efter et kapitel (XVI) om Franz Müller

og hans virke i Amsterdam pludselig står over for »afviklingen«, med private (kap. XVII) og med staten (kap. XVIII). »Desværre savner vi enhver mulighed for blot antydningssvis at få et indtryk af Müllers handelsvirksomhed i disse år«, hedder det s. 207. I flere tilfælde kan JJ dog vise, hvordan det gik med HM's økonomiske forhold: godserne var belastende, de norske miner gav tab. JJ finder, at kreditorerne ligesom tøvede med at gøre deres krav gældende i håb om, at stillingen endnu en gang kunne rettes op; i 1682 brød imidlertid HM's hjemlige kredit definitivt sammen.

Det altafgørende for HM var dog naturligvis forholdet til hans ældste og største forretningsforbindelse, staten. Det vises, hvordan han havde overlevet Griffenfelds fald og i 1679 var blevet etatsråd, samtidig med en ændring i administrationen, hvorved han, 70 år gammel, kom ud af kongens tjeneste. Derefter hedder det: »De til stadighed førte, endeløse forhandlinger mellem Henrik Müller og finansstyrelsen, som vi lejlighedsvis har søgt at følge, kom nu ind i en ny, hektisk fase, der kulminerede 18. april 1682« (s. 214–15). Mens de omtalte forhandlinger tidligere havde drejet sig om HM's krav på kronen, er der nu pludselig tale om, at han skyldte kronen et større beløb; de skatterestancer, der var tale om, er ikke omtalt. Hvad det egentlig var der skete, er det efter fremstillingen vanskeligt at danne sig et indtryk af. Det hedder s. 222, at HM tydeligvis ikke var i nåde; alligevel fik han samme år tilstået hovedgårdsfrihed for 5 herregårde m. m. (s. 223). På samme måde synes det vanskeligt at vurdere sønnen Frantz' stilling; han indrømmede selv, at han i sin tjeneste som kongelig kommissarius i Nederlandene havde »fordybet« et større beløb;

man ser da også mellem 1677 og 1688 en forandring i hans position; om han var i nåde eller ikke, synes det dog vanskeligt at bestemme, jfr. s. 203.

I et sidste kapitel (XIX) giver JJ en kort karakteristik af HM og bestemmer hans rolle i den udvikling, der betegnes som enevældens etablering – en udvikling, hvis hovedpunkter JJ, måske ikke helt dækkende, ser i selve HM's historie.

JJs disputats giver et interessant billede af en af 1600-tallets betydelige personer og kaster lys over flere træk i udviklingen i årene før og efter 1660. Redegørelsen for betydningen af de personlige, handelsmæssige og finansielle forbindelser er værdifuld, ligeledes belysningen af forholdene inden for finans- og toldadministrationen og forholdene omkring de store krongodsudlæg og statens forbindelser med den borgerlige kapital. HM's betydning har vel været stor; man ser dog nok i bogen en vis tendens til at overvurdere den, og det synes, som om HM's negative karaktertræk ikke er tilstrækkeligt fremhævet; hans skæbne står vel i en vis forbindelse med hans dristige og ofte temmelig tvivlsomme transaktioner. Som statsleverandører og pengeudlånere var der også andre, der var af betydning, som Marselis'erne, Johan Braem, Rasmus Jensen Hellekande. Man kunne her flere gange ønske, at HM var blevet placeret i en større sammenhæng.

Påvisningerne af kontinuiteten og det nye i udviklingen er nyttige, selv om formuleringerne enkelte steder kan forekomme vel skarpe; det er næppe rigtigt at fastslå, »at det politiske liv allerede nu (dvs. i den første enevoldstid) prægedes af de enkelte politikere og embedsmænd under en ofte personlig magtkamp i

modsatning til tidligere tiders kollektivt bestemte statsliv, hvor stænderne stod overfor hverandre og overfor kongemagten« (s. 103–04). I den henseende har afstanden til fx Christian 4.s tid ikke været særlig stor.

Ole Degn

Ulf Sjødell: Kungamakt och högari-stokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI. (Bibliotheca historica Lundensis, XVII, 1966). 382 s.

I den stadige strøm af historiske disputater, man med rette kan misunde svenskerne, var i 1966 Ulf Sjødell's Kungamakt och högari-stokrati. Der skal her blot gøres opmærksom på bogen, som behandler interessante sider af Sveriges indre historie under Karl 11. Siden Karl 9.s tid havde rigsrådets indflydelse været begrænset, om end det havde flere vigtige funktioner. Forholdet mellem kongemagten og rådet er hidtil blevet betragtet som værende dualistisk, men S. vil mene, at man dermed overbetoner meningsforskellene og lægger for lidt vægt på de to faktoreres fællesinteresser.

I 1672 havde Sverige i næsten 13 år haft en formynderskabsregering, for anden gang i århundredet. S. undersøger forholdet mellem forskellige grupper og interesser inden for rådet og adelen og forholdet mellem kongen, kansleren, kancelliet, rådet og stænderne. Han viser, at ændringerne med kongens regeringsovertagelse i 1672 var små; helt til 1675 bevarede rådet sin magtstilling. På rigsdagen i 1675 indledtes, foranlediget af Sveriges alvorlige situation efter indblandingen i den europæiske krig, stændernes angreb på formynderskabsregeringens finans- og udenrigspolitik. Under krigen samledes magten ifølge

den traditionelle opfattelse stadig mere hos kongen, mens S. vil mene, at denne under hele krigen tillagde rådet stor betydning og forsøgte at få det til at tage mere aktivt del i politikken. Rådet krævede en betydelig magt og indflydelse, men viste på samme tid manglende evne til at møde den krise, krigen medførte. Dette forhold og undersøgelserne omkring formynderskabsregeringen førte til stændernes erklæring på rigsdagen 1680. Den gennemførte reform, med bl. a. effektivisering af administrationen, var en følge af den alvorlige krise, snarere end en teoretisk bestemt bevægelse i absolutistisk retning, hævder S., der ikke ser begivenhederne som noget revolutionært. Også efter 1680 skulle rådet spille en vigtig rolle på forskellige regeringsområder, og S. peger på flere træk, der viser den betydning, Karl 11. tillagde rådet. Samtidig viser han, hvorledes de højeste embedsposter skiftede karakter fra at være politiske stillinger med magt og ansvar til at være udøvende stillinger, med større krav til viden og erfaring inden for specielle områder.

Ole Degn

Statsrådets forhandlinger 1848–1863. VII. bind. 4. september 1856–4. november 1859. Udgivet af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen (Munksgaard, 1966). 634 s.

Udgivelsen af statsrådsprotokollerne under landsarkivar Harald Jørgensens ledelse skrider støt og præcist frem. Med dette bind når man frem til C. C. Halls første ministerium. Bindet indeholder også referaterne fra de ministerkonferencer, der afholdtes i henhold til fællesforfatningen af 1855.

H. P. Clausen

*Troels G. Jørgensen: En familieskil-
dring. A. D. Jørgensen som stam-
fader i 70-året efter hans død. (Ar-
ne Frost-Hansen, 1967). 81 s.*

En lille, uprætentiøs bog, hvis titel og undertitel måske ikke dækker helt præcis. Der indledes med en biografi af A. D. Jørgensen med hovedvægten på hans virke som familiefader; her bringes dog ikke væsentligt nyt i forhold til skildringen i Troels G. Jørgensens erindringer »I Justitias tjeneste«. Dette afsnit slutes med nogle sider om A. D. Jørgensens enke, der først døde 1937.

Bogens sidste 30 sider bringer kortere biografier af A. D. Jørgensens børn: Adolf E. Jørgensen (ingeniør hos B. & W.), den fremragende havearkitekt Erik Erstad-Jørgensen – den bedste af biografierne – Troels G. Jørgensen selv, dieselpioneren Olav E. Jørgensen, til hvis biografi der bringes værdifulde enkeltheder, og oversætterinden Elise Koppel. Til hver af de fem søskende-biografier er knyttet korte data om efterslægten.

Vagn Dybdahl

Harald Westergård Andersen: Dansk politik i går og i dag 1920–66. (Fremads Fokusbøger, 1966). 264 s.

Behovet for korte, klare og saglige fremstillinger af udviklingen i Danmark i vort århundrede er utvivlsomt meget stort. Alene det, der er sket siden befrielsen i 1945, er så omfattende, at selv eksperter kan have vanskeligheder med at holde rede på alle de spegede tråde.

Lektor Westergård Andersens bog må derfor hilse med tilfredshed. Den giver en udmærket fremstilling af de sidste 46 års politiske, økonomiske og sociale begivenheder. Forfatteren har meget rimeligt valgt at lægge hovedvægten på udviklingen siden 1945.

Denne del af bogen fylder 124 sider, medens tiden fra 1920 til 1945 omfatter ca. 70 sider. Det er lykkedes at presse et væld af oplysninger ind på disse sider, uden at bogen føles tung at læse. En række tabeller og litteraturhenvisninger øger dens værdi som håndbog. Desuden findes en række kortfattede biografier over afdøde politikere. Udvalget forekommer naturligt, dog mangler man en biografi om Ove Rode.

Men forfatteren tager munden lidt vel fuld, når han i forordet, der er skrevet i februar 1966, hævder, at »bogen indeholder den hidtil eneste større oversigt over Danmarks politiske udvikling efter 1945«. Der findes dog til brug ved undervisningen i gymnasier og seminarier en række fortræffelige historiebøger, hvor skildringen er ført frem til midten af tresserne. Det kan også diskuteres, om det er særlig velvalgt at lægge skellet ved 1920. Bortset fra genforeningen skete der jo intet afgørende i dansk politik dette år. Hovedsagen er dog, at der er skabt en kort og koncis håndbog, der vil være til megen nytte for mange politisk interesserede mennesker.

Viggo Sjøqvist

Jeremy Bennett: British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940–45. (Cambridge University Press, 1966). 266 s.

I 1707 indførte præsten i Herritslev på Lolland en rettelse i kirkebogen. Et dåbsbarn var indskrevet som Jens; men det opklaredes, at gudmoderen havde snøvlet noget, hvorfor det blev ændret til Else. Med dette in mente lader den på s. 52 nævnte L. S. Møller sig nok identificere som den hjemmetske folketingsmand Jens Møller, som i sin tid en engelsk ste-

nografdame har opfattet mindre nøjagtigt. Fejl af denne art er vel uundgåelige i en udenlandsk fremstilling. Mere betænkeligt er det, at samme Møller i forening med Vald. Thomsen fra Bondepartiet uden kommentarer er betegnet som Staunings »political associates«. Det leder til kritisk overvejelse af en af bogens fremhævede påstande, nemlig at BBC's under krigen stærkt aflyttede nyhedsudsendelser til Danmark og andre tyskbesatte lande i modsætning til den goebbelske propaganda simpelthen var båret af »truth and objectivity«. Det er næppe rimeligt at kræve eller vente objektivitet af et krigsførende land, og nyhedsformidlingen fra Danmark var navnlig indtil efteråret 1943 ikke sikrere, end at de meddelelser, der nåede London, nødvendigvis måtte være isprængt adskiligt rygtestof. Et enkelt eksempel fremdrages da også som en undtagelse; men flere kan hentes i bogens citater, således et krav fra Hitler i okt. 1942 om 30.000 danske frivillige og en eksplosionsulykke i sommeren 1943, hvor 122 danske arbejdere blev dræbt af tyske landminer. Skønt forfatteren har lært sig dansk og sat sig ind i den mest relevante litteratur, har han dog ikke været i stand til at kontrollere, om BBC's gode bestræbelser også har båret frugt. Det forbliver en trossag.

Noget lignende gør sig gældende under den detaljerede påvisning af BBC-propagandaens effekt. Emnets u håndgribelighed gør opgaven vanskelig og forleder forfatteren til letfærdige ræsonnementer. »Fædrelandet«s påstande om BBC som ansvarlig for den skærpede stemning i sommeren 1943 er et ilde valgt argument for dets indflydelse. Nazisterne var i den grad disponerede for at se modstanden som et produkt af dunkle

udenlandske kræfter, at en sådan forklaring gav sig selv. Tænk blot, hvad der efter samme metode lod sig vise om jødernes indflydelse!

Disse svagheder skal dog ikke fordunkle bogens positive sider. Den er, som den engelske historiker Allan Bullock fremhæver i sit forord, et pionerarbejde, den første historiske analyse af den vigtige engelske radio-propaganda under 2. verdenskrig. Dobbelt vanskelig har opgaven været, fordi radioudsendelser ikke arkiveres på samme måde som aviser, og alene arbejdet på gennem BBC's ufuldstændige arkiver og danske modstandsarkiver i forening at skabe overblik over udsendelsernes indhold har været betydeligt og er fortjenstfuldt udført. Ligeledes får vi en solid og overbevisende fremstilling af de vilkår, hvorunder BBC's danske sektion arbejdede, dets nyhedskilder og relationer til britiske myndigheder, hvor forfatteren påviser, at Foreign Office netop på de danske udsendelser har øvet en dominerende indflydelse. Det strejflys, bogen kaster over Englands politik, er vel dens interessanteste aspekt. Den kan således pege på en parallel mellem, at den hemmelige militærorganisation SOE, som det fremgår af Jørgen Hæstrups undersøgelser, i foråret 1942 af de danske efterretningsofficerer lod sig overtale til at stille sabotagespørgsmålet i bero, og at BBC omkring samme tid indstillede sine opfordringer til sabotage i Danmark. Skønt kontaktpunktet mellem de to fænomener stadig skjuler sig under de engelske statsarkivers tunge låg, træder en linie frem, og i et glimt lader forfatteren yderligere ane en bredere sammenhæng, et modnere stadium i den britiske politik og propaganda som helhed, hvor den blinde V-kampagne og »colonel Britton«s eksercits af sin fiktive

modstandshær veg marken for en nøgternt afvejet agitation, der tog hensyn til, hvad der *var* opnået, og hvad der *kunne* opnås.

Også som et studium af propagandaens og nyhedsformidlingens intrikate natur er bogen læseværdig. Som en betingelse for propagandaens effekt er det særlig fremhævet, at der må foreligge en moden situation, som propagandaen kan udløse, men ikke fremkalde. Også på dens prægning af grundbegreber og værdisystem gives flere eksempler, således introduktionen af den politiske strejke gennem en serie indlæg specielt rettet til danske arbejdere i juli og august 1943. Emnets begrænsning har gjort det nødvendigt at gå let hen over den storpolitiske nyhedsformidling, som var fælles for alle europæiske lyttere. Herved gøres BBC nok en smule uret. Den indirekte virkning af, at Royal Air Force og general Montgomerys berømmelige 8. arme også uden for England blev alle drenges helte, var næppe BBC-propagandaens ringeste effekt.

Henning Poulsen

Jørgen Hæstrup: ... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefsstyrets virke 1943-45. I. (Gyldendal, 1966). 589 s.

For læsere af denne bog vil det fremstå med stor tydelighed, at det for dr. Hæstrup har været både et behov og en forpligtelse at skrive den. Med sine tidligere grundlæggende bidrag til besættelsesårenes historie har han fortrinsvis skildret udviklingen af den aktive modstand mod tyskerne. Men det har kun været den ene side af sagen. En og anden har vel også kunnet mene, at Jørgen Hæstrup i sine bøger har interesseret sig så meget for det dramatiske og menneske-

ligt fængslende i modstandskampen, at faren for et ensidigt billede af besættelsesårene lå meget nær.

Dr. Hæstrups bog om departementschefsstyret viser imidlertid, at ensidighed ikke har været hans mål under udforskningen af besættelsestiden. Med dette værk har han suppleret sine tidligere arbejder, så hans besættelsestidsforskning må siges at have fået en ny dimension. Han er på vej til at give os en helhedsopfattelse af de grundlæggende træk i besættelsestidens politiske mønster, som virkelig demonstrerer dette mønsters sammensathed.

Netop en skildring af den virksomhed, departementscheferne udfoldede i de 21 måneder, landet var uden fungerende regering, må føre lige ind i den sammensatte situation i de sidste besættelsesårs Danmark. Det skyldes, at kollegiet af administrationschefer udgjorde det eneste organ, som havde kontakt med alle de politiske magtcentre, der bestod. Hos departementscheferne løb på den ene eller den anden måde tråde sammen fra tyskerne, fra modstandsbevægelsen og fra politikerne.

Hæstrup giver i bogen en omhyggelig gennemgang næsten dag for dag, ja, undertiden time for time, af den aktivitet, departementscheferne udfoldede i tiden fra 29. august 1943 til folkestrejken i sommeren 1944. Men bogens egentlige styrke er, at den fastholder og beskriver den videre sammenhæng, hvori chefernes arbejde foregik, og hvori det skal ses. Dermed bløtlægger han vigtige dele af det sam- og modspil, der foregik i disse år herhjemme mellem de centre, hvorfra initiativ og indflydelse udgik. Den regulære udøvelse af de politiske funktioner var suspenderet, men resultatet blev alligevel ikke anarki, fordi det lykkedes at impro-

visere en form for balance mellem de politiske faktorer, der var for hånden.

I denne forbindelse gør dr. Hæstrup en del ud af at karakterisere det unormale ved situationen fra den 29. august og resten af besættelsen. Det kan være rimeligt nok at understrege det ekstraordinære i, at regering og rigsdag ikke mere fungerede. Men spørgsmålet er, hvor langt det går at sætte situationen op som unormal, når man skal fremhæve det karakteristiske ved den. Det forbløffende er vel snarere, at så meget forblev normalt, trods det ekstraordinære i det ydre. I ministerier og andre grene af administrationen fortsattes arbejdet; det danske samfund fungerede videre; interesseorganisationerne inddroges som før i administrationen og udvidelsen af den gældende lovgivning; forhandlingerne mellem danske og tyske myndigheder foregik nu som før gennem udenrigsministeriet osv. Kun i toppen skete en virkelig gennemgribende formel ændring derved, at ingen minister mere havde det formelle ansvar for, hvad der foregik i departementerne. Reelt betød det vel ikke i alle tilfælde en ændring i forhold til »normale« tilstande i hvert fald ikke, hvad den mere rutinemæssige administration angik.

Det interessante ligger altså for så vidt ikke i det unormale i sig selv, men i at følge, hvordan store dele af apparatet fungerede videre, og hvordan en tilpasning af faktorerne til hinanden fandt sted på de områder, hvor der faktisk skete ændringer. Og her er navnlig forholdet mellem politikerne og administrationen af betydning.

Fra politisk side havde man lagt megen vægt på, at cheferne skulle føre administrationen videre og fortsætte de nødvendige forhandlinger

med tyskerne. Hæstrup dokumenterer i den forbindelse den store indflydelse, Vilh. Buhl havde på, at der kom et klart nej til tyskerne d. 29. august, og at administrationen gik videre på danske hænder uden politikernes direkte medvirken.

Men under Buhls ledelse fungerede partiernes ni-mandsudvalg videre. Departementschef Dige i finansministeriet har karakteriseret dette udvalg som en »skyggeregering«, og den politiske aktivitet koncentreredes efter 29. august omkring udvalget. Alligevel blev der aldrig tale om et regulært samarbejde mellem udvalget og administrationen på den normale, formaliserede måde.

Et samspil var der imidlertid. Politikerne havde opgivet den direkte magtudøvelse i samfundet, men de havde ikke derfor abdiceret fra al indflydelse. Sammen med repræsentanter for erhvervslivet, for arbejdsmarkedets parter og for andre organisationer udgjorde de et magtcentrum med tætte kontakter ud i befolkningen. I så henseende var kredsen af departementschefer mere isoleret.

Ad flere kanaler holdt cheferne forbindelsen vedlige med kredsen af politikere omkring Buhl. Af og til indhentede de råd, men det skete også, at de ligefrem søgte sanktion for deres synspunkter hos politikerne. Det gjaldt, da der skulle træffes foranstaltninger vedrørende arbejdskraften, og det gjaldt i udpræget grad ved de opslidende forhandlinger om de tyske krav om øget dansk politiindsats mod sabotagen. Politikernes uvilje mod opløsning af den ordensmagt, der kunne blive af betydning for en kommende legal regering, lagde yderligere pres på politiet og departementscheferne i retning af at give politiet indrømmelser.

For departementscheferne selv var det en hovedsag ikke i det ydre at fremstå som et politisk organ. Al tale om, at cheferne skulle etablere et egentligt administrationsråd, afvistes med styrke. Et administrationsråd ville have kunnet opfattes som et forretningsministerium, der efterfulgte den ikke-fungerende regering. I stedet fastholdt man, at cheferne hver for sig havde overtaget administrationen af deres departement eller etat, og at fællesmøderne var af orienterende art.

I disse fællesmøder lå noget ekstraordinært, men man undlod enhver bindende formalisering af institutionen for at have den størst mulige handelsfrihed og for at præjudicere mindst muligt. Ingen af de medvirkende gjorde sig vel heller dybere overvejelser over departementschefskollegiets formelle placering i tidens politiske system. En række opgaver skulle løses. Det var det afgørende, og alle spekulationer over de principielle aspekter i den valgte form er stort set overladt eftertiden.

Det gælder også de synspunkter på forholdet mellem administration og politik, der kan formuleres ud fra en beskrivelse af departementschefsstyret. For naturligvis kunne departementscheferne ikke undgå at komme til at optræde som en politisk faktor af betydning. En gruppe administrationschefer kan ikke gennem små to år i fællesskab træffe afgørelse på afgørelse med påfølgende indgreb i samfundsmekanismen, uden at deres handlinger må kaldes politiske. Det må gælde, også selv om det uformelle i deres drøftelser fastholdtes. Men samtidig må det understreges, at i afgørende situationer søgte de dækning for deres holdning hos politikerne, så afstanden til normale tiders samspil mellem administrativ og poli-

tisk ledelse ikke altid i realiteten var så stor.

Dr. Hæstrup har med sin brede, grundigt dokumenterede gennemgang af departementschefernes virksomhed lagt et vældigt stof frem til belysning af det politiske systems funktion i en interessant periode af vor nyere historie. Hans opgave har ikke primært været at belyse tingene under en mere systematisk synsvinkel. Men hans forskerflid og lyst til at se linierne i det vældige stof giver læserne rig anledning til mere principielle betragtninger over det.

Hertil kommer de mange fængslende portrætter, der bogen igennem tegnes af aktørerne. Man får et stærkt indtryk af de personlige byrder, administrationscheferne måtte bære ved at gennemføre en forhandlingspolitik, som skulle være et værn for den danske befolkning. Deres gode hensigt var klar nok, og den erkendtes, omend med tøven, af modstandsbevægelsen, som med kritiske øjne fulgte udviklingen på forhandlingsfronten. På deres side vidste departementscheferne, at forhandlingerne havde en pris. De uundgæelige indrømmelser til tyskerne *kunne* føre til, at forhandlerne blev miskrediteret i national henseende, fordi et offentligt forsvar i sagens natur ikke lod sig føre.

Personlig styrke, sammenhold og en lang tradition for, hvad embedspligt og embedsloyalitet indebærer, hjalp embedsmændene. At navnlig det sidste er en faktor, man må tage hensyn til ved beskrivelsen af danske administrative forhold, giver Hæstrups bog mange eksempler på. Bedst dokumenteres embedsmandsloyalitetens betydning vel af, at kun i ganske få tilfælde kom afgang for hele kollegiet eller for enkeltpersoner på tale.

Selv ikke når den brutale tyske

forhandlingsmetode tilføjede de forhandlende chefer dybe personlige krænkelser eller prestigenederlag, tænkte de på at trække sig tilbage. Særlig udsat for de tyske ubehageligheder var naturligvis udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen. Alle direkte forhandlinger med tyskerne gik stadig gennem udenrigsministeriet, og Svenningsen blev derfor den, der måtte møde de tyske ledere, navnlig Best, ansigt til ansigt. I denne forbindelse må det bemærkes, at Hæstrup giver en særdeles indtrængende karakteristik af Best og hans placering i det dansk-tyske samarbejde – et overbevisende og lidet flatterende portræt.

Hæstrups vurdering af cheferne, navnlig af Svenningsen, der jo blev hovedskikkelsen i departementschefsstyret uden dog formelt at få tillagt lederfunktionen, er høj. For Svenningsens vedkommende støttes han af det vidnesbyrd, som viceadmiral Vedel, Svenningsens kollega i departementschefsforsamlingen, aflagde, allerede før besættelsen sluttede. Svenningsen havde trukket et stort og tungt læs, skrev Vedel. »Han er i den grad vokset med opgaverne og har alles agtelse og respekt«.

I det hele er det en positiv dom, Hæstrup fælder over den del af departementschefsstyret, han nu har skildret. Bogens titel, »... Til landets bedste«, er taget fra de bemærkninger, Svenningsen på embedsmændenes og overborgmester Viggo Christensen på erhvervs- og kommunalfolks vegne formulerede over for general v. Hanneken den 29. august 1943. De danske repræsentanter erklærede, at de ville gøre, hvad der var »til bedste for landet« (Svenningsen) og »bedst for Danmark« (Viggo Christensen). Antagelig har Hæstrup ved at lade titlen på bogen referere

til disse to citater villet henvide til, hvad aktørerne selv motiverede deres holdning med. Men ved læsningen af bogen lades man ikke i tvivl om, at forfatteren ved sit arbejde med kilderne og emnet selv er kommet til at fælde den dom over departementschefernes arbejde, som titlen også kan indicere.

Hæstrup har skrevet ud fra det synspunkt, at departementschefsstyret med dets kontakter til politikerne må ses som et komplementært led til modstandsbevægelsen i kampen med tyskerne. Efterhånden fik chefstyret etableret en kontakt til modstandsbevægelsen. Departementschefernes bestræbelser på at virke som en afskærmning af den danske befolkning mod en ukontrolleret tysk terror kom til at influere på synspunkterne også hos modstandsfolkene, bl. a. fordi denne afskærmning betød en lettelse for gennemførelsen af den aktive modstand. Forhandlingerne med tyskerne gennem en administration på danske hænder gav i et vist omfang læ for modstandsbevægelsen. Efterhånden blev stillingen ydermere den, at departementscheferne i nogen grad lod modstandsbevægelsens synspunkter spille en rolle i deres overvejelser.

Det betyder ikke, at alt i dansk politik under besættelsen nu pludselig skal indrangeres på en modstandslinie mod tyskerne, og at forhandlingspolitikens kritikere kan skydes til side som folk uden sans for helheden. Men det betyder, at der nu er ved at komme perspektiv i den ofte gentagne påstand om dobbeltheden i dansk politik under krigen, forstået som spændingen mellem forhandlingspolitik og modstand. Det betyder også, at man har fået stillet problemet op på den måde, som er mest frugtbar for den historiske forskning. Målet er at give en beskrivelse

af, hvordan de enkelte faktorer fungerede i samspil og modspil under besættelsen i det danske samfund. Til det brug er tvedelingen i forhandlings- og modstandspolitik for snæver.

Som allerede nævnt, er det Hæstrups fortjeneste, at han med denne bog viser, hvor sammensatte tingene var. Illegal modstand, legal modstand, forhandling og sabotage var ikke ting, der udelukkede hinanden. Tværtimod fungerede de undertiden i de sidste besættelsesår sammen på forbløffende måde.

Departementschef Koch i socialministeriet deltog f. eks. i chefernes forhandlinger, havde kontakt med frihedsrådet og opbyggede i sit departement et illegalt, socialt hjælpearbejde til millioner af kroner. Viceadmiral Vedel advarede fra sin plads i departementschefs-forsamlingen mod et overilet og meningsløst brud med tyskerne under folkestrejken i 1944, samtidig med at der med hans vidende og støtte udbyggedes en stærk illegal militærorganisation i det ministerium, han ledede.

Trådene gik på kryds og tværs, og med Hæstrups bog er vi kommet et afgørende skridt videre i retning af at se strukturen i det væv, som er besættelsestidens danske politik. Man må med forventning se hen til det lovede 2. bind om den resterende del af departementschefsstyrets funktionsperiode.

H. P. Clausen

Erik Stockmann: *Landbrug og industri. (Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, 1967)*. 285 s.

»Landbygningerne« har fejret sit 175-års jubilæum med udgivelsen af denne bog. Den er udarbejdet af direktør, cand. polit. Erik Stockmann, der selv som leder i forskellige organisationer

og virksomheder har arbejdet på de områder, hvor industri og landbrug mødes. Indledende gives et rids af landbrugets og industriens udvikling siden stavnsbåndets ophævelse. Efter dette lægges hovedvægten på tiden fra 1930'erne til de sidste år. To hovedkapitler behandler henholdsvis landbruget som leverandør til industrien og industrien som leverandør til landbruget; det er ikke nye resultater, der meddeles, men en fyldig og velkommenteret gennemgang af det statistiske materiale med opstilling af de sidste årtiers væsentligste problemer. Det næste, og mere store afsnit, behandler udviklingslinierne inden for de mange landbrugsejede industrivirksomheder; eksempelvis mejeriernes maskinfabrik, slagterier og pakkerier m. m. Et sidste afsnit bærer titlen: Ændrede forudsætninger for levnedsmiddelhandelen. Her er det markedsdannelsernes betydning, nye former i detailhandelen, markedsanalyse og reklame, der er emnerne. Det er efter sin natur ikke nogen dybtgående bog, men en meget påskønnelsesværdig og klar oversigt.

Vagn Dybdahl

Poul Strømstad: *Søerne. Sortedamsøen. Peblingesøen. Sankt Jørgens Sø. En kulturhistorisk skildring (Gad, 1966)*. 228 s.

De københavnske søer, der strækker sig i halvmåneform fra Østerbrogade til Gl. Kongevej og af udlændinge undertiden opfattes som en bred flod, er vel en monografi værd. De har spillet og spiller endnu i dag en væsentlig rolle i hovedstadens liv. Uden dem ville dele af de tætbebyggede kvarterer på Østerbro, Nørrebro og Vesterbro have været endnu skrækeligere stenørkner, end tilfældet er. De er med til at bringe lys og luft ind i byen, og indtil ca. 1959 var

Sct. Jørgens Sø et vigtigt led i Københavns vandforsyning.

Det er derfor mærkeligt, at Søernes historie og ikke mindst bebyggelsen omkring dem hidtil ikke har været behandlet i en samlet fremstilling bortset fra »København før og nu« bd. V, der dog mere er en billedkavalkade. Nu er der imidlertid rådet bod herpå med Poul Strømstads fortræffelige bog. Forfatteren giver en grundig skildring af Søernes opståen og udvikling, thi de er kunstige, skabt formentlig i det 15. årh. gennem at opstemme forskellige vandløb og anlægge dæmninger, der skulle hindre vandet i at løbe bort. Deres nuværende form fik Søerne ved den store regulering 1725–27.

Undertiden møder man det spørgsmål, hvorfor Københavns volde ved de store omlægninger i det 17. årh. ikke blev flyttet ud til Søerne, således at de var blevet byens voldgrav. Forfatteren gør med rette opmærksom på de fordele, et sådant anlæg ville have haft for byens naturlige vækst. Han kunne have tilføjet, at bombardementet i 1807 ville være blevet mindre effektivt, fordi englændernes batterier ville være blevet tvunget længere bort fra byens centrum.

Ifølge forfatteren havde Chr. IV planer om at flytte befæstningen ud til Søerne. Der synes dog kun at have været tale om en ydre fæstningslinje. Flytningen af selve volden ville have været et ingeniørarbejde, der gik ud over, hvad kronen kunne påtage sig. Desuden ville en så vældig udvidelse af byens areal have forekommet samtiden unødvendig, og endelig var Søernes værdi som voldgrav noget tvivlsom, thi kunne dæmningerne ved Østerbrogade og Gl. Kongevej sprænges i luften, ville vandet løbe ud i Øresund og Kalvebod Strand.

Blandt de interessante ting, forfatteren har fremdraget, er arkitekt Meldahls plan fra november 1865 til bebyggelse af det tidligere fæstningsterræn. Denne plan forudsatte en bevarelse af hele voldområdet som parkanlæg, medens bebyggelsen skulle indskrænkes til området mellem Søerne og voldene. Meldahl, der har så mange arkitektoniske rædsler på sin samvittighed, bør have absolution på grund af denne fremragende plan, som byens vise fædre besluttede ikke at følge.

Bebyggelsen omkring Søerne er skildret indgående og hører til det mest værdifulde i bogen, der prydes af et udmærket illustrationsmateriale. Til sidst en lille kritisk bemærkning: når det side 81 hæves, at togtrafikken over Peblingedæmningen ophørte i 1911, da Københavns nuværende banegård blev taget i brug, så er dette ikke rigtigt. Togene til Klampenborg benyttede dæmningen til 1917 og Holtetogene indtil 1922.

Viggo Sjøqvist

*Danmarks Kirker. Frederiksborg amt.
6. hæfte (Gads Forlag). 96 s.*

I hæftet afsluttes beskrivelsen af sct. Mariæ kirke i Helsingør med omtalen af gravminderne, og derefter gennemgås de forsvundne kirker i sundbyen. Af dem er der særlig grund til at fæste opmærksomheden ved franciskanernes og dominikanernes kirker. Den første blev indviet 1427 og blev frataget munkene 1538, de sidstes kloster er formodentlig grundlagt 1441 og blev 1536 skænket til byen, der benyttede det på forskellig måde. I årtiet før 1550 havde bl. a. to pottemagere værksted her. I heftets slutning påbegyndes beskrivelsen af Kronborg slotskirke.

Den faste og metodiske opbygning

af værket og dets talrige koncise oplysninger gør det til et standardarbejde af høj værdi.

Helge Sjøgaard

Roskilde kapitels jordebog 1568. Udg. ved J. O. Arhning af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie (Gad, 1965). 284 s.

Recessen af 30. okt. 1536 bestemte, at bispegodset skulle inddrages under kronen, mens domkapitlerne med deres jordtilliggende skulle vedblive at bestå. Faktisk levede de videre til enevældens tid, men deres historie er endnu ret uopdyrket. Den foreliggende bog giver et bidrag hertil ved at kaste et skarpt lys over de forandringer, der sker med Roskilde kapitels gods i den første menneskealder efter reformationen. Det drejer sig ikke om nogen helt almindelig kildeudgave. Alle kildesteder til de talrige små og større godskomplekser historie er samlet her, ikke blot prælaturerne og de mange præbender m. m., men også de »evige vikarers« gods, dvs. jord, der var skænket til underhold for præster ved de 33 sidealtre, for at der ved dem kunne læses sjælemesser. Den udmærkede indledning og de overordentlig fyldige kommentarer, som ofte bygger på større supplerende arkivstudier, rummer meget interessant kirke- og kulturhistorisk stof. Man nyder her i høj grad godt af, at udgiveren er en mand med mange årtiers erfaring i roskildens kirkehistorie.

Paul G. Ørberg

Marianne Bro-Jørgensen: Billeder af Viborg amts forhistorie. (Historisk Samfund for Viborg Amt, 1966). 158 s.

I de sidste år har nogle lokalhistoriske samfund og museer udsendt billed-

hæfter jævnsides med eller i stedet for den sædvanlige årbog eller årsberetning, måske i følelsen af at deres sædvanlige publikationer hverken typografisk eller i illustrationer tilfredsstillende kravene, som de nu stilles. I hvert tilfælde er denne bog med tekst og billeder af sager fra Midtjyllands lange forhistorie både instruktiv og bogmæssigt smuk.

Af virkelige indvendinger er der kun få tungtvejende. Særlig må der protesteres mod, at den indledende tidstavle er fortegnet, så f. eks. 1000 år i den ældre stenalder ikke spænder over større plads end 200 år i den ældre jernalder. Det kan ikke undgå at give den mindre kyndige en urigtig forestilling om varigheden af de forskellige kulturperioder. I tekst og billedvalg holder forf. sig for ængstelig til den traditionelle opfattelse. Figuren af den ukendte gudinde fra Fårdal er som hidtil sat sammen med de langt større hornede dyrehoveder, der ganske reducerer den lille figur med dens slange til en uvæsentlig detalj. Ganske vist er alle disse sager fundet sammen, men deraf kan der ikke sluttes noget om, at de har været samholdende. Der fremkom også en bælteplade, rester af et bælte med bronzebeslag m. m., hvis tilhørsforhold til slangegudingen alle hidtil har benægtet, og det er langfra usandsynligt, at også dyrehovederne er de andre billedfremstillinger uvedkommende.

Med rette betones fundenes lokalhistoriske karakter, så ofte der er lejlighed til det, og teksten er koncis og vejledende. Bogen er et smukt sidestykke til den foregående publikation om den romanske stensulptur. Hvis der for hver egn fremkom lignende oversigter, ville man have en udmærket indledning til at påvise det stedhistoriske særpræg, som det er

opgaven for de lokalhistoriske samfund at fremhæve og beskrive i det sammenhæng med hele landets kultur, til hvilken det er et uundværligt og bestemmende tilskud.

Helge Sjøgaard

Landstingenes skøde- og panteprotokoller. Viborg landstings skøde- og pantebog 1624–37. 1., 2. og 3. hæfte. Udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved Jens Holmgaard. (Rosenkilde og Bagger 1966).

I de gamle landstings arkiver har vi et overordentlig værdifuldt historisk kildemateriale bevaret, ikke mindst gælder det da det nørrejyske landsting i Viborg, hvis arkiv både er det ældste og righoldigste. Der er derfor nok grund til at være opmærksom på, at man er gået igang med forskellige kildepublikationer herfra. For to år siden begyndte der at udkomme en udgave med resumeer af dombøgerne, og sidste år kom turen til skøde- og pantebøgerne, der begynder i 1624. Det er hensigten at dække tidsrummet 1624–1660 med 3–4 bind (der er enkelte lakuner i perioden), og de første tre hæfter af den ældste bog 1624–37 foreligger nu. Fra 1660 og fremefter eksisterer der forskellige, mere eller mindre værdifulde, håndskrevne registre.

Som bekendt blev landstingene aldrig værneting for den dansk adel, men tendensen er der dog, tydeligst netop på dette felt, hvor en forordning 1622 26. aug. påbød, at alle skøder, gave- og pantebreve udstedt til adelen skulle læses på landstinget. Da størstedelen af Danmarks jord dengang var på adelens hænder, betyder det, at man i landstingenes skøde- og panteprotokoller kan studere de væsentligste ændringer i ejendoms-

besiddelsen. Skøder og pantebreve, gave- og gældsbreve, mageskifter og proklama refereres i denne udgave udtømmende og med bevarelse af de originale person- og stednavneformer. Det kan iøvrigt være ganske lærerigt at sammenligne denne udgave med et ældre værk som Rasmussen Søkildes »Uddrag af Fynbo Landstings ældste Skøde- og Pantebøger« (fra 1646 –).

Det er klart, at for et værk af denne art er registrene noget essentielt. Men den dag, de foreligger, har historikeren også fået et såre nyttigt instrument i hænde, som nok skal blive påskønnet.

Paul G. Ørberg

Alfred Kaae: Vestjyske godsejere og deres bønder. En studie over tingbøgerne for Ulfborg-Hind herreder og Tingårds birk med strejftog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695–1788. (Udgivet af Historisk Samfund for Ringkøbing amt, Kaaes forlag, Ulfborg, 1965).

Forfatteren har taget sig den opgave på at foretage en systematisk gennemgang af de i undertitlen nævnte retskredse og pille alt konfliktstof mellem godserne og deres bønder ud af de mange tusinde sider i tingbøgerne. Stoffet er lagt topografisk til rette på den måde, at hvert gods – 22 i alt – er taget for sig. Det er gjort, for at bogen kan få et præg af lokalhistorie – den indgår også i Hardsystems årbogs forrige bind – men det er dog tydeligt, at forfatteren er sig fuldt bevidst, at han også yder sin skærv til rigshistorien. Vi har her vitterligt at gøre med et stykke lokalhistorie i bedste forstand – hvilket netop bl. a. vil sige, at det også fra et rigshistorisk synspunkt er et værdifuldt materiale. Og det er slet ikke tungt stof, som forf. selv siger. Hvem glemmer f. eks.

lige straks bonden Niels Holm, der gammel og forknyt helt har opgivet at bakke med sin fattige fæstegård; så måtte husbonden da selv komme og sætte ham til det, kommer han for skade at sige. Det var et brud på den lydighed, han skyldte sin husbonde, og trods hans ydmyge beden om nåde lyder dommen: »... og som Niels Holm ved sin selvrådighed og ubesindighed har været årsag til gårdens forsidelse, så bør han, andre til eksempel at arbejde et år i jern udi næste fæstning, Fredericia...«. Om dommen blev eksekveret, er en anden sag. Det er jo det usikre ved mange gamle retssager. Man kunne også nævne den tørre Per Smed og hans ubetalelige forsvarsskrift (s. 23), drengen Offer, der rømmer for at slippe for at springe soldat og drukner (s. 89), eller et par ridefogder som Mads Staby fra Brejninggård og den særlig ondartede Henrik Winstrup fra Søndervang (s. 143).

Herremanden var både arbejdsgiver og øvrighedsperson for fæstebonden, og gods for gods gennemgås her alle de tilfælde, hvor dette dobbelte afhængighedsforhold kom til at slå så store gnister, at det har sat sig spor i tingbøgerne. Der er selve fæsteforholdet, hvor landgilderestancerne spiller en stor rolle, der er hoveri og ægtkørsel og husbondens tugtelsesret, der er mange sager om pas og endnu flere om soldatervæsenet; man får et levende indtryk af, hvor meget denne militstjeneste har betydet, det er ikke nogen helt lille flok unge mænd, der ender som rømningsmænd.

De mange sager er refereret på en klar og sober måde. Hvor ofte har man ikke, særlig forhen, set en eller anden »interessant« sag blive trukket frem ved hårene i en historisk årbog med alenlange ordrette citater, alt til ingen verdens nytte. Her er sket en

virkelig samling og bearbejdning med et fast sigte. I et slutningskapitel forsøger forf. at samle de resultater, der kan uddrages af stoffet. Hans slutninger og vurderinger er velafvejede og rækker ikke videre, end materialet kan bære. Det gælder f. eks. også et så »ømt punkt« som herremandens tugtelsesret, hvor forf. ikke glemmer, at det er undtagelsen, når afstraffelser har sat sig spor i kilderne, og derfor er forsigtig i sine konklusioner. Det er dog værd at bemærke, at træhesten faktisk ikke nævnes i de gennemgåede akter.

Var de underkuede? spørger forf. »Bøndernes liv var nok mærket af, at de boede i herregårdens skygge, men de levede under loven, og de veg ikke tilbage for at trøste sig til den, når det kneb«. Det er sagt med Hans H. Fussings bekendte slutreplik fra disputatsen i erindring: Danmark var et retssamfund. I det store og hele kan forf. tiltræde Fussings ord. Men rundt omkring i det fremdragne materiale møder man alligevel – vist oftest i forbindelse med hoveriet – stavnsbåndsårhundredets forstemmende syn på bonden som et mindreværdigt væsen, et dumt fæ. Rammende hedder det: »Samfundsforholdene havde dog gjort landboforholdene så skæve, at fæstebønderne levede under et stadigt pres fra herregården ... 1788 kom såvist ikke for tidligt«.

Det er prisværdigt, at dette vestjyske stof er gjort tilgængeligt, det tjener til at udbygge vort billede af bondens kår i 1700-tallet. Forskellene mellem de forskellige landsdele er nok mindre, end mange ville være tilbøjelige til at tro.

Mellem Alfred Kaaes øvrige bøger, særlig de prægtigt udstyrede sognehistorier, er dette en lille grå og uanselig bog. Men den er vægtig af indhold.

Paul G. Ørberg

Hans Linov og Jens Lampe: Møller på Als. (Forlaget Falken, Åbenrå, 1966). 115 s.

Det er en smuk bog, der her er udsendt om de alsiske møller, og det er en bog, der giver adskilligt mere, end titlen lover. Kort, klart og særdeles overskueligt gives en oversigt over møllevæsenets historie fra oldtiden frem til nutiden. Linien er endda trukket ud til nogle bemærkninger om kornets vandring til Danmark, og derefter skitseres, hvad man ved om møller her i landet. Også mølleriets fagudtryk, teknik og problemer gennemgås. Alt i alt er den almindelige oversigt, hvormed bogen indledes, en hel lille håndbog for mølleinteresserede.

Bogens hovedstykke er dog naturligvis en gennemgang af samtlige alsiske møller, kornmøller, pumpemøller, vandmøller, vindmøller, kort sagt alle typer og former af møller, der har eksisteret på øen. Der gives alle de oplysninger, der har kunnet findes frem om dem, og et stort og godt illustrationsmateriale gør bogen anskuelig, samtidig med at det teknisk er blevet et særdeles fint værk. Blot savnes et register til gavn for dem, der ud fra andre referencer end møllernes navne, vil ind i emnet.

Manuskriptet til bogen blev for nogle år siden præmieret ved en konkurrence om lokalhistoriske afhandlinger, som amtskredsen for Sønderborg amt under Historisk Samfund for Sønderjylland udskrev. Hans Linov er selv alsisk møller, mens Jens Lampe er en velkendt lokalhistoriker; hans store viden om Als' historie har støttet Linovs tekniske indsigt. Det færdige resultat er et smukt vidnesbyrd om nytten af sådanne lokalhistoriske initiativer.

H. P. Clausen

Johannes Oldendorphs selvbiografi. En præsteskabne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid. Udgivet ved A. Andersen. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 34. 1966). 169 s.

Pastor A. Andersen vandt megen anerkendelse for sin oversættelse og udgave for nogle år siden af Jacob Fabricius den Yngres optegnelser. Han har nu sat sit sikre kendskab til latinen ind på en udgave af den selvbiografi, som præsten Johannes Oldendorph har skrevet i 1500-tallet.

Oldendorph var født i Haderslev og døde samme sted i 1566. Han uddannedes bl. a. i Wittenberg, hvor han hørte Luther og Melancthon. Senere kom han til London, hvor han i Lambeth Palace arbejdede hos ærkebispemanden af Canterbury, Thomas Cranmer, kendt for den villighed, hvormed han bistod Henrik VIII i dennes ægteskabssager. Også København besøgte Oldendorph, og her kom han i forbindelse med Niels Hemmingsen.

En livsgerning søgte han at skabe sig i Haderslev, men hans sind, der undertiden formørkedes og gjorde ham uomgængelig eller rent ud utilregnelig, skabte ham mange vanskeligheder. Både hans oplevelser på rejserne og hans problemer i Haderslev er tydeligt i hans gengivelse præget af hans vanskelige, ofte syge sind. Billedet af den haderslevske gejstlighed i denne periode, da reformationens tanker konsolideredes, er derfor ret så problematisk. Det samme gælder det indtryk, erindringerne giver af hertug Hans og hans gejstlige rådgiver, provst Jørgen Boie.

Selvbiografien har tidligere været anvendt i uddrag af Holger Fr. Rørdam og Th. O. Achelis, men først nu udgives den i sin helhed med både den latinske tekst og en dansk oversættelse. Udgiften har ret i, at bo-

gens indhold ikke er epokegørende, men den giver dog glimtvis et tidsbillede, og den viser et sygt og vanskeligt gemyt i strid med sig selv og sine omgivelser.

H. P. Clausen

L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 35. 1966). 131 s.*

Gode biografiske hjælpemidler er uundværlige for den historiske forsker. Historisk Samfund for Sønderjylland øgede for nogle år siden rækken af sådanne hjælpemidler med Jens Lampes fortræffelige liste over lærere med eksamen fra Tønder seminarium, og nu forlænges linien med denne oversigt over de danskuddannede lærere i Nordslesvig under preussisk styre.

Fhv. skoleinspektør Ravn har sat sig som mål at fastholde den indsats, som øvedes af de mange lærere, der efter 1864 blev på deres post i Sønderjylland. I en velskrevet indledning gennemgår han den nordslesvigske skoles situation under fremmedherredømmet, og i henseende til lærernes stilling yder han her et værdifuldt bidrag til landsdelens skolehistorie.

Det lader sig ikke præcist afgøre, hvor mange lærere, der efter afståelsen af Sønderjylland nægtede at aflægge den preussiske embedsed og derfor måtte rejse nordpå. Bl. a. afhænger tallet af, om man først tæller edsnægterne fra 1866, da kravet om ed til den preussiske konge rejstes, eller om man tager dem med, der allerede i årene 1864–66 tog afsked med landsdelen.

L. S. Ravn har imidlertid konstateret, at i perioden 1864–68 drog 61 nordslesvigske lærere nordpå, mens

16 gik over i andet erhverv uden at udvandre. Når hertil lægges afgang som følge af alder, død m. v., betød det en meget stor afgang af lærere, som kun kunne opvejes ved, at myndighederne tillod ansættelse af indfødte sønderjyder med hel eller delvis uddannelse fra et dansk seminarium.

Tallene viser, at der var tilstrækkelig mange danskuddannede lærere til at besætte de ledige stillinger. I 1868 sad der i de nordslesvigske ene- og førstelærerembeder på landet ene danskuddannede lærere, og i hele 40-årsperioden fra 1868 til 1908 lå gennemsnitstallet for danskuddannede første- og enelærere i de nordslesvigske provstier på mellem 70 og 80 % af det samlede lærertal. For andenlærer-embederne har det antagelig set noget anderledes ud, men hovedindtrykket må dog være, at de danskuddannede lærere meget længe har kunnet øve stærk indflydelse på undervisningen.

Betydningen heraf, fremhæver Ravn, lå først og fremmest i, at nordslesvigerne fik deres uddannelse gennem lærere, som i holdning og synspunkter lå på linie med befolkningen og var en del af den. Direkte kunne lærerne ikke tage del i den nationale kamp, hvis de ville beholde embedet, men indirekte fik de en umådelig betydning for kampens udfald.

I øvrigt skal det fremhæves, at Ravns fremstilling på forbilledlig måde holder sig fri af en alt for håndfast anvendelse af de nationale kategorier. Han fremhæver med rette, at dansk uddannelse ikke uden videre kan sættes lig med dansk sindelag, så lidt som alle med tysk uddannelse var tysksindede. Navnlig var det ikke ualmindeligt, at elever fra den danske afdeling af seminariet i Tønder enten var tyske i forlængelse af deres hjem-

tyskhed eller endte i den tyske lejr, også selv om deres udgangspunkt var dansk.

Bogens kerne er biografierne af de enkelte danskuddannede lærere. Til dem regnes også dimittenterne fra den danske afdeling ved Tønder seminarium frem til dens nedlæggelse i 1884. Der bliver derfor en del overlapninger med Lampes »Tønder Seminariestat«. I almindelighed henvises ved de pågældende derfor blot til dette værk, men i enkelte tilfælde har Ravn anført rettelser og tilføjelser til Lampes tekst. Benyttet af »Tønder Seminariestat« bør derfor være opmærksom på denne mulighed for supplerende oplysninger.

Til biografierne knytter sig en oversigt over lærerne, fordelt på de enkelte skoler, samt en navnefortegnelse med angivelse af deres dimmissionssted. Yderligere giver Ravn i tabelform en statistisk bearbejdelse af materialet. Oversigten over ene- og førstelærerne ved de nordslesvigske skoler er dog ret uoverskuelig, ordnet som den er med et system af 1-taller og vandrette streger af vekslende længde.

L. S. Ravn har med denne bog ikke blot sat de danskuddannede lærere i Nordslesvig et smukt minde. Han har også ydet kolleger i den historiske forskning en håndsækning, der vil blive påskønnet ved flittig brug af bogen.

H. P. Clausen

M. Favrhojdt: Haderslev latinskoles historie 1567–1967. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 36, 1966). 381 s.

Den 6. februar 1967 fejrede Haderslev Katedralskole sit 300 års jubilæum. På denne dato i 1567 underskrev hertug Hans den Ældre det dokument,

der oprettede en trivialscole i Haderslev, hvor bl. a. hertughoffet skabte basis for en lærd skole.

Til jubilæet har en af skolens nuværende lærere, lektor M. Favrhojdt, skrevet en skildring af skolens historie. Historisk Samfund for Sønderjylland har med støtte fra tipsmidlerne givet bogen et særdeles smukt typografisk og bogbindermæssigt udstyr.

Den lærde skole i Haderslev har haft en omtumlet tilværelse. I perioder har den pædagogiske kvalitet været ringe, fordi det kneb med at skaffe midler til en anstændig lønning af lærerne, og fordi skolens elevgrundlag var for svagt. Den sidste af disse vanskeligheder hang sammen med den særlige sproglige og nationale problematik i Haderslev, som også på andre områder rejste problemer for skolen.

Fra 1655 var den haderslevske latinscole en tysksproget skole, »die königliche Lateinschule zu Hadersleben«. Dansk var, efter de skoleregler, der indførtes det nævnte år, forvist fra skoleplanen. Lektor Favrhojdt viser, at det ikke hindrede svage ansatser til undervisning i dansk på forskellige tidspunkter, men i hovedsagen var skolen dog i de næste par århundreder en tysksproget skole. At det måtte kunne give vanskeligheder i en dansktalende by med et ligeledes dansktalende opland er givet.

Disse vanskeligheder lettedes naturligtvis ikke, da den nationale problematik i 1800-tallets første halvdel gjorde det sproglige problem til et politisk spørgsmål. Først fra 1850 blev Haderslev latinscole for en tid en lærd skole i dansk forstand. Da tog et idealistisk hold af danske lærere under ledelse af rektor Søren Bloch Thrige og med Edvard Lembcke som den kendteste skikkelse skolen i besiddelse. Tiden mellem de slesvigske krige blev en frugtbar tid

i skolens historie, og hjertestykket i Favrholt's bog er skildringen af denne periode.

Nederlaget i 1864 satte en brat stopper for denne udvikling. Men lektor Favrholt viser i bogen, at de første årtier efter 1864 var præget af, at skolen havde en indfødt slesviger, Peter Hinrich Jessen, som rektor. Han var med sin slesvig-holstenske indstilling ingen ven af Preussen. Sedan-sejren og proklamationen af det tyske kejserrige gav sig karakteristisk nok bemærkelsesværdigt lidt udtryk i skolens daglige arbejde i 1870-71. Disse årtier var, kan man sige, en slesvigsk overgangsperiode, hvor skolen kunne opfattes som en god skole af både danske og tyske elever.

Ved genforeningen i 1920 blev Haderslev lærde skole, nu med navn af katedralskole, omsider igen en dansk skole. Favrholt gør forholdsvis lidt ud af perioden fra 1920, skønt det dog ellers er det længste åremål, skolen har været en dansksproget undervisningsinstitution. Kortheden hænger sammen med, at denne periode tidligere er behandlet ret udførligt i forskellige sammenhænge.

Det er for så vidt også dele af skolens ældre historie. Navnlig har Haderslevs flittige historiker, Th. O. Achelis, der var knyttet til skolen både før og efter 1920, givet adskillige bidrag til dens historie. Favrholt nævner kort, at Achelis allerede i 1942 skal have afsluttet manuskriptet til en stor fremstilling af den haderslevske latinskoles historie. Dette forlæg har ikke spillet nogen rolle for Favrholt, der tilsyneladende ikke har eftersøgt det, men han har på en række punkter kunnet støtte sig til Achelis' mindre bidrag til emnet, og det har ikke svækket bogens kvalitet.

Lektor Favrholt's egen fremstillingsform er bred. Sine steder også

for bred. Han kan ikke stå for en sirlig eller morsom formulering i et gammelt aktstykke eller i en ældre fremstilling. Han citerer og kommenterer den, selv om den af læseren må føles som temmelig irrelevant. Mange steder gentages i noterne dele af det, der også står i selve teksten.

Forfatterens tone bærer præg af, at han som sit publikum ser nuværende og tidligere elever – til hvilken sidste kategori, han iøvrigt selv hører – der gerne vil have en skildring af »vor skoles« historie. Der er noget charmerende og afvæbnende over denne holdning, men det har gjort bogen snakkesalig og lidt vel præget af lærernes lyst til at udpege det lærerige og pittoreske for eleverne. Pegepinden mærkes f. eks. lidt rigeligt, når de nationale træk i udviklingen skal understreges.

Men bogen er let læst, og den er et i flere henseender vigtigt bidrag til sønderjysk skolehistorie. Bl. a. er Favrholt's påvisning af, hvornår og hvordan der har været undervist i dansk i Haderslev værdifuld.

H. P. Clausen

Sønderborg Bys Historie II. Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt. (Dy-Po Bogforlag, Sønderborg, 1966). 351 s.

Helt let har det åbenbart ikke været at få udsendt dette andet og afsluttende bind af Sønderborg bys historie. Første bind udkom i 1960, og i et forord beklager formanden for det udvalg, der udsender værket, at der er kommet til at forløbe så mange år, før andet bind nu foreligger.

Læseren sporer forsinkelsen derved, at skildringen standser allerede i 1962, skønt bogen først er udkommet i begyndelsen af 1967. Kun afsnittet om den kulturelle udvikling har enkelte

bemærkninger, der antyder linien frem til 1965.

Men ser man bort fra den efter omstændighederne lidt tidlige slutstreg, er der megen grund til at glæde sig over denne byhistorie. Den er smukt udstyret. De enkelte afsnit er grundige og stort set velskrevne. Billedmaterialet er rigeligt og interessant.

Æren for dette sidste må de to billedredaktører, museumsdirektør Jørgen Paulsen og museumsinspektør Jørgen Slettebo dele. Deres redaktion af billedstoffet er anerkendelse værd. Det eneste undertegnede anmelder har savnet, for at illustrationerne til livet i Sønderborg i mellemkrigsårene havde været det helt fuldkomne, er et billede af de to små dampskibe, Hertha og Balder, som endnu i 30'erne var en vigtig mulighed i en sønderborgers overvejelse af søndagsturen.

Den egentlige redaktion af værket er foretaget af fhv. overarkivar Holger Hjelholt, der ved dette bind har fået bistand af landsarkivar Peter Kr. Iversen. Selve redaktionen har åbenbart mest bestået i at fordele arbejdet på de enkelte forfattere og samle stoffet sammen fra dem. I hvert fald er der enkelte steder, hvor man savner en redaktionel indgriben, som ville have gavnet enheden i bogen. F. eks. burde man have gennemført en ensartet terminologi for byadministrationens organer under det preussiske styre. Nu tales der i ét afsnit om Stadtverordnetenkollegiet og i et andet om borgerrepræsentationen, og det er dog samme forsamling, der refereres til.

Første bind standsede med krigen i 1864. I fortsættelse heraf har landsarkivar Peter Kr. Iversen skildret tiden fra 1864 til 1918, altså årene under fremmedherredømmet. Det er blevet et grundigt og kyndigt bidrag til sønderjysk historie, som det var at vente

fra denne forfatters hånd. Han gennemgår administrationen af byen samt den kommunalpolitiske udvikling, og han går ganske dybt ind på Sønderborgs erhvervsøkonomiske struktur i denne periode. Alle sider af byens liv er berørt, og afsnittet giver et vel dokumenteret indtryk af de vilkår, hvorunder livet i Sønderborg levedes i disse år.

Behandlingen af tiden efter 1. verdenskrig er delt mellem to forfattere. Redaktør Kai Edvard Larsen har med basis i sit dybe personlige kendskab til Sønderborg i den sidste menneskealder skrevet om byens politiske og økonomiske udvikling i tidsrummet 1918-62. Det har ikke været en let opgave, men det er lykkedes forfatteren at give en særdeles læseværdig oversigt over den udvikling, der i de senere år er kulmineret med, at Sønderborg er blevet Sønderjyllands største og erhvervsmæssigt stærkeste købstad.

I et efterfølgende afsnit har lektor Viggo Petersen givet en indgående skildring af den kulturelle udvikling siden 1918. Det er navnlig kirke- og skolevæsenet, han har taget op, men også andre kulturelle aktiviteter og idrætten har fået en kort omtale. Sønderborg er blevet kaldt skolernes by, og der er gjort meget for at gøre denne påstand til virkelighed. Det er derfor kun rimeligt, at der er ofret adskillig plads på dette tema.

Kapitlet er særdeles detaillert og stoffyldt. F. eks. erfarer man, at der ikke siden 1953 er fundet hovedlusk hos nogen elev i de kommunale skoler. Men det skal erkendes, at netop de sidste 30-40 års lokale skolehistorie vil være særlig interessant læsestof for alle de tidligere og nuværende sønderborgere, der selv har oplevet udsnit af den. For dem er detaillerne givetvis ikke for mange, og andre kan

så glæde sig over, at enkelthederne tilsammen giver et overblik over den kulturindsats, der er udført siden genforeningen.

Bogen afsluttes med et par fortræffelige afsnit om byens gader og om slottet af museumsinspektør Slettebo. Siderne om slottet følger tæt fremstillingen i den bog, han tidligere sammen med Jørgen Paulsen og Otto Norn har udsendt om slottet. Både dette afsnit og det glimrende afsnit om gaderne hører til det bedste i dette værk om Sønderborgs historie.

H. P. Clausen

Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. Herausgegeben von der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Nr. 17). 1966. 655 s.

Denne store, meget smukke Flensborghistorie er tænkt som et modstykke til det danske værk om Flensborgs historie, som udkom kort efter anden verdenskrig. Oprindeligt var det af det flensborgske byhistoriske selskab planlagt at udgive 2. bind af Christian Voigts »Heimatbuch«, hvoraf 1. bind udkom allerede i 1929. Men denne tanke blev opgivet, bl. a. fordi store dele af manuskriptet i så fald havde måttet skrives om under hensyn til udviklingen 1933–50.

I stedet valgte man at lade en helt ny byhistorie skrive af unge historikere, hjemmehørende i Flensborg. Resultatet er blevet et fortræffeligt værk, som må roses både for det ydre udstyr og for indholdets absolutte kvalitet. Selskabet har anledning til at være stolt af værkets forskningsmæssige standard og af den holdning, der er lagt til grund for skildringen af byens skæbne i spændingen mellem dansk og tysk.

Arbejdet har som nævnt været fordelt på flere forfattere. Hans-Friedrich Schütt har behandlet middelalderen og Flensborg i helstatsperioden. Erich Hoffmann har skrevet om tiden fra reformationen til slutningen af Den store Nordiske krig i 1721, og Gerd Vaagt har taget sig af den nationalt bevægede tid fra begyndelsen af 1800-tallet til 1864. Tiden fra 1864 til 1920 er skildret af Horst Windmann, og den delikate opgave at behandle perioden fra 1920–1960 er løst ved et samarbejde mellem en gruppe forfattere; foruden Vaagt, Schütt og Windmann har også Peter Hansen Petersen, Volker Weimar og Wolfgang Weimar deltaget.

Det må fremhæves, at de enkelte afsnit er grundige og selvstændige bidrag til Flensborgs historie. I vid udstrækning bygger de på arkivstudier, navnlig i Flensborgs byarkiv, og den nyere forsknings resultater er inddraget. Også den danske historiske litteratur, herunder den danske Flensborghistorie, er flittigt citeret og udnyttet. Enkelte steder savnes en bedre koordinering af de enkelte afsnit. En lidt fastere redaktion havde ikke skadet.

Naturligvis vil en dansk læser lade behandlingen af de nationale problemer være prøvestenen på værkets kvalitet, og det skal siges, at bogen består prøven. Her og der kan man finde en anvendelse af betegnelsen slesvig-holstensk i en periode eller i en sammenhæng, hvor det genkalder erindringen om en ældre tids agitorisk bestemte sprogbrug. Enkelte steder tales om nordtyske foreteelser i forbindelse med Flensborg, mens byen endnu var dansk, og forståeligt nok tolkes fortyskningen af byen positivt, mens danskhedens vækst efter 1945 skildres i beklagende vendinger.

Men intentionen er tydeligt at give

så afbalanceret og nøgtern en fremstilling som muligt. Det spores i Gerd Vaagts afsnit om den nationalt urolige tid omkring 1848 og frem til 1864, og det mærkes i afsnittet om tiden efter den anden verdenskrig. Det er vigtigere at lægge vægt på denne intention og på, at den er realiseret, end på de i virkeligheden få tilfælde, hvor tonen fra ældre forlæg og fra forgangne tiders sprogbrug kan slå igennem.

At forfatterens engagement er på den tyske side, kan man ikke laste dem for. Hellere bør man notere, at den flensborgske danskhed er skildret loyalt og med sans for det særegne i, at danskhed og tysk sprog i Flensborg i de sidste mere end 150 år har kunnet gå godt i spænd og har givet byen et særpræg. I det hele er mødet og spændingen mellem dansk og tysk i Flensborg forstået og beskrevet som noget selvfølgeligt. Det er set som et karakteristisk træk og ikke som en fejl, at danskheden har sin centrale plads i byens historie.

Også det vanskelige afsnit om nazismen er vellykket. Man forstår det ubehag, hvormed forfatterne har måttet gøre op med dette indslag i deres bys og deres folks historie. Bag den ironiske form, der undertiden er anvendt, mærker man en bitter kritik af perioden og dens flensborgske koryfæer. Denne kritiske tone bør i høj grad skrives på de unge flensborgske historikers kreditside.

Efter den egentlige historiske fremstilling følger tre supplerende, særskilte afsnit, hvoraf navnlig Karl Weigands bidrag. »Flensborg als zentraler Ort«, påkalder sig interesse. Professor Weigand har behandlet Flensborgs økonomiske udstråling til sit opland i fortid og nutid, og et af hans vigtige resultater er, at talen om, at byen i 1920 blev afskåret fra

sit naturlige opland, ikke har noget på sig.

De to andre supplement er dr. H. P. Johannsens gennemgang af de kommunale kulturinstitutioner og Ellen Redlefsens behandling af kunsten i Flensborg. Desuden findes i et til-læg tabeller over valg- og mandattal fra Flensborg samt over arbejdsløsheden i byen i kriseårene fra 1929 til 1936.

For at lette brugen af værket som hånd- og opslagsbog er der ved siden af de gode registre udarbejdet en oversigt over hovedtemaerne i bogen, så man let kan finde sig til rette i den kronologiske fremstilling. Når hertil lægges det gode og fint givne billedmateriale, må man sige, at der her er fremlagt en flensborgsk byhistorie, som man også på dansk side må hilse velkommen. At der inden for det første år efter udgivelsen har måttet udsendes en 2. udgave (med enkelte ændringer og tilføjelser) tyder på, at bogen er blevet vurderet efter fortjeneste.

H. P. Clausen

Aage Jørgensen: Brød og vand i svundne tider (Nyt Nordisk Forlag, 1966). 178 s.

Tegneren Aage Jørgensen, der i en menneskealder har arbejdet med illustrationer til kulturhistorisk litteratur, giver i denne bog en skildring af det uundværligste i tilværelsen, det daglige brød og forsyningen med rent vand, med hovedvægten lagt på landbokulturen og de senere århundreder. Tekst og tegninger er velafstemte, og bogen danner en god introduktion til det omfattende emne, der også tager brødmaskinens udvikling, goderådsjernerne og meget andet op til behandling, så bogen giver mere, end titlen antyder. Bl. a. indeholder den også

en serie billeder af vandingstrug af sten, vist det største samlede materiale om dette emne, der hidtil er offentliggjort. Den præcise stedfæstelse og en litteraturliste forøger værdien.

Desværre er der kun få, som dyrker tingenes historie enten ved at søge at give en sammenhængende udviklingslinje eller en skildring af en bestemt tids samlede redskabsforråd, skønt disse sager udgør en lige så god kilde som den skriftlige overlevering. Desto mere taknemmelig bør man være mod dem, der ikke glemmer denne gruppe af kilder.

Helge Søgaard

J. C. Jacobsen: Danske domme i trolddomssager i øverste instans. Indledning og Kommentar. (Gad, 1966). 309 s.

Med denne bog er leveret et særdeles grundigt bidrag til hekseprocessernes historie i Danmark. Advokat J. C. Jacobsen har samlet de domme i trolddomssager, der er afsagt ved de danske øverste instanser, dvs. herredags- og højsteretsdomme. Den først fremdragne dom er en herredagsdom fra 1540, og samlingen slutter med behandlingen ved højsteret i 1697 af den kendte besættelsessag fra Thisted.

De enkelte sager er kort refereret, og der er givet henvisninger til den litteratur, som findes om dem. Desuden kommenterer forfatteren sagernes juridiske aspekt, og han tager stilling til andre forfatteres behandling af dem. Tilsyneladende er det J. C. Jacobsens hensigt i et følgende bind på tilsvarende måde at meddele landsringsdommene i trolddomssagerne.

For så vidt er det en skam, at forfatteren i første omgang har holdt sig til afgørelserne ved øverste instans. Behandlingen af trolddomssagerne ved de lavere instanser er nok så oply-

sende både med hensyn til den almindelige heksetro og med hensyn til de metoder, man anvendte ved retsforfølgelsen i sager om trolddom. Et enkelt eksempel med udgangspunkt i J. C. Jacobsens egne oplysninger kan vise dette.

Han bemærker flere steder, at den såkaldte »vandprøve«, der kendes ude i Europa og fra dansk middelalder, ikke har fundet anvendelse i bevisførelsen i trolddomssager i perioden før 1617 og i tiden 1617–83. Vandprøven gik ud på, at den mistænkte kastedes i vandet. Flød han eller hun oven på eller svømmede, toges det som udtryk for den pågældendes skyld. Uskylden bevistes ved, at den mistænkte gik til bunds.

J. C. Jacobsen har antagelig ret i, at hans materiale i de nævnte perioder ikke giver anledning til at fastslå vandprøvens anvendelse i danske sager. Men han er givetvis for kortfattet i sine oplysninger om det tilfælde i perioden efter Danske Lov, da vandprøven faktisk omtales. Det sker i 1686 i forbindelse med frikendelse ved højsteret af en kvinde, efter at hun på Rugård hos Jørgen Arenfeldt havde været underkastet vandprøven, hvorefter hun havde tilstået.

Forfatteren bemærker hertil blot, at dette og andre irregulære skridt fra Jørgen Arenfeldts side klart var uden hjemmel i de gældende regler. I betragtning af de tidligere nævnte understregninger af, at prøven ikke kendes i det tidligere danske materiale, er det for let at komme uden om det faktiske vidnesbyrd om vandprøve i 1686 med en bemærkning om, at den lå uden for reglerne. Det interessante er dog, at den foretoges. Praksis er her nok så væsentlig som reglerne.

Og følger man J. C. Jacobsens egne henvisninger, vil man se, at der ikke

var tale om et isoleret tilfælde. Skarperetteren, mester Herman (Høker) fra Århus, blev afhørt ved den undersøgelse, der blev sat i værk efter afsløringen af Arenfeldts fremgangsmåde, og han fortalte, at han i et enkelt tilfælde havde udført vandprøven på en mand på Rugård. Den kvinde, hvis sag gav anledning til postyret, havde været under Jørgen Arenfeldts egenhændige behandling, men hun var altså ikke den eneste, der havde svømmet på Rugård under mistanke for trolddom.

Mestermanen fortalte videre, at han i Århus på øvrighedens begæring havde »svømmet« tre kvinder, der var beskyldt for trolddom. Alle tre svømmede vel på vandet. Magistraten i Århus meddeler ydermere i december 1686, at en mistænkt kvinde, Karen Madsdatter, på forespørgsel havde svaret ja til at fri sig for mistanke »ved svømning«. Da hun kastedes på vandet, svømmede hun¹⁾.

Man skal, som dette tilfælde viser, være varsom med ud fra proceduren ved højesteret at fastslå, hvordan fremgangsmåden i trolddomssagerne faktisk var her i landet. Enten det er tilsigtet eller ej, kommer J. C. Jacobsens bemærkninger om vandprøven i hvert fald til at tage sig mere kategoriske ud, end virkeligheden tillader. Underinstansernes materiale må inddrages, før vi med sikkerhed kan skildre, hvad man gjorde eller ikke gjorde under retsforfølgelsen af folk, der var mistænkt for troldom.

J. C. Jacobsen er gået meget vidt for at give den kultur- og samfundshistoriske baggrund for de danske trolddomssager. Selve registreringen af de enkelte sager beslaglægger kun 64

af bogens 309 sider. Resten optages af en indledning om heksetroens udbredelse og indhold, af en almindelig del med gennemgang af den danske udvikling og af et referat af nogle læge-kommentarer til trolddomsproblemet.

Disse afsnit er særdeles detaljerede og nok så vanskelige at overskue. Der ligger en vældig arbejdsindsats bag J. C. Jacobsens sammenstilling af vidnesbyrd om heksetroen helt fra det gamle Mesopotamien frem til de danske trolddomssager. Men fremstillingen svækkes af, at der netop er tale om en sammenstilling og ikke om en ræsonnerende oversigt. Forfatteren har bevidst villet lade kilderne tale for sig selv, men det er næppe den heldigste fremgangsmåde, når et stort emne og et vældigt stof skal bearbejdes.

Også behandlingen af de mere specifikt danske problemer er blevet vanskeligt tilgængelig, fordi J. C. Jacobsen her ligeledes forholder sig refererende til stoffet. Tilmed har han foretaget en kronologisk opdeling med indsnit i 1617, der har den skelsættende forordning »Om troldfolk og deres medvidere«, ved oprettelsen af højesteret i 1661 og ved udstedelsen af Danske Lov i 1683. Inden for hver af disse afgrænsede perioder tager han derpå en række temaer op til selvstændig behandling.

For hver af perioderne gennemgår han lovgrundlaget for processerne, tidens almindelige opfattelse af trolddom og retsanvendelsen. Under den sidstnævnte rubrik behandler han de materielle krav til forbrydelsesbegrebet, den processuelle fremgangsmåde, pinlig forhør og straffen.

Det giver et væld af spændende og interessante oplysninger, men de bliver enkeltstående og uden sammenhæng. Det er skade, for i virkelighe-

¹⁾ J. R. Hübertz: Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. Bind II (1845), 254 ff.

den indeholder bogen et centralt stof til belysning af trolddomsproblemet i almindelighed både i den lokalt danske og i den videre sammenhæng, samtidig med at hekseprocessernes juridiske problematik i Danmark er grundigt behandlet. I visse henseender vil værket være det selvfølgelige håndbogs- og opslagsværk. Men udnyttelsen er gjort unødigt vanskelig, og det register, som kunne have afbalanceret den uheldige disposition mangler helt. Som antydet må man desuden ved læsningen holde i erindringen, at materialet er begrænset til domme ved øverste instans.

H. P. Clausen

Rolf Torstendahl: Historia som vetenskap. Introduktion till historieforskningen. (Natur och Kultur, Stockholm 1966). 197 s.

Torstendahl giver selv en redegørelse for formålet med sin bog. På den ene side ønsker han ikke at give en udførlig teoretisk baggrund for sine anskuelser om historisk metode, men på den anden side vil han ikke helt undlade at drøfte teoretiske problemer. Målsætningen er den dobbelte dels at ville give, hvad han kalder »tekniske anvisninger«, dels at ville give »normative definitioner« (s. 12). Længere fremme (s. 18) siges det, at bogen også har et tredje formål, på det filosofiske (dvs. erkendelsesteoretiske) plan. Dette »tredie formål« må ud fra sammenhængen antagelig blot opfattes som en yderligere understregning af, at han vil beskæftige sig med teoretiske problemer. Endvidere siges det, at bogen er baseret på en empirisk erkendelsesteori (empiristisk kunskskapssteori), hvilket defineres derhen at ingen konstruktioner kan tillades, som ikke hviler på erfaring (bortset fra rent logiske slutninger).

Alt dette må for så vidt opfattes som en anerkendelse af, at man ikke kan hæve sig ret meget fra det elementære uden at beskæftige sig med det fundamentale eller rettere, at det fundamentale er det elementæres forudsætning. Hvis dette er meningen skal intet indvendes. Vi skal nu se nærmere på hvorledes det bliver fulgt op i bogen.

Efter det nævnte indledningskapitel om bogens formål følger et c. 30 sider langt kapitel om hvad T. kalder »det historisk betydningsfulde«, dvs. nærmest en historiografisk oversigt over de forskellige »skoler« og deres betydning, i og uden for Sverige. Dette afsnit er, som man kunne vente med T.'s baggrund, præget af betydelig lærdom og indsigt, om end i sin sammentrængte form ikke just for begyndere.

Det 3. kapitel, med den noget ubestemt titel: Att forska i det förflutna, indeholder en række forsøg på nærmere at fastslå, hvad T. mener med, at historieforskningen er en empirisk videnskab. Han siger således (s. 51f), at de historiske videnskaber ikke er eksperimentelle, hvilket indebærer, at historiens videnskabelige materiale (kilderne) ikke kan forøges. Endvidere, at historien som empirisk videnskab på en i metodisk henseende interessant måde adskiller sig fra andre empiriske videnskaber derved, at forskeren som regel ikke kan bygge på sine egne iagttagelser, men på andres (kildernes) påståede iagttagelser. Derfor har historikerne været tvunget til at udvikle en særlig metode til at afgøre brugbarheden af sådanne påstande – kildekritiken. Dette bliver (s. 53) defineret derhen, at historie (forskningen) er en empirisk, ikke-eksperimentel videnskab med visse metodiske specialproblemer. S. 54 siges det utvetydigt, at T. med histo-

risk videnskab mener hvad han kalder »endast historia som förklarande och faktaorganiserande vetenskap«, rettet mod andre opfattelser som vil have, at historien skal opstille love og prognoser. Herpå følger et nyt hovedafsnit, hvori T. søger at »precisera den vetenskapliga materialbehandlingen«, dvs. give de ovenfor nævnte tekniske anvisninger.

Kap. 4 omhandler noteapparatet, altså kildehenvisningerne i historiske fremstillinger, hvilket fører over i en diskussion af begrebet kilde, der som bekendt ikke er noget entydigt begreb. Der plæderes for, at man indskrænker sig til at bruge udtrykket kilde om et skrift, »när den (kilden) åberopas och själv utgör grunden för uppgiftens auktoritet« (s. 70).

Kap. 5 omhandler først og fremmest levningebegrebet, som defineres derhen, at enhver kilde kan anskues som levning, dvs. som kilde til sin ophavssituation, hvilket udtrykkes på følgende måde: »Det är det senare sättet att använda materialet – att dra slutsatser i form av historiska påståenden ur et material, som inte i sig själv gör samma historiska påståenden – som lämpligen kan kallas för att använda material som kvarlevor«. Alt dette ville Erslev have nikket genkendende til; det er jo netop ham, der over for Bernheim har påvist, at distinktionen mellem levning og beretning ikke ligger i kilderne selv, men i historikerens måde at anvende den enkelte kilde på.

T. går endvidere ind for, at man kalder et aktstykkets dispositive sætninger for »performativer« – i den engelske filosof J. L. Austins ånd – hvilket jeg ikke vil modsætte mig, hvis man derved mener at udtrykke sig mere entydigt.

Et centralt kapitel inden for dette afsnit må siges at være kap. 6 be-

titel: Om källkritik. Her behandles, i nævnte rækkefølge, ægthedsproblemet, samtidighedskriteriet, tendensproblemet og endelig afhængighedsproblemet. Behandlingen adskiller sig ikke fra den gængse, og jeg vil hertil kun bemærke, at den er lige lovlig kort. Ud fra bogens titel og store dele af dens indhold må det antages, at den er beregnet for begyndere, hvilket burde være i højere grad tilgodeset ved dens disposition. At lade en relativ ligegyldig diskussion om kildebegrebets flertydighed i kap. 4 fylde 10 sider, mens en gennemgang af kildekritikens vigtigste arbejdsredskaber blot fylder 15 sider, er for mig at se at tage for lidt hensyn til læserne.

Slutkapitlet i dette afsnit, kap. 7, drejer sig om »Att fastslå fakta«, m. a. o. at drage slutninger til virkelighed. Her vil jeg blot beskæftige mig med hvad T. kalder »indiciargumentering«. Dette defineres således (s. 107): Det finns emellertid ytterligare ett sätt att lägga grund för historiska påståenden om sakförhållanden. Det är att använda sig av kända förhållanden för att sluta sig till andra. . . . Den innebär alltså ett indirekt sätt att fastställa fakta. Så vidt jeg kan se, har T. her blot defineret begrebet analogislutning. T. skriver videre (s. 108): Som exempel på indiciargumentering kan anföras de slutsatser man kan dra utifrån att en handling eller framställning inte nämner ett förhållande, slutsatser e silentio. Det kan konstateres, at der åbenbart ikke er almindelig enighed om, hvad en e silentio-slutning er. Erslev (Historisk Teknik, s. 88) skriver: . . . argumentum e silentio, der gaar ud paa, at vi forkaster en Beretning, fordi andre Vidner ikke taler om Tildragelsen.

Det tredje hovedafsnit omhandler

hovedsagelig hvad man med ét ord kan kalde forklaringsprocessen. Kap. 8, som omhandler »Systematisering og generalisering«, giver et udmærket indblik i statistiske problemer i forbindelse med historieforskningen ligesom det klart gør rede for de forskellige betydninger af ordet generalisering.

Kap. 9 omhandler problemet om vurdering og objektivitet. T. arbejder med begreberne værdi-subjektivisme og værdi-objektivisme, som han stiller over for værdi-nihilisme. Ved værdi-subjektivisme forstås (s. 136) f. eks. at moralske normer altid er relative, afhængige af tid, sted og milieu, en relativisme som T. især tillægger repræsentanterne for historismen. Ved værdi-objektivisme forstår T. (s. 134) den opfattelse, at moralske normer er almengyldige og påviselige f. eks. ud fra et bibelsk begrundet ståsted, således at alt og alle objektivt, dvs. ud fra en fast fælles målestok, kan dømmes derudfra. Tilhængerne af værdi-nihilismen vil derimod hævde (s. 137f.), at sætninger, som indeholder værdidomme, hverken kan være sande eller falske. Heraf kan man igen slutte, som T. er tilbøjelig til at gøre det (s. 146f.), at selve det historiske objektivitetsproblem er et skinproblem. Keine Hexerei, nur Behendigkeit!

Her skal i denne forbindelse blot peges på, at objektivitetsproblemet er involveret i tendensproblemet, som igen er involveret i mange årsagsforklaringer. Tendensen kan være et led i årsagsforklaringen, som ofte indeholder værdi-ladede sætninger (værdidomme). Endvidere kan værdidomme ofte være et led i beskrivelsen af tilsyneladende rene hændelsesforløb (faktaorganisering). At hævde påstanden om at sådanne værdidomme hverken er sande eller falske kan let føre

til, at mange årsagsforklaringer og beskrivelser af hændelsesforløb af denne grund alene må forkastes som meningsløse. For at sige det kort: jeg tror ikke, at man så let kan afvise objektivitetsproblemet som et skinproblem.

Det centrale kapitel i dette afsnit er imidlertid kap. 11: Att förklara det förgångna, der drejer sig om den historiske årsagsforklaring. T. går ud fra, at selve den historiske årsagsproblematik »närmast har ett filosofiskt intresse« (s. 160), dvs. at den for historieforskeren ikke behøver at være problematisk, hvis han blot følger nærmere angivne regler. Det drejer sig ifølge T. om at udelukke alternative muligheder for årsager i forbindelse med begreberne »tilstrækkelige« og »nødvendige« betingelser (s. 161f.). Det er tilsyneladende historieforskeren selv, der i hvert enkelt tilfælde afgør, hvad der er en nødvendig og tilstrækkelig betingelse for et hændelsesforløb. Den eneste begrundelse T. giver for denne tankegangs rigtighed er, at man kan afprøve gyldigheden af en således opnået årsagsforklaring ved at undersøge, om den passer ind i et større hændelsesmønster (hændelsemønster). Jeg vil ikke hævde, at denne opfattelse nødvendigvis behøver at være forkert, men jeg vil stærkt pointere, at T.'s uvilje mod at beskæftige sig med den erkendelsesteoretiske baggrund for en sådan opfattelse her giver et alvorligt bagslag: teorien bliver hermed reduceret til en blot og bar påstand og mister derved betydeligt i interesse.

Til bogens creditside bør det henføres, at den er forsynet med mange eksempler, tænkte som virkelige, som i høj grad illustrerer T.'s tankegang; til debetsiden, at dispositionen er uegal, fordi T. bruger for megen plads til at

ride sine kæphest. Endelig bør det påskønnes, at sproget i denne bog, i modsætning til andre arbejder af samme slags, er godt og klart, uden unødvendige fremmedord.

Jakob Pasternak

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, 1966). 93 s.

Poul Rasmussen: Mål og vægt. (Dansk historisk Fællesforenings håndbøger, 1967). 87 s.

Der sker noget med Dansk historisk Fællesforenings i 1962 startede håndbogsserie. Til nu er kommet otte bind, idet der i begyndelsen af 1967 er kommet to nye til.

Professor *Kristian Hald* gennemgår stednavnene, især marknavne, som kilde for kulturhistorien, deres forhold til de jordfaste mindesmærker, høje, jættestuer, skibssætninger, voldsteder osv., deres oplysninger om ældre tiders jordbrug og kvægbrug, om livet i landsbyen, oldtidens gudeverden og religiøse forhold. I bogens sidste kapitel gives eksempler på stednavnenes muligheder som materiale for dialektforskningen, dialektgrænser, ordgeografi osv. Og i et tillæg bringes anvisninger til brug ved indsamling af stednavne.

Den lille bog, der står som et supplement til Halds *Vore Stednavne*, 2. udg., 1965, er præget af forsigtighed og mådehold. Flere af de ældre nationalromantiske teorier vedrørende mindelser om guder og sakrale forhold afvises for mange stednavnes vedkommende. Bogen afspejler de sidste årtiers landvindinger inden for dansk stednavneforskning, nået gennem arbejder af John Kousgård Sørensen, Anders Bjerrum, Christian Lisse, Kr. Hald selv o. fl. Endnu mangler dog meget, ikke mindst for

marknavnenes vedkommende. Det er vel derfor, at man ikke får en samlet redegørelse for det måske mest spændende område: stednavnenes muligheder som kilde til bebyggelsehistorien.

Arkivar *Poul Rasmussen* behandler mål og vægt, et af historieforskningens vanskeligere områder. I det første af bogens tre hovedafsnit redegør han for de sidste årtiers forskning vedrørende vægt- og rummålsangivelserne i Kong Valdemars jordebog. I andet hovedafsnit gennemgås middelalderens jordvurderingsenheder og jordmål, med definitioner, bestemmelser og fortolkninger. Og i tredje hovedafsnit bringes et lille alfabetisk leksikon over mål- og vægtenheder i kongeriet vest for Øresund i perioden 1500–1700.

Det er et vigtigt afsnit, som man ofte vil konsultere under arbejde med ældre kilder. Man må nok her bemærke, at det kan være uheldigt, at DHF har begrænset omfanget af de små håndbøger til ca. 90 s. Poul Rasmussen har m. h. t. middelalderens øvrige mål, og mål og vægt i 1700–1800-tallet måttet nøjes med henvisninger (s. 81) til en halv snes andre arbejder. Det havde været nyttigt, om man havde fået et moderne, overkommeligt oversigts- og opslagsværk over hele emnet.

Til gengæld er der dog blevet plads til et par små praktiske oversigter over mønsterne fra Valdemars- og borgerkrigstiden og perioden 1500–1700. Det har været et betydeligt arbejde i den korte form at redegøre for det meget komplicerede stofområde og den forskning og diskussion, det har fremkaldt.

Desværre standser bogen ved ca. 1700, skønt mål- og vægtangivelser også efter den tid kan være vanskelig tilgængelige.

Ole Degn

Lokalhistorie – rigshistorie – og andre artikler fra Fortid og Nutid. (Dansk historisk Fællesforening, 1967). – 249 s.

Med anvendelse af denne titel fra en artikel af Albert Olsen er her samlet foto-optryk af ti artikler og afhandlinger fra »Fortid og Nutid«. Der indledes med den nævnte artikel af Albert Olsen, som understreger behovet for lødlig lokalhistorisk forskning, og der sluttes med Johan Hvidtfeldts om samme emne »Samarbejdet mellem rigshistorikere og lokalhistorikere«, som mere uddybende behandler kravene til lokalhistorien og appellerer til øget indsats. I denne afhandling forekommer bl. a. følgende sætning: »Rigshistorie og lokalhistorie har samme endelige mål: udforskningen af vort lands historie«. Med den udvikling, der i de sidste årtier har fundet sted i europæisk historieforskning, må det i dag formentlig fastslås, at der ikke alene er tale om et fælles endeligt mål, men også om et fælles udgangspunkt. Der er ikke noget, der hedder rigshistorie og noget andet, der hedder lokalhistorie; det er simpelthen kun historie, der snart vælger et emne, som omfatter hele landet, snart vælger et andet, som omfatter en lokalitet. Skellet går i dag mellem faghistorikere og amatørhistorikere; udmærkede eksempler viser i øvrigt, at dette skel ikke altid afspejler sig i de produce-rede arbejder.

De øvrige optrykte afhandlinger har det tilfælles, at de er vejledende, i metode eller i kildestof. Det er S. Nygård: Anvisning til at drive historisk-topografiske studier, Svend Åkjær:

Dansk landsbyhistorie 1844–1960, Axel Steensberg: Kulturbilleder fra en vestjysk hedegård og Gunnar Knudsen: Lokalhistorie og stednavnestudium. De følgende artikler behandler bestemte kildegrupper; Gunnar Knudsen skriver om matriklerne, Thomas Bang om lensregnskaberne, C. Christensen om amtsregnskaberne og Victor Hermansen redegør for håndskrifterne om dansk topografi i Nationalmuseet. Mange historikere vil kunne have glæde af bogen.

Vagn Dybdahl

Landsarkivet for Nørrejylland. Fortid i skrift. Vejledning til arkivets udstilling ved Paul G. Ørberg. (Landsarkivet, 1967). 48 s. – Københavnske dokumenter og breve. (Landsarkivet for Sjælland, 1967). 32 s.

To nydelige kataloger. Den fra Viborg er en fører til landsarkivets permanente udstilling, som rummer et udvalg af typer på arkivalier, der både giver et indtryk af arkivets indhold og af forskellige sider af Danmarkshistorien. Den københavnske katalog er en vejviser til en specialudstilling arrangeret af Rigsarkivet, landsarkivet og Københavns Stadsarkiv i anledning af Københavns jubilæum; som hovedregel er disse arkivalier grupperet om store begivenheder i hovedstadens historie. Om begge kataloger gælder, at de har gode vejledende tekster. Enhver historisk interesseret vil have glæde af at læse i historie, vil der være adskilligt at hente, som kan finde plads i undervisningen.

Vagn Dybdahl

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

Udgivet af
ERHVERVSARKIVET
Statens erhvervshistoriske arkiv.

Erhvervshistorisk Årbog er udsendt siden 1949. Den er et vigtigt supplement til *Historie*; tillige en smuk, illustreret og indbundet bog.

Et abonnement på *Erhvervshistorisk Årbog* betyder, at man skaber sig en bindrække, man vender tilbage til. Årbogen bringer større og mindre bidrag til erhvervs- og socialhistorien. Nogle afhandlinger bliver læst straks; andre vil være bekvemme »opslagsværker«. Årbogen er for enhver historisk interesseret og rummer et værdifuldt supplementsstof for den, der underviser i historie.

Fra 1967 er abonnementsprisen 21,50 kr. incl. moms. De hidtil udsendte bind kan ved abonnementsstegning købes for priser fra 7,50 kr. til 16 kr.

Tegner De abonnement på vedlagte kort, får De årbogen for 1966 for 16,50 kr. + moms. Denne bog er lige udsendt. Årbogen for 1967 udsendes i efteråret 1967.

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

- ① *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Kr. 16 (8). **Udsolgt.**
- ② *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Kr. 18 (12). **Udsolgt.**
- ③ *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 125 sider. Kr. 11.50 (7.50). **Udsolgt.**
- ④ *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Kr. 22.50 (14). **Udsolgt.**
- ⑤ *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Kr. 14.75 (9.75). **Udsolgt.**
- ⑥ *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 343 sider og 4 plancher. Kr. 17.25 (11.75). **Udsolgt.**
- ⑦ *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1870–1901. 1960. 220 sider, illustreret. Kr. 14.75 (9.75). **Udsolgt.**
- ⑧ *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75). **Rest 111 ekspl.**
- ⑨ *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 254 sider, illustreret. Kr. 17.25 (12.75). **Udsolgt.**
- ⑩ *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50). **Udsolgt.**
- ⑪ *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Kr. 22.50 (15.50). **Udsolgt.**
- ⑫ *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 28.50 (22.00). **Rest 181 ekspl.**
- ⑬ *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider, illustreret. Kr. 40.00 (32.00). **Rest 6 ekspl.**
- ⑭ For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 18.00 (14.00). **Rest 88 ekspl.**
- ⑮ *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 30.00 (23.00). **Rest 146 ekspl.**
- ⑯ *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. 1. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret, Kr. 34.00 (29.00). **Udsolgt.**
- ⑰ *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. 2. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 34.00 (29.00). **Rest 124 ekspl.**



Priserne i parentes er særpriserne for selskabets medlemmer og ekskl. MOMS.